Cultuurdeelname in de levensloop

Cultuurdeelname in de levensloop

Cultural Participation in the Life Course
(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit Utrecht
op gezag van de Rector Magnificus,
Prof. dr. W.H. Gispen,
ingevolge het besluit van het College voor Promoties
in het openbaar te verdedigen op
woensdag 21 januari 2004 des middags te 12.45 uur

door
Francine Antoinette Nagel
geboren op 29 september 1966, te Nieuwleusen

promotores: Prof. dr. H.B.G. Ganzeboom (Universiteit Utrecht, Vrije Universiteit Amsterdam)
Prof. dr. T.A.B. Snijders (Rijksuniversiteit Groningen)

ISBN: 90 5170 760 6

Dit proefschrift werd gemaakt met financiële steun van de onderzoekschool ICS. De dataverzameling is gefinancierd door het Ministerie van OCW en Cultuurnetwerk Nederland.

VOORWOORD

Graag wil ik een aantal personen bedanken die een bijdrage hebben geleverd aan dit proefschrift. In de eerste plaats zijn dat de beide promotoren, Harry Ganzeboom en Tom Snijders. Ik bedank hen beiden voor hun vertrouwen in dit onderzoeksproject. Veel heb ik gehad aan de gezamenlijke begeleidingsgesprekken die inspirerend waren en die vaak goede ideeën opleverden over de aanpak van analyseproblemen. Deze gesprekken hebben mijn inzicht op methodologisch gebied aanzienlijk vergroot.

Ik bedank Jeroen Weesie, van wie ik in het seminar over statistische problemen, het dejeuner Weesie, veel geleerd heb over het analyseren van longitudinale gegevens. Daarnaast wil ik Jos Dessens en Wim Jansen bedanken, bij wie ik altijd kon binnenlopen voor een vraag over methodologie of statistiek.

Het ICS en de vakgroep Sociologie boden de stimulerende omgeving waarin ik dit onderzoek heb kunnen verrichten. De samenwerking met mijn jaargroep voor de ICS-cursussen, de seminars in de vakgroep sociologie, en met name ook de sfeer op de gang zijn dit proefschrift ten goede gekomen. In het bijzonder wil ik Merijn Rengers noemen, mijn kamergenoot bij sociologie. Van onze discussies en zijn kritische commentaar op verschillende hoofdstukken is het proefschrift beter geworden. Ook bedank ik Marie-Louise Damen, omdat ze altijd bereid was mee te denken over een of ander theoretisch of methodologisch probleem. Bovendien heeft zij het hele manuscript in de laatste fase nauwgezet doorgelezen.

Ik bedank mijn jaargroep, Merijn, Anne-Rigt en Marnix, en ook Marc, Lotte en Marie-Louise, voor de gezelligheid en de afspraken buiten het werk om. Ik hoop dat we die in de toekomst zullen voortzetten.

Ten slotte bedank ik de leden van de beoordelingscommissie, Nan Dirk de Graaf, Folkert Haanstra en Joop Hox, voor hun bereidheid het manuscript te lezen.

Ineke Nagel

INHOUDSOPGAVE

HOOFDSTUK 1: Inleiding en probleemstelling 1
1.1 Probleemstelling 5
1.1.1 Beginfase van de culturele loopbaan 5
1.1.2 Cultuurparticipatie in de adolescentie 7
1.1.3 Cultuurparticipatie in de jong volwassen levensloop: de relatieve invloed van ouders en school 9
1.1.4 Cultuurparticipatie in de jong volwassen levensloop: vroege socialisatie versus latere sociale groepen en stadia in de levensloop 10
1.1.5 Onderzoeksvragen 12
1.2 Te analyseren gegevens 13
1.2.1 Retrospectieve loopbaandata 13
1.2.2 Gestapelde cohortdata 15
1.3 Hoofdstukindeling 17

HOOFDSTUK 2: Beginfase: de kennismaking met cultuur. Het eerste bezoek aan bioscoop, musea, theater en concert 19
2.1 Inleiding 19
2.2 Hypothesen 20
2.2.1 De kennismaking met cultuur: verschillen tussen cultuurvormen 20
2.2.2 De kennismaking met cultuur: verschillen tussen personen 21
2.3 Data en operationalisatie 22
2.3.1 Data 22
2.3.2 Operationalisatie 24
2.4 Resultaten 27
2.4.1 De kennismaking met cultuur: verschillen tussen cultuurvormen 27
2.4.2 De kennismaking met cultuur: verschillen tussen personen 31
2.5 Conclusies 35
2.6 Discussie 36

HOOFDSTUK 3: Beginfase: de invloed van socialisatie door ouders en school op de latere cultuurparticipatie. Een uitwerking en toetsing van De Jagers 'Cultuuroverdracht en concertbezoek' 39
3.1 Inleiding 39
3.2 Data, operationalisatie en methode 44
3.2.1 Data 44
3.2.2 Operationalisatie 47
3.2.3 Methode 54
3.3 Resultaten 54
3.4 Conclusies 60

HOOFDSTUK 4: Adolescentie: op welke leeftijd lijken kinderen het meest op hun ouders? Cultuurparticipatie tussen zes en achttien jaar 65
4.1 Inleiding 65
4.2 Hypothesen 67
4.2.1 Groeiende-gelijkenishypothese 69
4.2.2 Afnemende-gelijkenishypothese 69
4.3 Data, operationalisatie en methode 71
4.3.1 Data 71
4.3.2 Operationalisatie 72
4.3.3 Methode 75
4.4 Resultaten 76
4.4.1 Het basismodel 76
4.4.2 Leeftijdvariatie in de effecten van ouderlijk milieu 80
4.5 Conclusies 88

HOOFDSTUK 5: Jong volwassenheid: participatie in traditionele cultuur. Effecten van ouders en school in de periode van adolescentie tot jong volwassenheid 91
5.1 Inleiding 91
5.2 Hypothesen: Bourdieus theorie over cultuurparticipatie en sociale reproductie 94
5.3 Data, operationalisatie en methode 96
5.3.1 Data 96
5.3.2 Metingen en geconstrueerde variabelen 100
5.3.3 Methode 103
5.4 Resultaten 104
5.5 Conclusies 111

HOOFDSTUK 6: Jong volwassenheid: effecten van oude en nieuwe statusgroepen op culturele loopbanen van jong volwassenen 113
6.1 Inleiding 113
6.2 Hypothesen 116
6.3 Data, operationalisatie en methode 122
6.3.1 Data 122
6.3.2 Operationalisatie 124
6.3.3 Methode 131
6.4 Resultaten 134
6.4.1 Lange termijn effecten van ouderlijk milieu 134
6.4.2 De invloed van stadia in de levensloop en nieuwe sociale groepen 138
6.5 Conclusies 145

HOOFDSTUK 7: Conclusies 149

BIJLAGE 161

SUMMARY 171

LITERATUUR 177

CURRICULUM VITAE 187

ICS DISSERTATION SERIES 189

HOOFDSTUK 1

INLEIDING EN PROBLEEMSTELLING

De deelname aan culturele activiteiten zoals bezoek aan musea, galeries en tentoonstellingen, theater en concert, bioscoop, en het lezen van literatuur is één van de naar sociale achtergrond meest ongelijk verdeelde vormen van gedrag in de moderne samenleving (Wippler, 1968; Dimaggio & Useem, 1978; Bourdieu, 1984[1979]; Ganzeboom, 1989; Knulst, 1989). Vanuit de sociologie doet zich daarom de belangrijke vraag voor hoe deze ongelijkheden ontstaan en te verklaren zijn.

In Nederland bestaat een lange onderzoekstraditie waarin de cultuurparticipatie bestudeerd is als een onderdeel van de ongelijkheidsvraag in de sociologie. Deze onderzoekstraditie heeft zich met name ontwikkeld in Utrecht, waar onderzoekers als De Jager (1967), Wippler (1968), Ganzeboom (1984), De Graaf (1987), Maas (1990), Verhoeff (1993), Kraaykamp (1993) zich met de ongelijkheids-problematiek in de cultuurdeelname hebben beziggehouden. Deze studie bouwt grotendeels voort op het onderzoek dat binnen deze onderzoekstraditie tot stand gekomen is.

Wat heeft dit onderzoek tot nu toe opgeleverd: welke ongelijkheden bestaan er en waar zijn ze het grootst? Uit verschillende studies komt naar voren dat wat betreft culturele activiteiten de verschillen met name groot zijn bij cognitief complexe vormen van cultuur, zoals onconventioneel theater, literatuur, moderne beeldende kunst en hedendaagse serieuze muziek (Ganzeboom & Haanstra 1989; Maas, 1991; Kraaykamp & Dijkstra, 1999; Verboord, 2003) en minder sterk naar voren komen bij meer toegankelijke vormen van cultuur zoals bezoek aan monumenten (Ganzeboom, 1982c; 1983), bioscoop en populaire muziek (Katz & Gurevitch, 1976; Dimaggio & Useem, 1978). Wat betreft sociale groepen doen zich de grootste verschillen voor naar opleidingsniveau (o.a. Wippler, 1968; Katz & Gurevitch, 1976; Dimaggio & Useem, 1978; Ganzeboom, 1984) en ouderlijk milieu (Ganzeboom, 1989; Ganzeboom & De Graaf, 1991; Van Eijck, 1996; De Haan, 1997; De Haan & Knulst, 2000).

Een voor de hand liggende gedachte is dat de opleidingsverschillen in cultuurparticipatie ontstaan in het onderwijs. Empirisch onderzoek laat zien dat dit in ieder geval niet volledig het geval is. Hoewel in verschillende studies zelfstandige effecten van kunsteducatie zijn aangetoond (Ranshuysen & Ganzeboom, 1993; Kracman, 1996; Nagel, Ganzeboom, Haanstra & Oud, 1996b; Kraaykamp & Dijkstra, 1999; Kraaykamp, 2002; Verboord, 2003), is slechts een klein deel van de verschillen tussen hoger en lager opgeleiden het gevolg van de aandacht voor kunst en cultuur in het onderwijs (Maas, Verhoeff & Ganzeboom, 1990; Ranshuysen en Ganzeboom, 1993). Een groot deel van de relatie tussen opleiding en cultuurparticipatie is bovendien een schijneffect, dat voorkomt uit het feit dat hoger opgeleiden vaak afkomstig zijn uit cultureel actieve milieus (De Graaf, 1987; Aschaffenburg & Maas, 1997; Niehof, 1997).

Het belang van het ouderlijk milieu voor de latere cultuurparticipatie is door De Jager (1967) en Bourdieu (Bourdieu & Darbel, 1991[1969]) al aan het eind van de zestiger jaren aan de orde gesteld, maar het is pas later op een overtuigende manier empirisch vastgesteld. Wanneer het ouderlijk milieu afgemeten wordt aan de culturele activiteiten van de ouders, dan wordt meestal een sterk effect gevonden dat in grootte het effect van opleidingsniveau benadert (Ganzeboom, 1984; Maas, Verhoeff & Ganzeboom, 1990; De Haan & Knulst, 2000). Wanneer het ouderlijk milieu afgemeten wordt aan de overeenkomst in cultuurparticipatie van kinderen uit hetzelfde gezin (siblings), zoals in een aantal recentere publicaties gedaan is, dan blijkt de ouderlijke invloed een stuk groter te zijn dan eerder verondersteld werd (Ganzeboom & De Graaf, 1991; Ranshuysen & Ganzeboom, 1993; Van Eijck, 1996).

Beroep en inkomen, kenmerken van sociale status die pas later in het leven tot stand komen, oefenen slechts een geringe invloed uit (Wippler, 1968; Ganzeboom, 1984; Katz-Gerro, 2002). Er bestaat wel een samenhang tussen het beroep en de mate van culturele activiteit, maar deze wordt voor het grootste deel veroorzaakt door het opleidingsniveau en het milieu van herkomst (Ganzeboom, 1984). Wel heeft het beroep grotere (zelfstandige) effecten wanneer aan beroepen een culturele en economische status onderscheiden wordt (Ganzeboom, De Graaf & Kalmijn, 1987). Beoefenaars van cultureel gerichte beroepen, zoals journalisten, leraren en wetenschappers, blijken cultureel actiever dan beroepsgroepen die ook een hoge status hebben, maar die meer

economisch gericht zijn, zoals managers, bankdirecteuren. Het inkomen blijkt in vrijwel alle studies naar cultuurparticipatie onbelangrijk te zijn (Ganzeboom, 1989). Alleen wanneer het gaat om culturele activiteiten die relatief duur zijn, zoals operabezoek, het kopen van beeldende kunst of het bezitten van een piano zijn effecten van inkomen vastgesteld (Ganzeboom, 1989). Ook dan zijn de effecten echter kleiner dan die van ouderlijk milieu of opleidingsniveau. Een statuskenmerk later in het leven dat wel van invloed lijkt te zijn op de cultuurparticipatie is de directe sociale omgeving, met name de partner. Naast de eigen opleiding en die van de ouders blijkt de cultuurparticipatie samen te hangen met de opleiding van de partner (De Graaf & Ganzeboom, 1990; Van Berkel, 1997; Maas, 1990, 1991). Vooral bij vrouwen is de cultuurparticipatie sterk afhankelijk van de opleiding van hun man (De Graaf & Ganzeboom, 1990; Van Berkel, 1997).

Effecten van andere achtergrondvariabelen, zoals geslacht en leeftijd, zijn relatief klein. Vaak wordt een iets hogere cultuurdeelname aangetroffen onder vrouwen (Bihagen & Katz-Gerro, 2000). Verschillen tussen leeftijdsgroepen zijn er wel, maar deze zijn deels terug te voeren op het gegeven dat jongere generaties hoger zijn opgeleid. Wanneer leeftijdsgroepen van hetzelfde opleidingsniveau worden vergeleken, zijn er niet of nauwelijks verschillen in cultuurparticipatie (Wippler, 1968; Katz & Gurevitch, 1976; Ganzeboom, 1984, 1989; Van Berkel, 1997). In studies waarin wel leeftijdsverschillen worden gevonden loopt de richting ervan uiteen: Ganzeboom (1989) vindt in landelijke gegevens dat jongeren cultureel actiever zijn; De Graaf & Ganzeboom (1990) treffen juist een grotere culturele activiteit aan onder ouderen. Een verklaring voor het bestaan van leeftijdsverschillen wordt vaak gelegd bij verschillen in levensfase. Het blijkt dat vooral het hebben van jonge kinderen een negatief effect heeft op de cultuurparticipatie (Maas, Verhoeff & Ganzeboom, 1990; Van Berkel, 1997; De Haan, 1997; De Haan & Knulst, 2000). Overigens blijkt er na constant houden van levensfase toch nog vaak een effect van leeftijd over te blijven (Maas, Verhoeff & Ganzeboom, 1990; Kraaykamp & De Graaf, 1995; De Haan & Knulst, 2000).

De herhaaldelijk aangetoonde verband tussen cultuurparticipatie en het milieu van herkomst suggereren dat de cultuurparticipatie voor een belangrijk deel al wordt vastgelegd in het begin van de levensloop. Het feit dat leeftijdseffecten een marginale rol spelen versterkt nog eens het beeld van cultuurparticipatie als een stabiel gedragspatroon dat zijn

oorsprong vindt in de jeugd. Daarentegen wijzen de onafhankelijke effecten van het opleidingsniveau en culturele instructie in het onderwijs en het belang van sociale achtergrond van de partner erop dat ook degenen die niet zijn opgegroeid met kunst en cultuur in het ouderlijk milieu zich wel degelijk via later verworven statuskenmerken toegang kunnen verschaffen tot de hogere culturele statusgroepen.

Tot nu toe is het onderzoek naar cultuurparticipatie voornamelijk cross-sectioneel van aard (uitzonderingen zijn de doctoraalscriptie van Spierings (1994) en de kwalitatieve studie naar culturele levenslopen van Asselbergs-Neessen (1998)) en gebaseerd op steekproeven van volwassenen. De bevindingen die uit bovengenoemd onderzoek naar voren zijn gekomen roepen vragen op die dynamisch van aard zijn en die niet alleen betrekking hebben op de cultuurparticipatie in volwassenheid maar ook op die in de jeugd. Wanneer cultuurparticipanten in hun jeugd begonnen zijn, of dat via ouders of school gebeurd is, zijn vragen waarop het bovengenoemde onderzoek het antwoord niet kan geven. Onduidelijk is ook in hoeverre later verworven statuskenmerken, met name de school en de genoten opleiding, van invloed zijn op de deelname aan culturele activiteiten. Veranderingen die zich gedurende de levensloop voordoen in de verschillen tussen sociale groepen, zoals tussen degenen uit cultureel actieve en niet cultureel actieve gezinnen, blijven in eenmalige momentopnames onzichtbaar.

Een nadeel van cross-sectionele gegevens is ook dat selectie en beïnvloeding niet uit elkaar gehouden kunnen worden. Of situaties die zich in de (latere) levensloop voordoen de bestaande patronen van cultuurparticipatie werkelijk beïnvloeden of dat men juist terechtkomt in deze omstandigheden door een al (potentieel) aanwezige culturele interesse blijft onduidelijk. Om vast te stellen in hoeverre de cultuurparticipatie beïnvloed wordt door gebeurtenissen in de levensloop en later verworven statuskenmerken is het noodzakelijk de cultuurparticipatie op een eerder meetmoment vast te stellen en na te gaan in hoeverre de patronen hierin veranderen.

Leeftijdsverschillen, in eenmalige metingen de enige manier om stabiliteit en verandering te onderzoeken, kunnen in cross-sectioneel onderzoek bovendien niet ondubbelzinnig geïnterpreteerd worden als leeftijdsgebonden ontwikkelingen, maar kunnen ook het gevolg zijn van historische verschuivingen. Wanneer ontwikkelingen over de levensloop

en historische verschuivingen tegen elkaar inwerken, is het zelfs mogelijk dat empirisch geen verschillen gevonden worden. Om conclusies te kunnen trekken over leeftijdsgebonden ontwikkelingen in cultuurparticipatie moeten leeftijd- en cohorteffecten onderscheiden kunnen worden. Dit kan alleen in een longitudinaal onderzoeksdesign.

In deze studie worden de bevindingen tot uitgangspunt genomen die tot nu toe gedaan zijn op basis van cross-sectioneel onderzoek. Aan de hand van een longitudinaal design wordt nagegaan hoe de cultuurparticipatie zich over de levensloop ontwikkelt. Over deze ontwikkelingsgang zijn een aantal interessante vragen te stellen, waarop de antwoorden nog niet goed bekend zijn en die een beter inzicht kunnen geven in de grote sociale ongelijkheid die zich op het terrein van culturele participatie voordoet.

1.1 PROBLEEMSTELLING

1.1.1 Beginfase van de culturele loopbaan

De vragen betreffen allereerst het beginpunt van de culturele loopbaan: op welke leeftijd gaan kinderen in het algemeen voor het eerst naar culturele activiteiten en met wie vindt dit eerste bezoek meestal plaats? Hoe vroeg de culturele loopbaan wordt begonnen is de eerste uiting van ongelijkheid in cultuurparticipatie. De verwachting is dat ouders en school hierop een beslissende invloed uitoefenen, juist omdat kinderen niet zelfstandig cultuur bezoeken, maar in gezelschap van hun ouders en/of school. Waar de culturele socialisatie in het ouderlijk milieu zich beperkt tot kinderen uit cultureel actieve gezinnen, kan de school ook kinderen uit minder cultureel actieve gezinnen in aanraking brengen met cultuur en zodoende de bestaande ongelijkheden in cultuurparticipatie reduceren.

Een logische vervolgvraag is dan ook of de aard van de kennismaking met cultuur gevolgen heeft voor de latere cultuurparticipatie. In het proefschrift van De Jager (1967) wordt de hypothese opgeworpen dat zij die vroeg en via hun ouders in contact zijn gekomen met cultuur, een blijvende voorsprong houden op hen die later, via school of vrienden, hebben kennisgemaakt. Naast De Jagers weinig overtuigend geanalyseerde publieksonderzoek onder bezoekers van het Utrechts Symphonie Orkest in 1961, bestaat er enige evidentie dat een vroege kennismaking met cultuur de latere participatie bevordert. Dimaggio &

Useem (1978) concluderen bijvoorbeeld op grond van een aantal onderzoeken op het gebied van kunstconsumptie dat kennismaken vóór twintigjarige leeftijd leidt tot een grotere kans op latere deelname en een grotere frequentie daarvan. In een onderzoek onder gehuwde mannen tot dertig jaar vonden Kamphorst & Spruijt (1983) niet voor filmbezoek, maar wel voor museum-, toneel en concertbezoek leeftijdsperioden waarop socialisatie het meest effectief is, zogenaamde gevoelige of kritische perioden of sleutelleeftijden. Het latere bezoek aan concerten was het grootst onder degenen die voor het eerst een concert hadden bezocht tussen negen- en twaalfjarige leeftijd; het latere museumbezoek was het hoogst onder degenen die hiermee vóór twaalfjarige leeftijd waren begonnen. Bij toneelbezoek nam de latere participatie toe wanneer het eerste bezoek juist later in de jeugd had plaatsgevonden (Kamphorst & Spruijt, 1983, 173).

Ook zijn er studies die aantonen dat culturele socialisatie via school minder effectief is dan via de ouders. Spierings (1994) vindt dat museum- en concertbezoekers die hun eerste bezoek met hun ouders hadden afgelegd vaker musea en concerten bezoeken dan zij die door school gestimuleerd waren. Bovendien constateert Spierings dat de verschillen in cultuurparticipatie tussen beide groepen over de levensloop toenemen tot 35-jarige leeftijd, waarna de verschillen zich voor concertbezoek stabiliseren, en afnemen voor museumbezoek (Spierings, 1994, 32-33). Ganzeboom & De Graaf (1991) en Ranshuysen & Ganzeboom (1993) vinden dat het effect van culturele instructie op school een stuk minder groot is dan dat van culturele socialisatie in het ouderlijk milieu. Daarentegen wijzen studies naar (literair) leesgedrag op een relatief grote invloed van het literatuuronderwijs (Kraaykamp & Dijkstra 1999; Kraaykamp, 2002; Verboord, 2003). Andere studies die een grote invloed aan culturele instructie op school toeschrijven (Bergonzi & Smith, 1996; Kracman, 1996) houden vaak geen rekening met het feit dat leerlingen met een culturele achtergrond vaker deelnemen aan cultuureducatie.

Hoewel in het bestaande onderzoek dus enige ondersteuning voor de hypothese van De Jager is gevonden, is niet duidelijk wat nu precies de doorslag geeft in de kennismaking met cultuur: is het de leeftijd van beginnen of de aard van de introducerende instantie? Ook over de vraag in hoeverre culturele instructie in het onderwijs bijdraagt aan de latere cultuurparticipatie, zijn de onderzoeksresultaten niet eenduidig. De vraag

is: hoe verhoudt de kennismaking met cultuur zich tot het totaal aan culturele ervaringen in het ouderlijk milieu en op school?

1.1.2 Cultuurparticipatie in de adolescentie

De volgende vraag gaat over de cultuurparticipatie vanaf de adolescentie, wanneer jongeren niet meer volledig afhankelijk zijn van wat ouders en school hebben te bieden, maar ook zonder begeleiding van ouders of leraar aan cultuur kunnen deelnemen. Trekken zij zich iets aan van wat hun eerder door hun ouders als voorbeeld is voorgehouden?

Een mogelijkheid is dat jongeren het aangeleerde gedrag voortzetten en een cultuurdeelnamepatroon vertonen zoals dat van hun ouders. Verwacht kan worden dat jongeren die van huis uit gewend zijn om af en toe cultuur te bezoeken dat blijven doen, ook wanneer ze niet meer met hun ouders mee hoeven, terwijl omgekeerd jongeren uit minder cultureel actieve gezinnen niet plotseling fervente cultuurparticipanten worden. De Franse socioloog Bourdieu (Bourdieu & Darbel, 1991[1969]) en De Jager (1967) zijn van mening dat culturele socialisatie in het ouderlijk milieu de latere cultuurparticipatie in belangrijke mate determineert. Beide auteurs geloven dat de langzaam opgebouwde vertrouwdheid met cultuur zoals die in het ouderlijk milieu plaatsvindt en de herhaaldelijke bezoeken aan cultuur met de ouders een vertrouwdheid met cultuur kweken die een blijvende voorspong geven op degenen die pas later en op een andere manier, met name via school, in aanraking komen met cultuur. Volgens beide auteurs levert dit een geneigdheid tot cultuurparticipatie op die het hele leven zal blijven bestaan, ook al neemt de directe omgang met de ouders af.

De Waal (1989) verkondigt een andere mening. Volgens deze onderzoekster stoppen veel jongeren met het deelnemen aan culturele activiteiten zodra zij daar zelf over mogen beslissen. In een destijds spraakmakend onderzoek onder 18 scholieren concludeert zij dat hogere cultuur jongeren niet interesseert, en, sterker nog, dat jongeren cultuurdeelname als een statusverlagende bezigheid beschouwen. Bezoek aan theater, museum of klassiek concert zou typisch iets zijn voor oudere mensen. Als het al voorkomt onder jongeren dan zijn dat types met wie de doorsnee jongere niet geassocieerd wil worden. Ook hoger opgeleide jongeren wijzen cultuurparticipatie af. Zij beschouwen deelname aan cultuur als iets wat hun ouders - en dus oudere mensen - doen. Voor deze

jongeren zou de afwijzing van hogere cultuur slechts tijdelijk zijn. Wanneer zij de adolescentie achter zich gelaten hebben zouden ze weer net zoveel aan cultuur deelnemen als op grond van hun sociale achtergrond verwacht kon worden.

Empirisch onderzoek wijst vooralsnog in de richting van een blijvende invloed vanuit het ouderlijk milieu. Op het gebied van cultuurparticipatie vindt Van Wel (1994) weliswaar hogere correlaties tussen eigen voorkeuren en aan vrienden toegedichte voorkeuren dan tussen de eigen voorkeuren en de aan de ouders toegeschreven voorkeuren, maar vindt tevens dat de laatste allemaal positief zijn. In de literatuur over adolescenten op uiteenlopende gebieden is bovendien geen empirische ondersteuning te vinden voor een generatieconflict zoals door De Waal verondersteld wordt. De meeste onderzoekers zijn het er inmiddels over eens dat een generatieconflict niet bestaat (Dornbusch, 1989; Roe, 1994). Grootschalig empirisch onderzoek naar de participatie in hogere cultuur onder jongeren in de leeftijd tussen 12 en 20 jaar laat ten slotte juist een sterke samenhang zien tussen de cultuurparticipatie van ouders en opgroeiende kinderen (De Haan & Knulst, 2000; Voorpostel & Van der Lippe, 2001; Ganzeboom, Haanstra, Van Hoorn, Nagel & Vingerhoets, 2001; Ganzeboom, Haanstra, Damen & Nagel, 2002). Over het verloop van de cultuuroverdracht van ouders op hun kinderen zodra deze in de adolescentie terechtkomen kan echter niets geconcludeerd worden. De samenhang tussen cultureel gedrag van ouders en kinderen is in deze studies niet op verschillende leeftijden in kaart gebracht.

De vraag in hoeverre kinderen van cultureel actieve ouders hun gedrag voortzetten zodra ze op eigen benen staan kan op basis van het bestaande onderzoek niet bevredigend beantwoord worden. In deze studie wordt daarom onderzocht hoe de invloed van de ouders op de cultuurparticipatie van de kinderen varieert over leeftijd, van de jeugd tot en met de adolescentie. Om te beslissen over de vraag in hoeverre een veranderende invloed van ouders werkelijk toegeschreven kan worden aan leeftijd wordt rekening gehouden met eventuele historische verschuivingen in de cultuuroverdracht vanuit het ouderlijk milieu.

1.1.3 Cultuurparticipatie in de jong volwassen levensloop: de relatieve invloed van ouders en school

Een grote invloed van ouders op de cultuurparticipatie van hun kinderen duidt op een grote mate van culturele reproductie. Dit betekent dat de cultuurdeelname voorbehouden blijft aan bepaalde statusgroepen. Een additioneel effect van opleiding duidt erop dat via het onderwijs nieuwe groepen zich toegang verschaffen tot de participatie in hogere cultuur. Wat betreft de ongelijkheden in de cultuurparticipatie is het daarom een interessante vraag welk van beide kenmerken, ouderlijk milieu of opleiding, doorslaggevend is in de totstandkoming van de latere cultuurdeelname.

De onderzoeksbevindingen tot nu toe geven geen definitief uitsluitsel over de relatieve invloed van ouderlijk milieu en opleiding. In de eerste plaats wordt dit veroorzaakt doordat de resultaten afhankelijk zijn van de meting van het ouderlijk milieu. Wanneer ouderlijk milieu afgemeten wordt aan de culturele activiteiten van de ouders, zijn de effecten van ouderlijk milieu en opleidingsniveau ongeveer even groot (Ganzeboom, 1984; De Haan & Knulst, 2000). Onderzoek waarin de invloed van het ouderlijk milieu gemodelleerd wordt via siblingmodellen wijst op grotere effecten van het ouderlijk milieu (Ganzeboom & De Graaf, 1991; Ranshuysen & Ganzeboom, 1993; Van Eijck, 1996).

In de tweede plaats is het denkbaar dat de effecten van ouderlijk milieu en opleidingsniveau variëren over de levensloop, en daarmee ook de verhouding tussen beide achtergrondkenmerken. Wanneer de verhouding tussen de invloed van ouderlijk milieu en opleiding varieert met leeftijd, kan de vraag naar de relatieve invloed van beide achtergrondkenmerken alleen maar in dynamisch perspectief beantwoord worden. Recent onderzoek naar cultuurdeelname onder scholieren laat zien dat de effecten van verschillen in opleidingsniveau op die leeftijd veel kleiner zijn dan gebruikelijk in onderzoek onder volwassenen (Ganzeboom e.a., 2001a, 2002). Mogelijk duidt dit erop dat de effecten van opleiding pas op latere leeftijd naar voren komen. In de literatuur is Spierings (1994) de enige studie waarin de lange termijn effecten van ouderlijk milieu en opleidingsniveau onderzocht zijn aan de hand van grootschalige longitudinale data, namelijk in de vorm van retrospectief gevraagde culturele loopbanen. Aan de hand van correlaties met culturele socialisatie in het ouderlijk milieu en opleidingsniveau op verschillende momenten in

de levensloop, laat hij zien dat het ouderlijk milieu het grootste effect heeft in het begin van de levensloop, maar dat na twintig- (museumbezoek) tot vijfentwintigjarige leeftijd (concertbezoek) het opleidingsniveau steeds iets belangrijker is dan het ouderlijk milieu. De invloed van beide kenmerken blijft echter verder tamelijk constant over de levensloop (Spierings, 1994, 36-37).

De vraag naar de relatieve invloed van ouderlijk milieu en opleiding kan alleen beantwoord worden (A) wanneer vergelijkbare metingen van ouderlijk milieu en school gehanteerd worden en (B) wanneer in ogenschouw wordt genomen op welk moment in de levensloop de vergelijking betrekking heeft. In deze studie wordt de invloed van ouderlijk milieu en opleiding niet alleen in kaart gebracht via metingen van het cultureel gedrag van de ouders en het behaalde opleidingsniveau, maar ook wordt via een dubbel contextueel model een vergelijkbare meting van ouders en school gecreëerd. Hierin wordt de invloed van ouderlijk milieu afgelezen aan de overeenkomst in cultuurparticipatie tussen kinderen uit hetzelfde gezin (zoals in Ganzeboom & De Graaf (1991), Ranshuysen & Ganzeboom (1993) en Van Eijck (1996)) en de invloed van school aan de overeenkomst tussen schoolgenoten van het voortgezet onderwijs (zoals in Damen (2000)). De vraag naar de relatieve invloed van ouders en school wordt bovendien in dynamisch perspectief gesteld: hoe verloopt de invloed van ouderlijk milieu en school? Aansluitend kan dan het antwoord gevonden worden op de vraag naar de relatieve invloed van beide achtergrondkenmerken. Blijft deze verhouding in de jong volwassenheid hetzelfde of beklijft de invloed van de één meer dan die van de ander?

1.1.4 Cultuurparticipatie in de jong volwassen levensloop: vroege socialisatie versus latere sociale groepen en stadia in de levensloop.

Wanneer met het verlaten van het ouderlijk huis en het voltooien van het voortgezet onderwijs de jong volwassenheid bereikt is, zijn er in het leven allerlei andere invloeden die van invloed kunnen zijn op de cultuurparticipatie. In de eerste plaats zijn dat het vervolg van de schoolloopbaan, de intrede in de arbeidsmarkt en opeenvolgende fasen in de relatie- en gezinsvorming. Deze levensfasen zijn naar verwachting met name van invloed op de gelegenheid tot cultuurdeelname, in het bijzonder via de beschikbare tijd. In de jong volwassenheid betekenen

deze gebeurtenissen vooral een beperking van de hoeveelheid vrije tijd die beschikbaar is voor cultuurparticipatie. Wanneer jongeren nog inwonen bij hun ouders en iets later op zichzelf wonen, kunnen zij nog tamelijk goed de eigen vrije tijd indelen. De eerste fase van gezinsvorming, samenwonen of trouwen met een partner, kenmerkt zich al door een verlies aan vrije tijd doordat nu ook rekening gehouden moet worden met voorkeuren en gedragingen van de ander. In de fase van het ouderschap neemt de vrije tijd nog verder af. In latere levensfasen, wanneer kinderen opgroeien, of na scheiding, kan het tijdsbudget zich weer verruimen. Ook de intrede op de arbeidsmarkt betekent in veel gevallen een reductie van de vrije tijd in vergelijking met de studententijd.

In de literatuur over cross-sectionele verschillen lijken verschillen in levensfase vaak slechts een marginale invloed te hebben in vergelijking met het ouderlijk milieu en opleiding (Ganzeboom, 1989; De Haan & Knulst, 2000). De verschillen doen zich met name voor tussen degenen die zich in verschillende stadia van relatie- en gezinsvorming bevinden en in mindere mate tussen degenen die verschillende posities op de arbeidsmarkt innemen. Alleenstaanden zijn cultureel actiever dan gezinnen, in het bijzonder die met jonge kinderen, terwijl verschillen tussen werkenden en niet werkenden marginaal zijn. Wel wordt een actievere participatie gevonden onder studenten (De Haan & Knulst, 2000).

Een belangrijke consequentie van overgangen in schoolloopbaan, arbeidsmarktpositie en gezinsvorming wordt gevormd door de nieuwe sociale statusgroepen waarin jong volwassenen in terecht komen en waarin cultuurparticipatie al dan niet een gewaardeerde gedragsvorm is. Over de invloed van deze nieuwe sociale groepen kunnen twee tegenstrijdige hypothesen geformuleerd worden. Volgens socialisatie-theorieën zoals die voor cultuurparticipatie verwoord zijn door Bourdieu (Bourdieu & Darbel, 1991[1969]) en De Jager (1967) vormen de culturele ervaringen die vroeg in het ouderlijk milieu zijn opgedaan de basis voor het latere gedrag en bepalen ook in de volwassenheid nog de deelname aan cultuur. De invloed van culturele socialisatie op school en via sociale statusgroepen die zich later in de levensloop aandienen is volgens deze theorieën veel minder groot dan de effecten van vroege socialisatie in het ouderlijk milieu en is hooguit een kortstondig van aard. Daartegenover staan socialisatietheorieën die aan vroege socialisatie geen beslissende

invloed toekennen. De participatie in culturele activiteiten fluctueert volgens deze theorieën al naar gelang dit in de sociale groep op dat moment een gewaardeerde gedragsvorm is en is het ouderlijk milieu alleen van belang voor zover jong volwassenen nog met hun ouders omgaan. De participatie in culturele activiteiten wordt met name bepaald door sociale groepen die op dat moment belangrijk zijn.

De herhaaldelijk gevonden sterke effecten van het milieu van herkomst wekken de indruk dat de belangstelling voor cultuur al vroeg in het leven tot stand komt en vervolgens niet veel meer verandert. De sterke effecten van de sociale achtergrond van de partner suggereren daarentegen dat er wel degelijk verandering kan optreden in de bestaande patronen van cultuurparticipatie. Echter, in het bestaande onderzoek is niet nagegaan hoe lang het ouderlijk milieu doorwerkt in de volwassenheid en of de verschillen in cultuurparticipatie op grond van ouderlijk milieu inderdaad stabiel zijn. In de cross-sectionele gegevens waar de onderzoeksresultaten op gebaseerd zijn kunnen bovendien de effecten van selectie en beïnvloeding niet uit elkaar gehouden worden. De grote effecten van de partner suggereren een sterke wederzijdse invloed, maar evengoed kan er sprake zijn van selectie-effecten, namelijk dat partners elkaar vinden op basis van elkaars culturele voorkeuren. In deze studie wordt de vraag beantwoord in hoeverre oude dan wel nieuwe sociale statusgroepen de cultuurparticipatie in de volwassenheid bepalen.

1.1.5 Onderzoeksvragen

De centrale vraag in deze studie is: hoe ontwikkelt de participatie in culturele activiteiten zich gedurende de eerste 35 jaar van de levensloop onder invloed van ouderlijk milieu en later verworven sociale statuskenmerken? De eerste 35 jaar van de levensloop beslaan de jeugd, waarin ouders de belangrijkste sociale groep zijn, de adolescentie, waarin jongeren zich langzaam los gaan maken van hun ouders en waarin zich de eerste differentiatie in het onderwijs voordoet, en de jong volwassenheid, wanneer de onderwijsloopbaan vervolgd en later afgerond wordt, een start gemaakt wordt met de arbeidsmarktcarrière en verschillende stadia op het gebied van relatie- en gezinsvorming worden doorlopen.

De te beantwoorden vragen luiden als volgt.

A. Beginfase: op welke leeftijden begint de participatie in culturele activiteiten en welke rol spelen ouders en school daarin? In welke mate

biedt een vroege start van culturele loopbanen, in het ouderlijk milieu, een blijvende voorsprong bij culturele participatie in de verdere levensloop?

B. Adolescentie: hoe ontwikkelt de cultuurparticipatie zich in de adolescentie onder invloed van het ouderlijk milieu?

C. Jong volwassenheid: hoe verloopt de invloed van ouders en school in de periode van adolescentie tot jong volwassenheid? Verandert het relatieve belang van ouderlijk milieu en opleiding in deze periode?

D. Jong volwassenheid: hoe ontwikkelt de participatie in culturele activiteiten zich in de jong volwassenheid onder invloed van het ouderlijk milieu en van onderwijs- en beroepscarrière, verhuizingen en opeenvolgende stadia in relatie- en gezinsvorming?

1.2 TE ANALYSEREN GEGEVENS

Om de vragen te beantwoorden is gebruik gemaakt van twee gegevensbronnen:

- Retrospectieve loopbaandata, verzameld binnen het project 'Effecten van kunsteducatie binnen het voortgezet onderwijs' ([KUNST94] Nagel, Ganzeboom, Haanstra & Oud, 1997a).
- Gestapelde cohortdata samengesteld uit AVO (SCP, 1979-1999).

1.2.1 Retrospectieve loopbaandata

De eerste databron, de retrospectieve loopbaandata uit het project 'Effecten van kunsteducatie binnen het voortgezet onderwijs' ([KUNST94] Nagel e.a., 1997a), vormt het hoofdbestanddeel van deze studie. In dit door het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen gefinancierde onderzoek draait het om effecten van eindexamens in het voortgezet onderwijs in vier kunstvakken (tekenen, handenarbeid, textiele werkvormen, muziek) op latere cultuurdeelname en op de latere sociaal-economische carrière. Hierover is gerapporteerd in Nagel, e.a. (1996b). In opdracht van Cultuurnetwerk Nederland (toen nog LOKV) zijn bovendien aanvullende gegevens verzameld over de ontwikkeling van culturele activiteiten in de jeugd en de jong volwassen levensloop en over buitenschoolse kunsteducatie. Hierover is gepubliceerd in Nagel, Ganzeboom & Haanstra (1996a).

Het startpunt voor deze dataverzameling vormden 31 scholen voor voortgezet onderwijs, die in de periode tussen 1976 en 1985

eindexamens aanboden in een kunstzinnig vak. In de administraties van deze scholen zijn examenlijsten uit deze periode teruggezocht en uit de namen en adressen van de oud-leerlingen is een steekproef getrokken van in totaal 2089 oud-leerlingen. Hierbij zijn de deelnemers aan een kunstzinnig vak kunstmatig opgehoogd: de helft van de steekproef heeft examen gedaan in een kunstzinnig vak, de andere helft niet. De informatie over deelname aan een eindexamen in een kunstzinnig vak is dus afkomstig van de schooladministraties, evenals het niveau waarop examen is gedaan.

De oud-leerlingen zijn vervolgens in 1994 opgespoord en ruim 1000 van hen zijn telefonisch ondervraagd. Op het moment van interview variëren de oud-leerlingen in leeftijd tussen 25 en 38 jaar. In het interview is uitvoerig geïnformeerd naar hun participatie in vijf cultuurvormen: museum voor beeldende kunst, cultuurhistorisch museum, schouwburg, bioscoop en uitvoeringen van klassieke muziek. Niet alleen hebben de oud-leerlingen gerapporteerd over hun recente deelname aan deze activiteiten, maar ook over het verloop hiervan sinds zij het ouderlijk huis verlaten hadden. Andere vragen hadden betrekking op de eerste kennismaking met cultuur en de deelname op veertienjarige leeftijd. Verder werd de levensloop geïnventariseerd wat betreft opleiding en beroep, partnerkeuze, gezinsvorming en verhuizingen.

Naast de oud-leerlingen zelf zijn ook de ouders van de oud-leerlingen en een broer of zus benaderd voor een interview. In totaal hebben 840 ouders meegedaan aan een telefonisch interview dat voornamelijk hun eigen culturele activiteiten behandelde in de tijd dat hun zoon of dochter nog thuis woonde. Van ruim de helft van de oud-leerlingen (654) is bovendien een broer of zus (sibling) ondervraagd via een schriftelijke vragenlijst, een verkorte versie van die van de oud-leerlingen. De bijlage geeft een uitgebreidere beschrijving van deze gegevens voor zover deze hier geanalyseerd zijn. Voor meer informatie verwijs ik naar Nagel e.a. (1996b, 1997a).

De gegevens over culturele loopbanen in KUNST94 zijn verzameld via retrospectieve ondervraging. Respondenten rapporteren achteraf over (veranderingen in) hun culturele levensloop en over de ontwikkelingen in omstandigheden die daarop van invloed kunnen zijn geweest. Dit resulteert in continue en gedetailleerde gegevens over loopbanen, niet alleen in cultuurparticipatie, maar ook in onderwijs, beroep, woonplaatsen

en relatie- en gezinsvorming. De gegevens zijn daardoor bijzonder geschikt om stabiliteit en verandering in culturele participatie te onderzoeken in relatie tot veranderende omstandigheden in de levensloop. Bovendien is informatie over de belangrijkste determinanten van cultuurparticipatie, ouderlijk milieu en opleiding, op een onafhankelijke manier verkregen, namelijk via de ouders en via de school voor voortgezet onderwijs, zodat effecten van ouderlijk milieu en opleiding op een betrouwbare manier vastgesteld kunnen worden. Doordat ten slotte informatie over cultuurdeelname bekend is van broers en zussen enerzijds en van schoolgenoten anderzijds is het mogelijk om een dubbel contextueel model te schatten waarin de relatieve invloed van ouders en school vastgesteld kan worden.

Door het beperkte leeftijdsbereik van de gegevens kunnen alleen conclusies over culturele loopbanen tot 35 jaar getrokken worden. Voor het ontstaan van de ongelijkheden in cultuurdeelname lijkt dit echter wel het meest belangrijke deel van de levensloop. Niet alleen omvat dit de jeugdfase en de adolescentie waarin de belangrijke determinanten van cultuurdeelname, ouderlijk milieu en opleiding, tot stand komen, maar ook de periode vlak na die tijd, wanneer jongeren net het ouderlijk huis hebben verlaten en wanneer in relatief korte tijd veel fasen worden doorlopen in onderwijs en arbeidsmarktcarrière en op het gebied van relatie- en gezinsvorming.

1.2.2 Gestapelde cohortdata

De tweede bron van gegevens bestaat uit gestapelde cohortgegevens uit de sinds 1979 gehouden vierjaarlijkse Aanvullende Voorzieningen Onderzoeken (AVO) (SCP 1979-1999). Het AVO is een huishoudens-enquête waarbij ouders en hun thuiswonende kinderen vanaf 6 jaar zijn ondervraagd, onder andere over hun bezoek aan cultuur (toneel, cabaret, klassiek concert, popconcert, ballet, mime, musea en monumenten). De AVO-bestanden lenen zich goed om de effecten van het ouderlijk milieu onder thuiswonende jongeren te bestuderen. Ouders en (ook jonge) kinderen zijn immers afzonderlijk bevraagd over hun actuele culturele gedrag. Het nadeel van de gegevens is dat ze bestaan uit eenmalige metingen: het cultureel gedrag van een persoon is niet op verschillende leeftijden bekend. Door het stapelen van de verschillende AVO-bestanden kunnen echter wel leeftijd- en cohorteffecten uiteengelegd worden.

Tabel 1.1: Hoofdstukindeling: te beantwoorden vragen, data, leeftijdsbereik en analysemodel

H2	BEGINFASE • Met welke cultuurvormen vindt de kennismaking vroeg en met welke laat plaats? • Wíe maken vroeg kennis met de verschillende cultuurvormen?	KUNST94:primaire respondenten 0-35 jaar *levensduuranalyse*
H3	BEGINFASE • Bevordert primaire socialisatie de latere cultuurparticipatie sterker dan secundaire socialisatie? • Doen zich hierbij verschillen voor tussen drie kenmerken van primaire en secundaire socialisatie: degene met wie het eerste cultuurbezoek werd afgelegd, de leeftijd waarop dat gebeurde en de hoeveelheid opgedane culturele ervaringen in het ouderlijk milieu en op school? • Doen zich hierbij verschillen voor tussen de vijf te onderzoeken cultuurvormen: bioscoop, cultuurhistorisch museum, museum voor beeldende kunst, theater en klassiek concert?	KUNST94: primaire respondenten 19-35 jaar, begonnen vóór 19 jaar *dynamische analyse continue loopbanen*
H4	ADOLESCENTIE • Hoe varieert de gelijkenis in participatie in hogere cultuur tussen ouders en hun kinderen in de leeftijd van zes tot achttien jaar?	AVO79-99: thuiswonende kinderen 6-18 jaar *gestapelde cohorten*
H5	JONG VOLWASSENHEID • In hoeverre beïnvloeden ouderlijk milieu en de school voor voortgezet onderwijs de participatie in culturele activiteiten? In hoeverre worden effecten van ouders en school verklaard door de culturele activiteiten van de ouders en het formele niveau van opleiding, de indicatoren die traditioneel gebruikt worden om effecten van ouders en school te meten? • In welke mate is er sprake van continuïteit in culturele participatie in de levensloop en liggen patronen van culturele participatie al vast in de vroege adolescentie? In welke mate beïnvloeden milieu van herkomst en onderwijs de cultuurparticipatie in de jong volwassenheid ten opzichte van die in de vroege adolescentie? • In hoeverre hangen de effecten van onderwijs af van het milieu van herkomst, in het bijzonder de culturele activiteiten van de ouders?	KUNST94: primaire respondenten en siblings 14 en 30 jaar *dubbel contextueel longitudinaal model*
H6	JONG VOLWASSENHEID • Hoe ontwikkelt de cultuurparticipatie zich in de jong volwassenheid onder invloed van culturele socialisatie in het milieu van herkomst? • In welke mate hebben stadia in de levensfase en nieuwe sociale groepen een toegevoegde invloed op de cultuurparticipatie in de jong volwassenheid?	KUNST94: primaire respondenten die het ouderlijk huis hebben verlaten 16-35 jaar *dynamische analyse continue loopbanen*

Via de herhaaldelijke metingen van dit grootschalige surveyonderzoek worden geboortecohorten - steeds gerepresenteerd door andere personen - over de tijd gevolgd en zodoende op opeenvolgende momenten in de levensloop in beeld gebracht. Overigens hebben ook deze gegevens een beperkt leeftijdsbereik. De kenmerken van ouderlijk milieu zijn alleen bekend voor thuiswonende kinderen en aangezien hierin vanaf ongeveer achttienjarige leeftijd sterke selectie optreedt, zijn alleen geldige uitspraken over de effecten van ouderlijk milieu te doen over de levensloop tot deze leeftijd.

1.3 HOOFDSTUKINDELING

Tabel 1.1 biedt een schematisch overzicht van de hoofdstukken waarin de verschillende onderzoeksvragen beantwoord worden. In Hoofdstuk 2 gaat het allereerst over de leeftijd van kennismaking met cultuur (probleemstelling A). Nagegaan wordt in hoeverre hierin verschillen bestaan tussen cultuurvormen en of er een volgorde is in de kennismaking met verschillende vormen van cultuur. Vervolgens wordt onderzocht hoe verschillen in de leeftijd van het eerste cultuurbezoek ontstaan en welke rol ouders en school daar op verschillende leeftijden in spelen.

In hoofdstuk 3 wordt de hypothese van De Jager getoetst die luidt dat degenen die vroeg en via hun ouders hebben kennisgemaakt met cultuur op latere leeftijd een voorsprong zullen blijven houden op degenen die later en op een andere manier in contact zijn gekomen met cultuur. In dit hoofdstuk draait het in het bijzonder om de vraag welk aspect van culturele socialisatie nu de doorslag geeft: de vroege beginleeftijd, met wíe het eerste cultuurbezoek plaatsvindt, of het totaal aan culturele ervaringen in het ouderlijk milieu en op school (probleemstelling A).

Hoofdstuk 4 onderzoekt het verloop van de deelname aan culturele activiteiten in de adolescentie (probleemstelling B). In deze levensfase gaan jongeren zich los maken van hun ouders en kunnen zij ook zonder begeleiding van ouders of school aan culturele activiteiten deelnemen. De vraag is in hoeverre jongeren uit cultureel actieve milieus hierin ander gedrag vertonen dan jongeren uit minder cultureel actieve milieus.

In hoofdstuk 5 wordt via een dubbel contextueel longitudinaal model een vergelijkbare meting gecreëerd van de effecten van ouderlijk milieu en de

school voor voortgezet onderwijs. Nagegaan wordt hoe de effecten van ouders en school zich in de adolescentie en de jong volwassenheid tot elkaar verhouden (probleemstelling C).

Hoofdstuk 6 gaat over de invloed van oude en nieuwe statusgroepen op de cultuurparticipatie in de jong volwassenheid (probleemstelling A, C, D). Onderzocht wordt hoe de invloed van het ouderlijk milieu ná het verlaten van het ouderlijk huis verloopt en in hoeverre statuskenmerken die pas in de jong volwassenheid verworven worden, veranderingen teweeg brengen in de reeds gevormde patronen van cultuurparticipatie (probleemstelling D).

HOOFDSTUK 2

BEGINFASE: DE KENNISMAKING MET CULTUUR. HET EERSTE BEZOEK AAN BIOSCOOP, MUSEA, THEATER EN CONCERT[1]

2.1 INLEIDING

De meeste mensen bezoeken in hun leven ooit wel eens een museum, theater, bioscoop of een klassiek concert. Er is slechts een kleine groep cultuurliefhebbers die deze activiteiten regelmatig onderneemt. Uit eerder onderzoek is bekend wat deze groep onderscheidt van de niet (zo frequente) deelnemers: cultuurparticipanten hebben meestal een hogere opleiding en komen uit gezinnen waarin de ouders ook al cultureel actief waren (Ganzeboom, 1989; Knulst, 1995; De Haan, 1997; De Haan & Knulst, 2000). Dat ouderlijk milieu en opleiding zo bepalend zijn voor de participatie in culturele activiteiten op latere leeftijd, wijst erop dat de ongelijkheden in cultuurdeelname al vroeg in het leven hun oorsprong vinden.

Hoe komt de kennismaking met cultuur nu tot stand? Er is in de onderzoeksliteratuur nog niet veel bekend over de eerste schreden in de wereld van kunst en cultuur. Hoewel we weten dat ouders en school een doorslaggevende rol spelen, zijn er over het begin van de culturele loopbaan nog wel wat vragen te beantwoorden die van belang zijn voor het inzicht in ongelijkheden in cultuurdeelname.

Allereerst valt te denken aan *verschillen tussen cultuurvormen in de leeftijd van het eerste bezoek*. Vindt de kennismaking met sommige cultuurvormen in het algemeen vroeg en met andere laat plaats? Aangezien de beginleeftijd volgens sommige auteurs van cruciaal belang is voor de latere participatie in culturele activiteiten (De Jager, 1967; Kamphorst & Spruijt, 1983), zijn verschillen in de publieksomvang van cultuurvormen mogelijk toe te schrijven aan de leeftijd waarop de meeste mensen in contact komen met die cultuurvormen.

---

[1] Nagel, I. (2001). De kennismaking met cultuur: het eerste bezoek aan bioscoop, musea, theater en concert. In Bronner, E.A., Dekker, P., Hoekstra, J.C., Leeuw, E. de, Raaij, W.F. van, Ruyter, K. de & Smidts, A. (Red.) *Ontwikkelingen in het marktonderzoek. Jaarboek 2001 Marktonderzoekassociatie*, 169-183. Haarlem: De Vrieseborch. Dit hoofdstuk bevat enkele redactionele wijzigingen.

Verschillen in de leeftijd van kennismaking met cultuur zouden bovendien gevolgen kunnen hebben voor ongelijkheden *tussen individuen*. Lang niet alle ouders en scholen onderschrijven het belang van culturele socialisatie in dezelfde mate of achten zichzelf de aangewezen instantie om deze taak tot uitvoering te brengen. Hierdoor maakt niet iedereen even vroeg kennis met cultuur. De leeftijd van kennismaking is daarom een mogelijke oorzaak van verschillen in cultuurparticipatie op latere leeftijd. Eerder gevonden effecten van ouderlijk milieu en opleiding zijn mogelijk het gevolg van het feit dat degenen met cultureel actieve ouders en hoger opgeleiden op jongere leeftijd met cultuur in aanraking komen (De Jager, 1967).

In dit hoofdstuk onderzoek ik wanneer de eerste kennismaking plaatsvindt met vijf cultuurvormen - bioscoop, cultuurhistorisch museum, museum voor beeldende kunst, theater, klassiek concert - en welke rol ouders en school daarbij spelen. De volgende vragen worden beantwoord:

- Met welke cultuurvormen vindt de kennismaking vroeg en met welke laat plaats?
- Wíe maken vroeg kennis met de verschillende cultuurvormen?

In het vervolg gaan we eerst wat dieper in op de onderzoeksvragen. Na bespreking van de data beschrijven we de resultaten. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvatting en discussie.

2.2 HYPOTHESEN

2.2.1 De kennismaking met cultuur: verschillen tussen cultuurvormen

In de samenleving als geheel geldt dat de deelname aan traditioneel hogere cultuur als waardevol gezien wordt. Ouders en school worden als belangrijkste socialiserende instanties verondersteld de normen ten aanzien van (hogere) cultuur en de benodigde culturele kennis tijdens processen van socialisatie over te dragen op de jongere generatie. Een manier om kinderen de waarde van kunst en cultuur bij te brengen is om ze daadwerkelijk mee te nemen naar museum, bioscoop, theater of concertzaal.

Waar zullen ouders en school kinderen het eerst mee naar toe nemen? Aannemelijk is dat ouders en leraren beginnen met de in hun ogen meest toegankelijke cultuurvormen en gaandeweg de minder toegankelijke cultuurvormen toevoegen. Waarschijnlijk laten ze hierbij allerlei overwegingen meespelen, zoals hun inschatting van de benodigde cognitieve vaardigheden en vereiste voorkennis; de bij de instelling gebruikelijke omgangsvormen; de concentratie die opgebracht moet worden; en het tijdstip waarop het bezoek gebracht moet worden. Welke overwegingen ook doorslaggevend zijn, de vraag is of de socialiserende instanties het eens zijn over een algemene volgorde van toegankelijkheid van de diverse cultuurvormen. Wanneer dat het geval zou zijn, zou de kennismaking met verschillende kunstvormen plaatsvinden in een bepaalde *volgorde* waarbij kinderen het eerst in contact komen met de meest toegankelijke cultuurvormen en gaandeweg geïntroduceerd worden in de minder toegankelijke cultuurvormen. Het bestaan van zo'n vaste volgorde zou het beschrijven van iemands loopbaan sterk vereenvoudigen. Het zal hier onderzocht worden met het cumulatieve schaalmodel van Mokken (Mokken & Lewis, 1982).

2.2.2 De kennismaking met cultuur: verschillen tussen personen

Sommigen zullen vroeg kennismaken met cultuur en anderen laat. Voor nog anderen zullen sommige cultuurvormen zelfs helemaal buiten beschouwing blijven. De vraag is: wíe beginnen er vroeg en wie beginnen er laat?

Naarmate ouders en scholen zelf cultureel actiever zijn, is het te verwachten dat zij des te meer belang hechten aan kunst en cultuuroverdracht, en hun kinderen daadwerkelijk vroeger meenemen naar culturele instellingen. De leeftijd waarop ouders en school hun invloed uitoefenen verschilt echter. De verwachting is dat vanaf het moment dat kinderen in de puberteit komen ze zich gaan losmaken van hun ouders en deze hun zeggenschap over hun kinderen langzamerhand verliezen. Ouders zullen daarom de grootste invloed uitoefenen tot hun kinderen een jaar of 12 zijn, daarna zal deze invloed afnemen.

De zeggenschap van scholen bestrijkt een langere periode. Vanaf de kleuterleeftijd tot in ieder geval de leerplichtige leeftijd kunnen scholen leerlingen cultureel gedrag in zekere mate opleggen, door het bijvoorbeeld te koppelen aan een vak, of het als (onderdeel van) een

excursie op te nemen. Hoewel alle scholen het belang van kennismaking met hogere cultuur door hun leerlingen wel zullen onderschrijven, is het niet gezegd dat het daadwerkelijk bezoeken van culturele instellingen overal op het programma staat.

De voornaamste invloed van school komt naar verwachting pas naar voren in het voortgezet onderwijs. In het voortgezet onderwijs bestaan namelijk aanzienlijke verschillen in de mogelijkheden die leerlingen krijgen om in contact te komen met cultuuruitingen. Dit hangt in de eerste plaats samen met het niveau van onderwijs. Op havo- en vwo-niveau worden meer culturele activiteiten georganiseerd dan op lagere vormen van voortgezet onderwijs (Van Hoorn, Haanstra & De Groot, 1997). Ook hangt het cultuurbezoek samen met de kunstvakken die de school aanbiedt, waarin leerlingen onder begeleiding van docenten culturele instellingen bezoeken. De verwachting is dat school - zoals afgemeten aan het niveau en de specifieke kunstvakken in het voortgezet onderwijs - de grootste invloed op het eerste cultuurbezoek zal uitoefenen tussen 12 en 18-jarige leeftijd.

Vanaf een jaar of twaalf is het ook goed mogelijk dat kinderen zelfstandig een bezoek aan een culturele instelling afleggen. Ouders en school zijn als begeleiders niet meer nodig. Integendeel, jongeren gaan misschien wel liever met leeftijdgenoten. Het is daarmee niet gezegd dat de invloed van ouders en school op de kennismaking met cultuur ook afneemt. Behalve dat school cultuurbezoek verplicht kan stellen, stimuleren ouders en school de cultuurparticipatie van de jeugd ook indirect, door de interesse van de jongeren te wekken voor kunst en cultuur of door hen aan te moedigen alleen of met vrienden te gaan. De school is in dat opzicht ook een ontmoetingsplaats waar in cultuur geïnteresseerde jongeren elkaar kunnen vinden. Wanneer jongeren inderdaad op eigen initiatief - alleen of met vrienden - cultuur gaan bezoeken, zou gesproken kunnen worden van een al geslaagde socialisatie.

2.3 DATA EN OPERATIONALISATIE

2.3.1 Data

De hypothesen worden getoetst door analyse van longitudinale data over in oorsprong 1028 respondenten, in leeftijd variërend van 25 tot 38 jaar,

die in 1994 retrospectief ondervraagd zijn over hun cultuurparticipatie in het project 'Effecten van Kunsteducatie in het Voortgezet Onderwijs' ([KUNST94] Nagel e.a., 1997a). Het startpunt voor deze dataverzameling vormden 31 scholen voor voortgezet onderwijs, waar informatie verzameld is over oud-leerlingen die daar in de periode van 1975 tot 1985 eindexamen hadden gedaan. Een steekproef van deze oud-leerlingen is in 1994 opgespoord en telefonisch ondervraagd over hun cultuurparticipatie en over hun opleiding, beroep, woonplaats, partner en kinderen. De informatie over receptieve cultuurparticipatie betreft het bezoek aan vijf cultuurvormen: museum voor beeldende kunst, cultuurhistorisch museum, theater, bioscoop en uitvoering van klassieke muziek. Naast de oud-leerling zelf is in ongeveer 80 procent van de gevallen één van de ouders ondervraagd. De gevraagde informatie betrof naast achtergondkenmerken de cultuurparticipatie van beide ouders in de tijd dat de respondent nog thuis woonde. Na selectie op geldige waarnemingen op een aantal variabelen, resteerden 1005 oud-leerlingen en 824 ouders.

De data zijn aanvankelijk verzameld voor onderzoek naar de effecten op de latere cultuurparticipatie van eindexamens in kunstzinnige vakken in het voortgezet onderwijs. De 31 scholen zijn voor het onderzoek geselecteerd omdat zij in de periode tussen 1975 en 1985 één of meer eindexamens in de kunstzinnige vakken aanboden. Bij het trekken van de steekproef van oud-leerlingen van deze scholen zijn twee groepen onderscheiden: oud-leerlingen die examen hadden gedaan in (ten minste) één van vier kunstzinnige vakken (tekenen, handenarbeid, textiele werkvormen, muziek); en oud-leerlingen die wel in dezelfde periode examen hadden gedaan op dezelfde school, maar niet in één van deze vier vakken. Op iedere school is uit elk van de twee groepen een random steekproef getrokken van 26 oud-leerlingen, resulterend in een steekproef van 52 oud-leerlingen per school (dit voor zover er genoeg oud-leerlingen waren; bovendien is op sommige scholen de steekproef wat opgehoogd). De resultaten van dit onderzoek zijn gepubliceerd in Nagel e.a. (1996b, 1997b).

2.3.2 Operationalisatie

Afhankelijke variabele

De te verklaren variabele is de *leeftijd van kennismaking* met vijf cultuurvormen: museum voor beeldende kunst, cultuurhistorisch museum, theater, bioscoop of filmhuis, uitvoering van klassieke muziek. Wanneer respondenten op een eerdere vraag hadden aangegeven dat zij een cultuurvorm ooit hadden bezocht, werd voor elke cultuurvorm de vraag gesteld in welk jaar ze deze voor het eerst bezochten (tabel 2.1).

Tabel 2.1: De leeftijd van kennismaking met vijf cultuurvormen: percentages eerste bezoek na hot deck imputatie[2] van missende waarden (N = 1005)

	bioscoop	cultuur-historisch museum	museum voor beeldende kunst	theater	klassiek concert
0 - 5 jaar	9	3	4	2	1
6 - 11 jaar	53	27	22	16	8
12 - 18 jaar	35	33	40	44	21
19 jaar en ouder	3	18	12	24	21
geen kennismaking	1	19	22	15	49

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)

Van respondenten die – tot op het moment van het interview - een cultuurvorm nooit bezocht hadden, ontbreekt de waarde op deze variabele. Om deze 'gecensureerde' informatie toch te gebruiken, zijn de analyses uitgevoerd in een discrete gebeurtenissenanalyse (Allison, 1984), via een 'person-period' bestand, waarbij de beginleeftijden getransformeerd zijn in nul-één variabelen: 0 in elk jaar tot de leeftijd waarop de introductie in de betreffende cultuurvorm heeft plaatsgevonden; één op de leeftijd waarop de respondent een cultuurvorm voor het eerst heeft bezocht. Respondenten die een cultuurvorm nooit bezocht hebben krijgen in elk jaar van hun leven een

[2] Geïmputeerd is de werkelijke score uit de bovenliggende rij van de datamatrix na sortering op basis van voorspelde scores uit regressieanalyse op een aantal achtergrondkenmerken (zie ook Little & Rubin, 1987).

nul toegekend. Op deze manier wordt van respondenten zonder beginleeftijd alle beschikbare informatie gebruikt, namelijk dat hun eerste bezoek in ieder geval niet heeft plaatsgevonden tot op het moment van het interview.
In paragraaf 2.4.2 wordt een logit-model geschat:
$\log (P(t)/(1 - P(t))) = a + b_1x_1 + b_2x_2 + e$, waarbij P(t) de kans is dat een individu kennismaakt met cultuur op tijdstip t, gegeven dat deze kennismaking nog niet heeft plaatsgevonden. Zodra de kennismaking heeft plaatsgevonden is het individu niet meer 'at risk' en wordt hij vanaf dat moment buiten de analyses gelaten. De coëfficiënten b_1 en b_2 geven de verandering aan in de logit (log-odds) voor een eenheid verschil in x_1 en x_2.

Onafhankelijke variabelen

Informatie over de *socialisatie in het ouderlijk milieu* is afkomstig van de ouders zelf. Eén van beide ouders is ondervraagd over zijn of haar eigen participatie in dezelfde vijf cultuurvormen, en over die van de andere ouder in de periode dat de respondent nog bij zijn ouders woonde. Samen met het luisteren naar klassieke muziek thuis, kunstboeken- en platen-/cd-bezit vormen deze variabelen de totale cultuurparticipatie van de ouders (alfa = .84) (zie tabel 2.2).

Omdat niet alle ouders geïnterviewd zijn, is deze variabele beschikbaar voor 824 respondenten. Analyses waarbij de invloed van het ouderlijk wordt bestudeerd hebben daarom alleen betrekking op de 824 respondenten van wie de ouders geïnterviewd zijn. Alleen wat betreft het eerste concertbezoek zijn deze respondenten enigszins selectief: het percentage dat ooit een klassiek concert had bezocht was hoger onder de groep waarvan de ouders geïnterviewd was, terwijl de leeftijd waarop dit voor het eerst plaatsvond lager uitviel.

Informatie over het *niveau van voortgezet onderwijs* en *kunsteducatie in het voortgezet onderwijs* (tabel 2.2) is verzameld in de archieven van de 31 deelnemende scholen voor voortgezet onderwijs. De respondenten deden eindexamen op vier niveaus: vbo, mavo, havo, vwo. De variabelen 'beeldend vak' en 'muziek' geven aan of en op welk schoolniveau de respondent eindexamen heeft gedaan in tekenen, handenarbeid of textiele werkvormen, respectievelijk het vak muziek. Door de

Tabel 2.2: Achtergrondkenmerken: cultuurparticipatie ouders, niveau voortgezet onderwijs, kunsteducatie voortgezet onderwijs, sekse, geboortejaar. Percentages

cultuurparticipatie ouders, ten minste één van beide participeert (N = 824)	
bioscoop	58
cultuurhistorisch museum	62
museum voor beeldende kunst	50
theater	67
klassiek concert	40
luisteren naar klassieke muziek	79
kunstboekenbezit	59
platen/cd-bezit	69
niveau voortgezet onderwijs (N = 1005)	
vbo	6
mavo	26
havo	59
vwo	10
examen in kunstzinnig vak (N = 1005)	
beeldend vak	46
muziek	7
vrouw (N = 1005)	64
geboortejaar (N = 1005)	
1956 – 59	5
1960 – 64	48
1965 – 69	48

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)

gestratificeerde steekproeftrekking heeft ongeveer de helft van de respondenten examen gedaan in een kunstvak en in de periode daaraan voorafgaand het bijbehorende kunstonderwijs gevolgd. Het percentage *vrouwen* in de steekproef is 64.

Leeftijd is gemeten in jaren en is de enige variabele die over de tijd varieert: het is de observatieperiode in de person-period file. Aangezien

de jongste respondenten 25 jaar oud waren op het moment van interview, neemt het aantal waarnemingen na deze leeftijd af. De oudste respondent was 38 toen het interview afgenomen werd. In tabel 2.2 is het geboortejaar van de respondenten vermeld.

De verschillende eenheden waarin de onafhankelijke variabelen gemeten zijn, maken het moeilijk om hun effecten te vergelijken. Om toch vergelijking mogelijk te maken zijn de onafhankelijke variabelen, voor zover dat niet het geval was, gehercodeerd in een 0..1 bereik. De effecten kunnen geïnterpreteerd worden als een vergelijking tussen respondenten met de laagste en de hoogste score op een variabele.

2.4 RESULTATEN

In deze paragraaf worden de resultaten besproken. De eerste onderzoeksvraag over verschillen tussen cultuurvormen wordt in paragraaf 2.4.1 beantwoord. De tweede onderzoeksvraag gaat over verschillen tussen individuen en is aan de orde in paragraaf 2.4.2.

2.4.1 De kennismaking met cultuur: verschillen tussen cultuurvormen

Wanneer en in welke volgorde vindt het eerste bezoek aan vijf cultuurvormen plaats? Figuur 2.1 plot voor elk van de vijf cultuurvormen het deel van de respondenten dat op elke leeftijd ooit heeft deelgenomen. Vanaf twee à drie jaar valt in alle vijf cultuurvormen een lichte groei te bespeuren. Bij oplopende leeftijd zien we de fractie participanten sterker stijgen, en zien we de curven voor de vijf cultuurvormen uit elkaar gaan.

Welke verschillen tussen cultuurvormen laat figuur 2.1 zien? De links-rechts positie van de curven zegt iets over het aantal respondenten dat de kennismaking met een cultuurvorm op een bepaalde leeftijd achter de rug heeft. Vergelijken we de cultuurvormen in de leeftijd waarop 50 procent kennis gemaakt heeft, dan zien we dat de curve van bioscoopbezoek de 50-procent lijn het meest links snijdt. Op een leeftijd van 10 jaar is 50 procent van de respondenten wel eens naar de bioscoop geweest. De mediane leeftijden voor het eerste bezoek aan een museum voor beeldende kunst, een cultuurhistorisch museum, en theater, verschillen niet veel: 14 en 15 jaar. De leeftijd waarop 50 procent ooit een uitvoering van klassieke muziek heeft bezocht ligt een stuk hoger, op

ongeveer 29-jarige leeftijd. Dit levert een eerste antwoord op de vraag bij welke cultuurvormen de kennismaking relatief vroeg en bij welke relatief laat plaatsvindt. De volgorde van de mediane leeftijden van de vijf cultuurvormen is: bioscoop, cultuurhistorisch museum, museum voor beeldende kunst, theater, klassiek concert.

Figuur 2.1: Kennismaking met vijf cultuurvormen: percentages respondenten die de cultuurvorm ooit bezocht hebben naar leeftijd (N = 1005)

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)

De helling van de curven zegt iets over de groei van het aantal nieuwe participanten op elke leeftijd. Bioscoopbezoek kent tot 15 jaar de sterkste aanwas. Deze begint al op ongeveer 4-jarige leeftijd, en gaat door tot 18 jaar. Op 25-jarige leeftijd is vrijwel iedereen wel eens naar de bioscoop geweest. In de andere cultuurvormen is de groei minder sterk en komt ook wat later op gang. Hierbij lijken museum voor beeldende kunst, cultuurhistorisch museum en theater ongeveer dezelfde groei te kennen. De groei in het aantal nieuwe deelnemers bij uitvoeringen van klassieke muziek ligt een stuk lager, maar is na 20-jarige leeftijd wel het grootst. Bioscoop wordt gevolgd door beide musea en theater, en - op grotere afstand - de uitvoering van klassieke muziek. Op 25-jarige leeftijd heeft nog niet de helft van de respondenten ooit een uitvoering van klassieke

muziek bijgewoond. Op grond van het percentage dat op 25-jarige leeftijd ooit een bezoek heeft gebracht, is de volgorde van de cultuurvormen: bioscoop, theater, cultuurhistorisch museum, museum voor beeldende kunst, klassiek concert. Dit is een andere volgorde dan die van de mediane leeftijden.

De 'toegankelijkheid' van cultuurvormen op verschillende leeftijden

Om de vraag te beantwoorden of de cultuurvormen geordend kunnen worden op een onderliggend eendimensionaal kenmerk als de 'toegankelijkheid' ervan, gaan we na in hoeverre de vijf items die op elke leeftijd aangeven of een cultuurvorm op dat moment ooit is bezocht een cumulatieve 'Mokkenschaal' vormen (Mokken & Lewis, 1982). Het aantal cultuurvormen dat op een bepaalde leeftijd bezocht is zou daarmee een maat zijn voor een onderliggend kenmerk (latente trek) als 'culturele ontwikkeling' van individuen, dat parallel loopt aan de toegankelijkheid van de verschillende cultuurvormen. Daartoe onderzoeken we of deze items (die aangeven of het eerste bezoek heeft plaatsgevonden) de respondenten op dezelfde manier ordenen op grond van hun 'culturele ontwikkeling' (eerste monotonie-eis). Voor elke cultuurvorm moet gelden dat degenen met een grotere 'culturele ontwikkeling' een grotere kans hebben op kennismaking met deze cultuurvorm. De tweede eis, die van 'dubbele monotonie', houdt in dat de volgorde van de items voor elke waarde van 'culturele ontwikkeling' hetzelfde is.

Om na te gaan of de vijf items op iedere leeftijd een Mokkenschaal vormen, berekenen we op iedere leeftijd Loevinger's coëfficiënt voor homogeniteit H (Mokken & Lewis, 1982), die de schaalbaarheid van de items weergeeft. In formule: $H = 1 - E(obs)/E(exp)$, waarin E(obs) en E(exp) het geobserveerde aantal fouten en het verwachte aantal fouten onder onafhankelijkheid weergeven, waarbij een fout een afwijking van de veronderstelde volgorde betekent. De veronderstelde volgorde is in dit geval de volgorde van de mediane leeftijden: bioscoop, cultuurhistorisch museum, museum voor beeldende kunst, theater, klassiek concert. Uit de berekeningen (zie bijlage) blijkt dat de items van leeftijd 6 tot 22 jaar een redelijke schaal vormen ($H > .40$); op leeftijden hoger dan 22 is de schaal zwak (maar H is wel $> .34$); op leeftijden lager dan 6 jaar is er sprake van een slechte schaal ($H < .30$) (Mokken & Lewis, 1982). Het <u>aantal</u> bezochte cultuurvormen is dus op elke leeftijd vanaf 6 jaar een maat voor

een onderliggend eendimensionaal kenmerk dat wij benoemd hebben als de 'culturele ontwikkeling' van een persoon.

Volgorde van introductie over de levensloop

Geldt de volgorde van toegankelijkheid voor alle personen en op alle leeftijden? De eis van dubbele monotonie wordt niet getoetst met Loevingers H. Echter, in figuur 2.1 zagen we al dat de volgorde van toegankelijkheid van museum voor beeldende kunst, cultuurhistorisch museum en theater van leeftijd lijkt af te hangen. De veronderstelde volgorde geldt dus niet voor alle leeftijden.

Dit roept de vraag in welke volgorde de individuele respondenten nu werkelijk hebben kennisgemaakt met de vijf cultuurvormen. Hoe vaak hebben zij het eerste bezoek afgelegd in de volgorde: bioscoop, cultuurhistorisch museum, museum voor beeldende kunst, theater, klassiek concert? In totaal kwamen onder de 1005 respondenten 83 verschillende volgordes naar voren. Hierbij zijn overigens nog niet bezochte cultuurvormen gecodeerd alsof ze voldoen aan de

Tabel 2.3: Meest voorkomende volgordes van eerste bezoek aan vijf cultuurvormen over de levensloop

volgorde van bezoek aan vijf cultuurvormen					N	%
bioscoop	ch museum	k museum	theater	concert	206	21
bioscoop	k museum	theater	ch museum	concert	100	10
bioscoop	k museum	ch museum	theater	concert	87	9
bioscoop	ch museum	theater	k museum	concert	63	7
bioscoop	theater	ch museum	k museum	concert	59	6
bioscoop	theater	k museum	ch museum	concert	38	4
bioscoop	concert	ch museum	k museum	theater	38	4
ch museum	bioscoop	k museum	theater	concert	33	3
ch museum	k museum	bioscoop	theater	concert	26	3
bioscoop	ch museum	k museum	concert	theater	21	2
overige patronen					336	33
					1005	100

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)
k museum = museum voor beeldende kunst; ch museum = cultuurhistorisch museum

veronderstelde volgorde (van de mediane leeftijden). In tabel 2.3 zijn de meest voorkomende patronen weergegeven. De volgorde van kennismaking verloopt bij 206 respondenten helemaal volgens het verwachte patroon. Dit patroon is ook het meest voorkomende patroon, al neemt het minder dan de helft van de gevallen voor zijn rekening. De zes meest voorkomende volgordes plaatsen wel steeds bioscoop als eerste en concert als laatste. De afwijkingen zitten dus vooral in de volgorde van cultuurhistorisch museum, museum voor beeldende kunst en theater. Ook hier stuiten we dus op de slechte schaalbaarheid van de beide soorten musea en theater. Wanneer we deze drie cultuurvormen samen nemen en dus tellen hoe vaak bioscoop als eerste bezocht is en klassiek concert als laatste, dan is het percentage dat aan de verwachte volgorde voldoet een stuk hoger, namelijk 55.

De conclusie luidt dat hoewel de beide soorten musea en theater niet een duidelijke volgorde van toegankelijkheid kennen, bioscoop relatief vroeg in de levensloop voor het eerst bezocht wordt, en klassiek concert relatief laat. Ook kan geconcludeerd worden dat het eerste bezoek aan musea en theater over het algemeen daartussenin plaatsvindt. Over hun onderlinge volgorde kunnen we echter geen uitspraken doen.

2.4.2 De kennismaking met cultuur: verschillen tussen personen

Voor zover de kennismaking met cultuur heeft plaatsgevonden, lijkt het erop dat de meesten het eerst in de bioscoop komen, vervolgens in willekeurige volgorde musea en theater bezoeken en als laatste een klassiek concert bijwonen. Differentiatie treedt naar verwachting wèl op in de *snelheid* waarmee de kennismaking met cultuurvormen zich voltrekt. Wie maken vroeg en wie maken laat kennis met cultuur? De verwachting is dat een cultureel actief ouderlijk milieu, een hoog schoolniveau en kunsteducatie in het voortgezet onderwijs het eerste bezoek aan de vijf cultuurvormen zullen bespoedigen. De ouders zijn naar verwachting vooral in de eerste 12 jaar van invloed, terwijl de school deze taak vanaf 12-jarige leeftijd overneemt en in de periode van 12- tot 18-jarige leeftijd het belangrijkst is.

Tabel 2.4 laat de resultaten van een logit-analyse zien, gecorrigeerd voor clustering van jaren binnen personen via robuuste standaardfouten (Huber, 1967) in Stata6 (StataCorp., 1984-2000). De afhankelijke variabele is de log-odds van de kans op het eerste bezoek in elk jaar,

gegeven dat de cultuurvorm nog niet eerder bezocht is. Naast leeftijd en sekse vermeldt de tabel totale effecten van ouders- en schoolkenmerken geschat onder de assumptie van leeftijdonafhankelijkheid (vetgedrukt) en daaronder de effecten op verschillende leeftijden. De coëfficiënten geven het verschil in log-odds van de kans op een eerste bezoek tussen degenen met de hoogste en de laagste waarde op een onafhankelijke variabele. De coëfficiënt .19 van de variabele sekse geeft bijvoorbeeld aan dat de log-odds van de kans op een eerste bezoek voor vrouwen in elk jaar .19 groter is dan voor mannen. Dat betekent dat vrouwen op elk moment een 100(exp(.19)-1) = 21 procent verhoogde kans hebben om kennis te maken met het theater, gegeven dat ze daar nog nooit geweest zijn. Overigens is er alleen sprake van een sekse-effect bij theater. De kans op kennismaking met de overige cultuurvormen is voor mannen en vrouwen gelijk.

Leeftijd

Leeftijd wordt naast een lineaire term gemodelleerd via een tweede- en een derdegraadspolynoom, behalve bij museum voor beeldende kunst waar alleen de kwadratische functie nog significant van nul verschilde. De leeftijdseffecten geven aan dat de kans om een eerste cultuurbezoek af te leggen stijgt met leeftijd en dat deze het grootst is tussen de 14 en de 18 jaar, afhankelijk van de cultuurvorm. Na deze leeftijd neemt de kans op kennismaking niet meer toe en daalt zelfs licht om later opnieuw te stijgen. Dit geldt niet voor musea voor beeldende kunst, waar de kans op een eerste bezoek niet meer toeneemt.

Ouders en school

Welke kenmerken bepalen wie er vroeg en wie laat kennismaken met cultuur? De positieve effecten van *culturele activiteiten van de ouders* bij alle cultuurvormen duiden erop dat cultureel actieve ouders de kans op kennismaking met alle cultuurvormen vergroten. Naast participatie in dezelfde cultuurvorm verhoogt ook participatie in andere cultuurvormen de kans om een cultuurvorm voor het eerst te bezoeken (niet in tabel). Ouders hebben dus niet alleen invloed doordat ze hun kinderen meenemen naar cultuur. Ook een hoger *niveau van voortgezet onderwijs* vergroot de kans om met cultuur in aanraking te komen, met uitzondering van de bioscoop. De effecten van ouders zijn in alle gevallen groter dan die van het schooltype van het voortgezet onderwijs en het volgen van een kunstzinnig vak. Een cultureel actief ouderlijk milieu vervroegt het

Tabel 2.4: Het moment van het eerste bezoek aan vijf cultuurvormen. Coëfficiënten logit-analyse[ab]

	bioscoop		cultuur-historisch museum		museum voor beeldende kunst		theater		klassiek concert	
leeftijd										
leeftijd	**.92**	***	**.92**	***	**.59**	***	**.81**	***	**.86**	***
leeftijd^2 * 10	**-.46**	***	**-.48**	***	**-.18**	***	**-.33**	***	**-.40**	***
leeftijd^3 * 100	**.07**	***	**.08**	***			**.04**	***	**.06**	***
sekse										
meisje	**-.01**		**-.10**		**-.06**		**.19**	*	**.02**	
cultuurpart. ouders	**1.14**	***	**1.38**	***	**1.94**	***	**1.86**	***	**2.40**	***
0 – 6 jaar	1.37	***	3.12	***	3.86	***	4.60	***	5.46	***
6 – 12 jaar	1.41	***	1.35	***	2.88	***	2.77	***	3.37	***
12 – 18 jaar	.82	*	1.34	***	1.47	***	1.81	***	2.71	***
19 – 25 jaar	.63		1.18	**	.41		.62		1.50	***
≥ 25 jaar	-2.06		.68		-.24		1.13		1.66	**
beeldend vak	**-.09**		**.19**		**1.04**	***	**.15**		**.44**	**
0 – 6 jaar	-.23		.11		.65		1.05		1.28	
6 – 12 jaar	-.12		.22		.53	*	.38		.72	*
12 – 18 jaar	.11		.22		1.51	***	.12		.37	
19 – 25 jaar	.14		.05		.66		.28		.38	
≥ 25 jaar	.59		-.0003		.86		-.69		.38	
vak muziek	**-.23**		**-.09**		**.13**		**.19**		**1.08**	***
0 – 6 jaar	-1.00		.59		.16		.74		1.38	
6 – 12 jaar	-.56		-.50		-.62		-.04		.17	
12 – 18 jaar	.60		.03		.38		.43		1.82	***
19 – 25 jaar			-.20		.65		.17		.87	
≥ 25 jaar			.48		.49		-.31		-.22	
schoolniveau	**.09**		**.50**	*	**.55**	**	**.55**	**	**1.15**	***
0 – 6 jaar	-1.25	**	-.37		-.09		-3.54	*	-2.93	
6 – 12 jaar	-.22		.46		.37		-.16		.21	
12 – 18 jaar	1.04	***	.36		.64	*	.82	***	1.05	**
19 – 25 jaar	1.61	**	.71		.72	*	.49		1.87	***
≥ 25 jaar	.74		1.82	**	1.05		1.37	*	1.95	**
constante	**-7.01**	***	**-8.50**	***	**-8.21**	***	**-9.49**	***	**-10.89**	***
N personen * jaren	9347		14908		14921		15607		19748	
N personen	823		824		824		824		824	

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)
*** p < .001; ** p < .01; * p < .05, robuuste standaardfouten
[a] De tabel bevat enkele correcties t.o.v. de gepubliceerde versie.
[b] Vetgedrukte coëfficiënten uit het model zonder interactie-effecten.

eerste bezoek dus sterker dan schoolkenmerken. De effecten van een *beeldend vak* en het *vak muziek* in het eindexamen beperken zich – zoals te verwachten was -- tot musea voor beeldende kunst en uitvoeringen van klassieke muziek. Opvallend is wel dat een beeldend vak ook de kans om een klassiek concert te bezoeken vergroot. Dit wijst op eerder gevonden selectie-effecten: leerlingen die een kunstvak kiezen zijn al voor die tijd cultureel actiever (Nagel e.a., 1996b, 1997b).

De kans om ooit een klassiek concert te bezoeken staat het sterkst onder invloed van ouders en school, terwijl de minste ongelijkheden optreden bij bioscoopbezoek, waar de effecten van het ouderlijk milieu het kleinst zijn en schoolniveau gemiddeld helemaal geen invloed heeft. In feite lopen de effecten van de ouders en school parallel aan de veronderstelde toegankelijkheid van de cultuurvormen: hoe moeilijker toegankelijk de cultuurvorm, des te sterker hangt de kans op kennismaking af van ouders en school. Overigens zien we ook hier de grootste verschillen tussen bioscoop en concert. De verschillen tussen de beide soorten musea en theater zijn minder groot.

Ouders en school op verschillende leeftijden

Cultureel actieve ouders verhogen de kans op een eerste cultuurbezoek het sterkst op jonge leeftijd, maar zijn nog effectief tot 18 jaar; bij cultuurhistorisch museum en een klassiek concert oefenen ouders en school ook verder in de levensloop nog invloed uit. Op een leeftijd waarop voortgezet onderwijs gevolgd wordt, van 12 tot 18 jaar, vergroot het *schoolniveau* de kans op een eerste cultuurbezoek (behalve bij cultuurhistorische musea). Dit geldt ook voor het eerste bioscoopbezoek (waar het hoofdeffect niet significant was). Leerlingen van hogere schoolniveaus hebben op de leeftijd dat ze voortgezet onderwijs volgen een grotere kans om het eerste bezoek aan de bioscoop te brengen – voor zover ze er nog niet geweest waren -- dan leerlingen van lagere schoolniveaus. Opvallend is dat de effecten van schoolniveau, behalve bij de bioscoop, op de leeftijd 12 tot 18 jaar nog kleiner zijn dan de effecten van het ouderlijk milieu. De school heeft de taak om jongeren te laten kennismaken met cultuur op deze leeftijd blijkbaar nog niet volledig overgenomen van de ouders.

De effecten van schooltype strekken zich echter verder uit dan de leeftijd

van 12 tot 18. Ook op een leeftijd waarop ze het voortgezet onderwijs al lang verlaten hebben, hebben vwo-leerlingen nog steeds een grotere kans om voor het eerst een bioscoop, museum, theater of klassiek concert te bezoeken. Dit kan wijzen op het feit dat leerlingen van hogere schooltypes ook doorstromen naar de hogere onderwijsniveaus. Een effect van het niveau van voortgezet onderwijs kan daarom een effect van een hoger onderwijstype (tertiair onderwijs) zijn. Een tweede mogelijkheid is dat het effect van school (en dit geldt ook voor ouders) niet alleen wijst op de culturele uitstapjes die de school organiseert, maar ook terug te voeren is op socialisatie die blijkbaar op langere termijn zijn vruchten afwerpt. Onder invloed van school (en de ouders) zijn de kinderen cultureel geïnteresseerd geraakt en zijn later op eigen initiatief kunst gaan bezoeken.

De effecten van *kunstzinnige vakken* beperken zich daarentegen tot de leeftijd waarop voortgezet onderwijs is gevolgd. Wel verhoogt het volgen van een beeldend vak de kans op een eerste museum- en concertbezoek op een leeftijd waarop dat vak nog niet aan de orde was. Dit duidt op eerder gevonden selectie-effecten: leerlingen die al cultureel geïnteresseerd waren hebben vaker een kunstzinnig vak gekozen (Nagel e.a., 1996b, 1997b).

2.5 CONCLUSIES

In dit artikel stond het begin van de culturele loopbaan centraal. De eerste onderzoeksvraag betrof de verschillen tussen cultuurvormen. Met welke cultuurvormen wordt relatief vroeg en met welke relatief laat begonnen?

Er blijkt min of meer een vaste volgorde te bestaan waarin kinderen met de verschillende cultuurvormen kennis maken. Kennelijk zijn de socialiserende instanties het eens over de (volgorde van) 'toegankelijkheid' van deze cultuurvormen. Hierbij wordt de bioscoop relatief vroeg, en klassiek concert relatief laat bezocht. Cultuurhistorische musea, musea voor beeldende kunst en theater ontlopen elkaar qua toegankelijkheid niet veel. Overigens maakt lang niet iedereen in de eerste 25 jaar van de levensloop kennis met alle cultuurvormen. Op deze leeftijd is vrijwel iedereen wel naar de bioscoop geweest, maar dit geldt niet voor de overige cultuurvormen. Wat betreft het percentage dat er

ooit geweest is, wordt de bioscoop gevolgd door museum en theater, terwijl een minderheid een klassiek concert heeft bezocht.

De tweede onderzoeksvraag was wie er vroeg en wie er laat beginnen met cultuur. Een cultureel actief ouderlijk milieu en een hoger niveau van voortgezet onderwijs vergroten de kans om kennis te maken met cultuur. Kunsteducatie in het voortgezet onderwijs verhoogt alleen de kans op een eerste bezoek aan een museum voor beeldende kunst of een uitvoering van klassieke muziek, waarbij de werking tot op grote hoogte discipline-specifiek is. De invloed van de ouders bleek echter wel het grootst te zijn: kinderen van cultureel actieve ouders maken het vroegst kennis met cultuur. Dit betekent dat De Jager (1967) gelijk had met zijn bewering dat cultureel actieve ouders hun kinderen al jong met cultuur in aanraking brengen.

De invloed van de ouders is het grootst in het begin van de levensloop en beklijft tot en met 18-jarige leeftijd (en bij cultuurhistorisch museum en klassiek concert ook nog na die tijd). Het effect van school begint op de leeftijd waarop voortgezet onderwijs wordt gevolgd en blijft aanwezig op latere leeftijd. Al met al blijven ouders en later school dus lang hun invloed houden. Mogelijk wijzen effecten van ouders en school op latere leeftijd op socialisatie-effecten: de ouders en school brengen hun kinderen interesse voor cultuur bij zodat ze later op eigen initiatief naar cultuur gaan, hoewel deze bij school ook kunnen wijzen op een effect van het tertiair onderwijs. De effecten van kunsteducatie beperken zich voornamelijk tot een leeftijd waarop het kunstonderwijs genoten werd.

2.6 DISCUSSIE

Wat betekenen de gevonden effecten van ouders en school? Over het geheel genomen is de kans om met cultuur in aanraking te komen het grootst voor kinderen van cultureel actieve ouders. Dat de effecten van school minder groot zijn, betekent niet dat de school minder effectief zou zijn in het laten kennismaken met cultuur van haar leerlingen. Het effect van school op het eerste bezoek heeft namelijk alleen betrekking op kinderen uit minder cultureel actieve ouderlijke milieus. Alleen leerlingen die nog niet in één of meer cultuurvormen geïntroduceerd zijn, zijn op 12-jarige leeftijd nog ‘at risk’ om een eerste bezoek af te leggen. Als kinderen met hun ouders al naar de bioscoop, het museum, en theater

zijn geweest, kan de school in dat opzicht niets meer toevoegen. Dit is natuurlijk inherent aan wat we onderzoeken: we onderzoeken de eerste keer, en dit kan nu eenmaal maar één keer gebeuren. Om ouders en school te vergelijken in hun effectiviteit om cultuurparticipanten te kweken, zou de lange termijn socialisatie door ouders en school vergeleken moeten worden aan de hand van het niveau van cultuurparticipatie op verschillende leeftijden (Nagel e.a., 1996a).

Hoe beïnvloedt de steekproef de hier gevonden resultaten? De gegevens betreffen oud-leerlingen die voortgezet onderwijs hebben gevolgd op scholen waar de mogelijkheid bestond om in een kunstzinnig vak eindexamen te doen. Aangezien lang niet alle scholen voor voortgezet onderwijs in die periode eindexamens in de kunstzinnige vakken aanboden, zijn dit waarschijnlijk scholen waar kunst en cultuur destijds hoog in het vaandel stonden[3]. Met de beschrijvende gegevens moeten we daarom voorzichtig zijn. Zo wordt het percentage leerlingen dat via de school kennis heeft gemaakt met cultuur, in het bijzonder op de leeftijd van 12 tot 18 jaar, waarschijnlijk overschat.

In de steekproef heeft de helft van de oud-leerlingen examen gedaan in een kunstzinnig vak, wat groter is dan in een representatieve steekproef van de leerlingen van de betreffende scholen het geval zou zijn geweest. Dit zou consequenties kunnen hebben voor de volgorde waarin de verschillende cultuurvormen de eerste keer bezocht zijn. Musea voor beeldende kunst en uitvoeringen van klassieke muziek zouden daardoor een eerdere plek in de rangorde kunnen hebben gekregen dan in de populatie het geval is. Dit maakt voor klassieke concerten echter niet uit: het eerste klassiek-concertbezoek stond toch al achteraan.

In dit hoofdstuk gaat het om het eerste bezoek aan vijf cultuurvormen. Natuurlijk houdt culturele socialisatie meer in dan de eerste kennismaking. Cultuuroverdracht is niet een eenmalige gebeurtenis die ophoudt bij het eerste bezoek. Socialisatie is een continu proces van overdracht van normen en van kennis, waarbij voortgebouwd wordt op de eerder opgedane kennis. Toch is het eerste bezoek belangrijk als element

[2] Naschrift 2003: Er bestaat vermoedelijk geen één op één relatie tussen de waarde die de school hecht aan kunst en cultuur en het aanbieden van kunstzinnige examenvakken. Van scholen die belang hechten aan kunst en cultuur en de gedachte van de vrije expressie aanhangen kan verondersteld worden dat ze juist minder geneigd waren examens in de kunstzinnige vakken aan te bieden (zie ook hoofdstuk 7).

in het socialisatieproces juist omdat het om het daadwerkelijk bezoek gaat. Dat is tenslotte het beoogde gedrag. Ook is het eerste bezoek belangrijk omdat het een indicator is voor de hoeveelheid en de aard van de socialisatie die men in zijn jeugd ondergaan heeft. De leeftijd van het eerste bezoek staat daarbij voor de hoeveelheid socialisatie: het geeft het aantal (jeugd)jaren aan waarin men nog aan socialisatie-invloeden blootgesteld is. Hoe jonger men het eerste bezoek aflegt des te meer jaren er in de jeugdperiode nog resten om dat nog een keer te doen.

HOOFDSTUK 3

BEGINFASE: DE INVLOED VAN SOCIALISATIE DOOR OUDERS EN SCHOOL OP DE LATERE CULTUURPARTICIPATIE. EEN UITWERKING EN TOETSING VAN DE JAGERS 'CULTUUROVERDRACHT EN CONCERTBEZOEK' [1]

3.1 INLEIDING

De culturele participatie van de ouders behoort met het bereikte opleidingsniveau tot de belangrijkste voorspellers van cultuurparticipatie (De Jager, 1967; Ganzeboom & De Graaf, 1991; Ranshuysen & Ganzeboom, 1993). Blijkbaar leggen vroege culturele ervaringen een belangrijke basis voor de latere deelname aan culturele activiteiten. Culturele ervaringen in de jeugd worden echter niet alleen in het ouderlijk milieu opgedaan, ook buiten het gezin en met name op scholen vindt cultuuroverdracht plaats. In tegenstelling tot culturele socialisatie in het ouderlijk milieu, waar slechts kinderen uit cultureel actieve gezinnen van profiteren, is culturele instructie in het onderwijs in principe toegankelijk voor alle leerlingen. Culturele instructie op school zou daarom een middel kunnen zijn om de bestaande ongelijkheden in de cultuurparticipatie te verminderen. De vraag doet zich echter voor of culturele ervaringen op school net zo effectief zijn als culturele ervaringen in het ouderlijk milieu.

De kwestie van de relatieve invloed van ouders en school op de latere cultuurdeelname is voor het eerst aan de orde gesteld door De Jager in zijn dissertatie over het publiek van klassieke concerten (De Jager, 1967). De Jager beweert dat de 'wijze van socialisatie' - door ouders of door school - gevolgen heeft voor de manier waarop mensen naar klassieke muziek luisteren, naar welke muziek ze luisteren, en hoe vaak ze naar concerten gaan.

De Jager beschrijft in zijn dissertatie dat concertbezoek traditioneel was voorbehouden aan de hogere sociale milieus en dat leden van andere sociale strata niet in contact kwamen met klassieke muziek. Omdat de muzikale socialisatie zich voornamelijk binnen het ouderlijk milieu voltrok, groeiden

---

[1] Een verkorte en geredigeerde versie van dit hoofdstuk is gepubliceerd als: Nagel, I. (2002). Paplepel of lessenaar? Een vroege start bevordert latere cultuurdeelname. *Boekmancahier, 54(14, december)*, 398-407.

alleen kinderen in hogere sociale milieus op met de kennis van het muzikale idioom en met de waarden en normen rondom klassieke muziek, o.a. met de traditionele norm dat luisteren naar muziek goed is voor de persoonlijkheidsvorming en de bereidheid zich 'geestelijke inspanning te getroosten zonder dat dit direct 'nuttig' of 'profijtelijk' is' (De Jager, 1967, 110). Deze vorm van socialisatie, die plaatsvindt in het ouderlijk milieu vóór invloeden uit andere sociale omgevingen, noemt De Jager primaire socialisatie (142).

De Jager betoogt vervolgens dat in de jaren vijftig door de bredere toegankelijkheid van het onderwijs, de verbreiding van muziek door massamedia en afspeelapparatuur en door sociale en geografische mobiliteit, een nieuw publiek is ontstaan dat niet met (klassieke) muziek is grootgebracht (138-139). Dit publiek is in een sociaal milieu opgegroeid waar (klassieke) muziek geen vanzelfsprekend onderdeel van de levensstijl vormde. Het is later en op een andere manier met klassieke muziek in aanraking gekomen, via school of via vrienden bijvoorbeeld. Deze 'secundaire socialisatie' betekent volgens De Jager een overschakeling naar een ander begrippenkader en naar andere culturele normen en daardoor een breuk met het cultuurpatroon waar men van huis uit mee bekend is.

De Jager verwacht nu dat degenen die opgegroeid zijn in cultureel actieve gezinnen door de herhaaldelijke contacten met klassieke muziek (58), de affectieve relatie met de ouders (59), en het vroege moment in de levensloop waarop de kennismaking met cultuur heeft plaatsgevonden, meer gekwalificeerd zijn om naar klassieke muziek te luisteren, en zich meer de normen eigen hebben gemaakt (140) met betrekking tot klassieke muziek dan degenen die later in hun leven op een andere manier met muziek in aanraking gekomen zijn, via school of via vrienden. Doordat secundair gesocialiseerden er niet van jongs af aan binnen het ouderlijk gezin mee zijn opgegroeid zullen zij volgens De Jager nooit tot hetzelfde begrip en dezelfde waardering voor klassieke muziek komen als degenen die het met de paplepel ingegeven hebben gekregen. Secundair gesocialiseerden zullen 'over het algemeen minder begrip voor muziek hebben en er met minder kennis van zaken naar luisteren' (De Jager, 1967, 143), hetgeen zal leiden tot verschillen tussen het 'oude' en het 'nieuwe' publiek in hun gedrag met betrekking tot muziek. De Jager formuleert zijn hypothese dan als volgt: *'er zijn gedragsverschillen te constateren tussen 'oud' en 'nieuw' publiek, of anders geformuleerd: de wijze en het moment waarop men in aanraking is gekomen met muziek zijn van invloed op de manier waarop men naderhand met muziek omgaat'* (De Jager, 1967, 143).

De empirische gegevens waarop De Jager (1967) zijn onderzoek baseert, betreffen bezoekers van het Utrechts Stedelijk Orkest (later: Utrechts Symfonie Orkest), die vijf jaar eerder waren ondervraagd voor het onderzoek 'Het Gehoor Gehoord' (De Jager & Zweers, 1962) naar de smaak en het gedrag van het concertpubliek (De Jager, 1967). Voor zijn secundaire analyses van deze gegevens operationaliseert De Jager primaire en secundaire socialisatie als volgt. Op grond van degene met wie het eerste concertbezoek was afgelegd en de vraag of er vroeger thuis muziek werd gemaakt verdeelt De Jager de oorspronkelijke 509 concertbezoekers in twee elkaar wederzijds uitsluitende groepen: 'primair gesocialiseerden' (degenen die via ouders tot concertbezoek waren gekomen én bij wie vroeger thuis muziek werd gemaakt) en 'secundair gesocialiseerden' (degenen die op een andere manier tot concertbezoek waren gekomen en bij wie vroeger thuis géén muziek werd gemaakt). Degenen die niet duidelijk aan één van beide groepen konden worden toebedeeld (degenen die wel via ouders tot concertbezoek waren gekomen, maar bij wie vroeger thuis geen muziek werd gemaakt; en degenen die via anderen tot concertbezoek waren gekomen, maar bij wie vroeger thuis wel muziek werd gemaakt) zijn door De Jager buiten de analyses gelaten. De resterende 117 primair gesocialiseerden en 102 secundair gesocialiseerden, bracht hij vervolgens 'gemakshalve' terug tot 100 personen in elke groep (De Jager, 1967, 145-146).

De analyses van De Jager bestaan uit vergelijkingen tussen primair en secundair gesocialiseerde concertbezoekers (afzonderlijk voor hoger en lager opgeleiden) op een aantal uiteenlopende gedragingen en voorkeuren die direct of indirect betrekking hebben op muziek, zoals het bespelen van muziekinstrumenten, bezoek aan andere uitvoeringen, voorkeur voor componisten, houding tegenover 'moderne' muziek, sociaal contact tijdens de pauze van een concert, mening over hoe men mensen zou kunnen aantrekken en wat mensen afhoudt van concertbezoek. In de resultaten van de analyses vindt De Jager ondersteuning voor zijn hypothese. Hij beweert uiteindelijk dat 'er grond bestaat voor het vermoeden dat behalve opleidings- en statusniveau ook de wijze waarop men met muziek in aanraking is gekomen, van invloed is op de wijze waarop men met muziek omgaat: 'oud' en 'nieuw' publiek zijn blijkbaar verschillend naar aard, gedrag en instelling' (De Jager, 1967, 177).

Bij het onderzoek van De Jager zijn wel enige kritische kanttekeningen te plaatsen. Een punt van kritiek is dat de te toetsen hypothese niet scherp

geformuleerd is. Hoewel De Jager impliceert dat primaire socialisatie effectiever is dan secundaire socialisatie, ontbreekt de richting van het effect in de hypothese zelf. De Jager beweert bovendien dat primaire socialisatie langer zal beklíjven dan secundaire socialisatie (111-113), maar de hypothese is niet dynamisch geformuleerd. In feite is er eerder sprake van een oriënterende uitspraak, die aangeeft waar de oplossing voor het probleem gezocht moet worden, maar die nog aangevuld moet worden met informatievere uitspraken over de relatie tussen socialisatie en cultuurparticipatie (Ultee, Arts & Flap, 1992).

Ook op het empirisch onderzoek van De Jager is wel het een en ander aan te merken. De Jager toetste zijn hypothese alleen op bezoekers van concerten. Het nadeel daarvan is volgens De Jager zelf dat dit een groot aantal muziekliefhebbers uitsluit (De Jager, 1967, 176). Problematischer is het echter dat de selectie op bezoekers al een aanwijzing is voor een geslaagde socialisatie, waardoor verschillen tussen primair en secundair gesocialiseerden wellicht onderbelicht blijven. De kleine aantallen worden door De Jager hiervoor als verdediging aangevoerd (De Jager, 1967, 176), maar dit veroorzaakt hij gedeeltelijk zelf door meer dan de helft van de respondenten buiten de analyses te laten.

De Jagers operationalisatie van primaire en secundaire socialisatie op grond van degene met wie het eerste bezoek plaatsvond in combinatie met de vraag of er vroeger thuis muziek gemaakt werd, meet bovendien alleen de 'wijze' van socialisatie. Het 'moment' van socialisatie is ook een onderdeel van de hypothese, maar dit is door De Jager niet in de meting betrokken. De leeftijd waarop men voor het eerst een concert bezocht is hem echter wel bekend. In de eerste analyse laat De Jager zien dat het eerste concertbezoek van primair gesocialiseerden op jongere leeftijd had plaatsgevonden dan dat van secundair gesocialiseerden (De Jager, 1967, 147).

De selectie op primair gesocialiseerden enerzijds en secundair gesocialiseerden anderzijds sluit bovendien de mogelijkheid uit van een gelijktijdige invloed van ouders en school. Het blijft daarmee onduidelijk hoe de effecten van culturele socialisatie in het ouderlijk milieu zich verhouden tot die van socialisatievormen buiten het gezin. Doordat primair gesocialiseerden bovendien ook op school met cultuur in aanraking kunnen komen, bestaat het risico dat effecten van school op conto van de ouders worden geschreven. Ten slotte houden primaire en secundaire socialisatie meer in dan het eerste bezoek aan cultuur in combinatie met de vraag of er

vroeger thuis werd gemusiceerd. Dit erkent De Jager zelf ook: 'Feitelijk loopt er dus door de categorieën P en S nog een andere scheidslijn, met intensief gesocialiseerden enerzijds en oppervlakkig gesocialiseerden anderzijds' (De Jager, 1967, 177).

De ideeën van De Jager zijn nog steeds actueel. Nog steeds is het een belangrijke vraag in hoeverre ongelijkheden in cultuurparticipatie overgedragen worden van generatie op generatie en in hoeverre ook nieuwe groepen bijvoorbeeld via het onderwijs toegang hebben tot deze gedragsvormen. Waar de theoretische inzichten in de afgelopen 30 jaar zich niet veel ontwikkeld hebben, geldt dat wel voor de manier waarop deze aan de werkelijkheid getoetst worden. In de periode van De Jager stond de onderzoeksmethodologie nog in de kinderschoenen en hier ligt dan ook de voornaamste zwakheid van het onderzoek.

Het is daarom niet vruchtbaar om het De Jagers onderzoek exact te repliceren. Dit is overigens recentelijk gedaan en staat beschreven in de publicatie van de Boekmanstichting '*Het Luisterpeloton. Twee generaties concertgangers vergeleken aan de hand van onderzoek naar Utrechtse abonnementshouders in 1961 en 1993*' (Smithuijsen, 1997). Deze 'nauwgezette herhaling' (Smithuijsen, 1997, 12) van '*Het gehoor gehoord*' herhaalt juist de zwakke plekken uit De Jagers onderzoek: de vage formulering van de hypothese en het gebrekkige empirisch onderzoek.

Meer vooruitgang is te verwachten wanneer we de theoretische inzichten van De Jager uitwerken tot concrete hypothesen en deze vervolgens toetsen met behulp van moderne onderzoekstechnieken. Hoewel dit in een aantal onderzoeken is gebeurd (Ganzeboom & De Graaf, 1991; Ranshuysen & Ganzeboom, 1993; Spierings, 1994), is de vraag naar de relatieve effecten van culturele socialisatie via ouderlijk milieu en school tot nu toe nog niet bevredigend beantwoord. Dit wordt mede veroorzaakt doordat de oriënterende hypothese van De Jager diverse interpretaties toelaat, waardoor ook verschillende aspecten van primaire en secundaire socialisatie onderzocht zijn.

Dit hoofdstuk heeft als uitgangspunt De Jagers oriënterende hypothese die impliceert dat primaire socialisatie effectiever is voor de latere cultuurparticipatie dan secundaire socialisatie. We bestuderen de verschillen in latere cultuurparticipatie tussen primair en secundair gesocialiseerden via drie metingen van primaire en secundaire socialisatie. In de eerste plaats

vergelijken we degenen die hun eerste cultuurbezoek met hun ouders aflegden met degenen die op een andere manier kennismaakten met cultuur (*met wie*). Daarnaast onderzoeken we de effecten van de leeftijd waarop de kennismaking met cultuur plaatsvond (*beginleeftijd*). Ten slotte operationaliseren we primaire en secundaire socialisatie als de *hoeveelheid* opgedane culturele ervaringen in respectievelijk het ouderlijk milieu en op school.

De ideeën van De Jager lijken in beginsel ook van toepassing te zijn op andere vormen van cultuurdeelname dan alleen concertbezoek. De participatie in diverse vormen van hogere cultuur gaat vaak samen en steeds speelt het culturele klimaat in het ouderlijk milieu een grote rol (Ganzeboom, 1989). We beperken ons daarom niet tot concertbezoek, maar we onderzoeken ook bezoek aan bioscoop, cultuurhistorisch museum, museum voor beeldende kunst en theater.

De te beantwoorden vragen luiden:

- Bevordert primaire socialisatie de latere cultuurparticipatie sterker dan secundaire socialisatie?
- Doen zich hierbij verschillen voor tussen drie kenmerken van primaire en secundaire socialisatie: degene met wie het eerste cultuurbezoek werd afgelegd, de leeftijd waarop dat gebeurde en de hoeveelheid opgedane culturele ervaringen in het ouderlijk milieu en op school?
- Doen zich hierbij verschillen voor tussen de vijf te onderzoeken cultuurvormen: bioscoop, cultuurhistorisch museum, museum voor beeldende kunst, theater en klassiek concert?

3.2 DATA, OPERATIONALISATIE EN METHODE

3.2.1 Data

De hypothese wordt getoetst op het databestand KUNST94 (Nagel e.a., 1997a) met in oorsprong 1028 respondenten in de leeftijd van 25 tot 38 jaar. Het startpunt van de dataverzameling vormden 31 scholen voor voortgezet onderwijs, waar gegevens verzameld zijn van oud-leerlingen die eindexamen gedaan hadden in de periode van 1976 tot 1985. Een steekproef van deze oud-leerlingen is opgespoord en telefonisch ondervraagd over hun participatie in culturele activiteiten. Deze informatie had niet alleen betrekking op het moment van het interview in 1994, maar ook op de periode tussen het verlaten van het ouderlijk huis en het moment van

interview. Op deze manier is informatie beschikbaar over culturele loopbanen in vijf disciplines: bioscoop, cultuurhistorisch museum, museum voor beeldende kunst, theater en klassiek concert. Van ongeveer 80 procent van de respondenten is bovendien één van de ouders zelf ondervraagd over de cultuurparticipatie van beide ouders in de tijd dat de respondent nog thuis woonde. Selectie op respondenten van wie een ouder is geïnterviewd levert een bestand op van 824 personen[2].

Het doel van de dataverzameling was onderzoek naar de effecten van eindexamens in de kunstzinnige vakken in het voortgezet onderwijs (Nagel e.a., 1996b). De 31 scholen voor voortgezet onderwijs zijn geselecteerd op grond van hun aanbod van eindexamens in één of meer kunstzinnige vakken in de periode van 1976 tot 1985. Bij het trekken van de steekproef zijn twee groepen onderscheiden: oud-leerlingen die examen hadden gedaan in één van de vier kunstzinnige vakken (tekenen, handenarbeid, textiele werkvormen, muziek) en oud-leerlingen die wel op dezelfde school maar niet in één van de vier kunstzinnige vakken eindexamen hadden gedaan, en dus ook niet het examenprogramma van deze vakken gevolgd hadden. Op iedere school is uit elk van de twee groepen een aselecte steekproef getrokken van gelijke grootte, waardoor het aantal leerlingen dat examen heeft gedaan in een kunstzinnig vak uitkomt op ongeveer de helft, hetgeen vele malen groter is dan een even grote landelijke representatieve steekproef in die periode zou hebben opgeleverd (in 1985 ongeveer 7 procent op mavo, havo, vwo (Erkelens & Schönau, 1985)). De resultaten van dit onderzoek zijn elders gepubliceerd (Nagel e.a., 1996b).

*Selectie van personen * jaren in de analyses*

In de analyses zijn alleen de respondenten betrokken die de betreffende cultuurvorm in de eerste 18 jaar van hun levensloop hadden bezocht. Het gaat immers over de effectiviteit van socialisatie – gegeven dat men die socialisatie ondergaan heeft! Bij degenen die nooit of pas laat hebben kennisgemaakt met cultuur is het interessanter te onderzoeken of, en, zo ja, wanneer zij beginnen met cultureel gedrag. In hoofdstuk 2 van dit proefschrift (ook Nagel, 2001) is onderzocht wanneer en onder invloed van welke factoren het eerste bezoek -- ook dat op late leeftijd -- plaatsvindt. De

[2] Alleen bij musea voor beeldende kunst rapporteren respondenten met geïnterviewde ouders een hogere deelname; na constant houden van controlevariabelen en de verschillende indicatoren voor primaire en secundaire socialisatie verdwijnen deze verschillen.

consequentie van de bovengenoemde selectie is dat we te maken hebben met wisselende selecties van respondenten (omdat het aantal mensen dat voor hun negentiende kennis heeft gemaakt met cultuur varieert over de vijf cultuurvormen).

We bestuderen de cultuurparticipatie vanaf het verlaten van het ouderlijk huis voor zover dat ná negentienjarige leeftijd gebeurd is en niet eerder. Als we aannemen dat de socialisatieperiode loopt tot en met achttienjarige leeftijd (althans de beide vormen van socialisatie die we hier bestuderen) en dat beide vormen van socialisatie op verschillende momenten binnen die periode ondergaan worden, dan is het niet correct om de effectiviteit ervan al midden in de socialisatieperiode te meten.

Figuur 3.1: Percentage dat ten minste één keer per jaar een bezoek brengt aan bioscoop, cultuurhistorisch museum, museum voor beeldende kunst, theater, klassiek concert. Selectie op personen die vóór of op 18-jarige leeftijd kennismaakten met de betreffende cultuurvorm

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)

3.2.2 Operationalisatie

Afhankelijke variabelen: participatie in vijf cultuurvormen

Respondenten die hadden aangegeven de cultuurvorm ooit te hebben bezocht, zijn teruggevraagd over hun bezoekfrequentie vanaf het jaar waarin zij het ouderlijk huis verlaten hadden tot aan het jaar van het interview[3]. De lengte van de periode waarover respondenten rapporteren loopt sterk uiteen, van 1 tot 18 jaar, met een gemiddelde van ruim 9 jaar. Figuur 3.1 beschrijft het percentage deelnemers van negentien- tot vijfendertigjarige leeftijd. De bezoekfrequentie is gemeten in zes categorieën: nooit, minder dan één keer per jaar, één keer per jaar, twee á drie keer per jaar, vier tot 11 keer per jaar, ten minste één keer per maand. De afhankelijke variabele is de gemiddelde participatie in de jaren waarover de respondent gerapporteerd heeft.

Onafhankelijke variabelen: primaire en secundaire socialisatie

met wie

Aan respondenten die op een eerdere vraag hadden aangegeven dat ze de betreffende cultuurvorm ooit bezocht hadden, is gevraagd met wie dit eerste bezoek had plaatsgevonden: met de ouders of andere familie, met school, vriend(en) of vriendin(nen), met partner, alleen of met anderen. De antwoordcategorie 'met ouders' vormt de operationalisatie voor primaire socialisatie; secundaire socialisatie is onderscheiden in 'met school' en 'anders', in de meeste gevallen betreft dit vrienden of partner. Tabel 3.1 geeft aan hoe deze percentages voor de verschillende cultuurvormen uitvallen.

beginleeftijd

Wanneer respondenten op een eerdere vraag hadden aangegeven een cultuurvorm ooit te hebben bezocht werd hun vervolgens de vraag gesteld in welk jaar dit voor het eerst gebeurd was. Aan respondenten die wel hadden aangegeven de cultuurvorm ooit te hebben bezocht, maar bij wie de waarde op deze vraag ontbreekt, is via hot deck imputatie[4] een geldige waarde

[3] Bij de 39 respondenten die op het moment van het interview het ouderlijk huis nog niet verlaten hadden is zestienjarige leeftijd als beginpunt van hun culturele loopbaan genomen. Bij respondenten van wie delen van de loopbaan ontbreken zijn alleen de jaren met een geldige waarde in de analyses opgenomen.

[4] Geïmputeerd is de werkelijke score uit de bovenliggende rij van de datamatrix na sortering op basis van voorspelde scores uit regressieanalyse op een aantal achtergrondkenmerken

toegekend. In tabel 3.2 is aangegeven op welke leeftijden de vijf cultuurvormen voor het eerst bezocht zijn. Het eerste bezoek aan de bioscoop vindt relatief vroeg plaats; het eerste bezoek aan theater en klassiek concert relatief laat. Deze bevinding is eerder gerapporteerd in Nagel (2001) (zie ook hoofdstuk 2).

Tabel 3.1: Kennismaking met vijf cultuurvormen (in procenten): met wie vond het eerste bezoek plaats? Selectie op personen die voor of op 18-jarige leeftijd kennismaakten met de betreffende cultuurvorm

	bioscoop	**cultuur-historisch museum**	**museum voor beeldende kunst**	**theater**	**klassiek concert**
met ouders	62	62	55	45	60
met school	2	31	36	36	24
anders	36	7	10	19	17
N	787	524	542	501	263

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)

Tabel 3.2: Kennismaking met vijf cultuurvormen (in procenten): op welke leeftijd vond het eerste bezoek plaats? Selectie op personen die voor of op 18-jarige leeftijd kennismaakten met de betreffende cultuurvorm

	bioscoop	**cultuur-historisch museum**	**museum voor beeldende kunst**	**theater**	**klassiek concert**
0 - 5 jaar	8	6	7	2	3
6 - 11 jaar	56	42	34	28	29
12 – 18 jaar	36	52	59	70	69
N	793	526	546	509	265

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)

culturele socialisatie in het ouderlijk milieu

Informatie over culturele socialisatie in het ouderlijk milieu is afkomstig van de ouders zelf. Eén ouder is ondervraagd over zijn of haar eigen cultuurparticipatie in vijf cultuurvormen (dezelfde als bij de respondenten) en die van de andere ouder, waarbij gerefereerd werd aan de periode waarin hun zoon of dochter nog thuis woonde. De vraag luidde: 'Bezocht u in de genoemde periode wel eens een museum voor beeldende kunst, en zo ja, hoe vaak?' (en zo ook voor de andere vier cultuurvormen). De drie

(zie ook Little & Rubin, 1987).

categorieën waren: nooit, minder dan eenmaal per jaar, ongeveer eenmaal per jaar, of meerdere malen per jaar. Daarnaast is de frequentie gevraagd van luisteren naar klassieke muziek via de media door beide ouders en het gezamenlijk bezit van platen- of cd's met klassieke muziek en van boeken over kunst.

Een index voor de cultuurparticipatie van de ouders is geconstrueerd door het gemiddelde te berekenen van de gestandaardiseerde deelname (over N = 824) van beide ouders aan de vijf cultuurvormen in combinatie met het luisteren naar klassieke muziek via de media, bezit van klassieke muziek en boeken over kunst (alfa = .84). Tabel 3.3 geeft de percentages respondenten weer van wie de ouders actief waren in de verschillende cultuurvormen. De tabellen hebben hier betrekking op alle 824 respondenten, hoewel we in de analyses te maken hebben met wisselende selecties respondenten.

<u>culturele instructie op school</u>
De gegevens over culturele instructie op school zijn afkomstig van de scholen voor voortgezet onderwijs zelf. Bekend is of de respondent eindexamen heeft gedaan in een of meer kunstzinnige vakken (tekenen, handenarbeid, textiele werkvormen, muziek), waarbij een onderscheid in beeldende vakken en muziek is gehanteerd. Door de gestratificeerde steekproeftrekking heeft ongeveer de helft van de respondenten in het voortgezet onderwijs examen gedaan in een kunstvak en dientengevolge de intensieve culturele instructie ter voorbereiding op het eindexamen gevolgd.

De inhoud van de kunstzinnige vakken varieert al naar gelang het niveau waarop de vakken gevolgd werden. De eindexamenprogramma's op havo en vwo bestrijken niet alleen een langere tijdsduur dan die op vbo- en mavo-niveau, ook zijn ze zwaarder. Culturele instructie op school wordt daarom gerepresenteerd door de variabelen 'deelname aan een beeldend vak' en 'deelname aan het vak muziek'. Deze zijn nul wanneer de respondent geen examen had gedaan in een kunstzinnig vak en hebben een waarde groter dan nul wanneer de respondent een beeldend vak respectievelijk het vak muziek in zijn eindexamenpakket had. Deze waarde loopt op met het schoolniveau waarop het vak gevolgd werd (tabel 3.3).

Uit eerdere analyse van deze data is gebleken dat kunstvakken een disciplinespecifieke werking hebben. Beeldende vakken hebben uitsluitend effect op gedrag met betrekking tot beeldende kunst; het vak muziek alleen

Tabel 3.3: Culturele socialisatie in het ouderlijk milieu en culturele instructie in het onderwijs: cultuurparticipatie ouders, lessen in beeldende vakken en muziek in het voortgezet onderwijs. Percentages (N = 824)

cultuurparticipatie ouders:	
bioscoop[1]	58
cultuurhistorisch museum[1]	62
museum voor beeldende kunst[1]	50
theater[1]	67
klassiek concert[1]	40
klassieke muziek luisteren	79
bezit kunstboeken	59
bezit klassieke muziek	69
deelname aan beeldende vakken	
niet	55
op vbo-niveau	2
op mavo-niveau	9
op havo-niveau	30
op vwo-niveau	3
deelname aan het vak muziek	
niet	93
op vbo-niveau	0
op mavo-niveau	2
op havo-niveau	4
op vwo-niveau	1

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)
[1] ten minste een van beide ouders participeerde

op muzikaal gedrag (Nagel e.a., 1996b). We beschikken helaas niet over vergelijkbare metingen van kunstlessen in de andere disciplines. Filmeducatie en het vak drama werden (tussen 1976 en 1985) niet of nauwelijks aangeboden in het voortgezet onderwijs. Informatie over het al of niet gevolgd hebben van het vak geschiedenis – met een te verwachten invloed op het bezoek van cultuurhistorische musea – ontbreekt voor te veel respondenten. Andere metingen van culturele instructie, zoals de aanpak van de kunstlessen, culturele activiteiten die met school ondernomen werden, culturele voorzieningen op school, bleken er -- althans tussen scholen van hetzelfde niveau -- in eerder onderzoek niet toe te doen (Nagel, e.a., 1996b). Ook Damen (2000) vond in recentere data geen effecten van culturele voorzieningen op school op de cultuurparticipatie van scholieren.

Overige variabelen

opleidingsniveau

De Jager hield in zijn analyses het (hoogste) opleidingsniveau constant. Hoger opgeleiden zouden, ongeacht de wijze van socialisatie (De Jager, 1967, 150), door een groter ontwikkeld abstractievermogen beter in staat zijn om klassieke muziek te waarderen. In deze analyses wordt alleen het niveau van het voortgezet onderwijs constant gehouden, omdat dit een kenmerk is uit de socialisatieperiode, terwijl het uiteindelijk bereikte opleidingsniveau ook een mogelijk resultaat kan zijn van de socialisatie die men heeft ondergaan. Dit zegt De Jager overigens ook, aangezien hij het gegeven dat het sociaal milieu bepalend is voor de gevolgde opleiding als een van de verklaringen noemt voor de effectiviteit van socialisatie in het ouderlijk milieu (De Jager, 1967, 138).

Informatie over het niveau van voortgezet onderwijs (in tabel 3.4) is afkomstig uit de administraties van de 31 deelnemende scholen voor voortgezet onderwijs. De respondenten deden eindexamen op vier niveaus: vbo, mavo, havo, of vwo. Overigens is dit het niveau waarop de respondenten in de steekproef terecht zijn gekomen, hetgeen niet noodzakelijkerwijs hun hoogst behaalde niveau van voortgezet onderwijs is.

Tabel 3.4: Achtergondkenmerken: opleidingsniveau ouders, niveau voortgezet onderwijs, sekse. Percentages (N = 824)

niveau voortgezet onderwijs	
vbo	5
mavo	22
havo	65
vwo	8
opleidingsniveau ouders	
hoger onderwijs vader	30
hoger onderwijs moeder	12
sekse	
vrouw	63

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)

opleidingsniveau ouders

Het gemiddelde opleidingsniveau van de ouders wordt in de analyses opgenomen vanwege de samenhang tussen de cultuurparticipatie van de ouders en het hoogste opleidingsniveau van de respondent (de cultuurparticipatie van de ouders representeert anders gedeeltelijk het effect van het opleidingsniveau van de respondent).

leeftijd

Leeftijd (in jaren) varieert binnen respondenten over de tijd van negentien jaar tot achtendertig jaar. Dat betekent niet dat iedereen over al deze leeftijden ondervraagd is. Het aantal jaren dat de loopbaan in beeld is gebracht varieert van één tot achttien jaar en is afhankelijk van de leeftijd waarop de respondent het ouderlijk huis verliet en zijn of haar leeftijd op het moment van het interview. Dit betekent ook dat het aantal waarnemingen per leeftijdscategorie varieert (zie tabel 3.5 en 3.6, laatste kolom).

fase van gezinsvorming en arbeidsmarktsituatie

Indicatoren voor de hoeveelheid vrije tijd die men tot zijn beschikking heeft zijn opgenomen als controlevariabelen. Het gaat om de fase van gezinsvorming (alleenstaand, met partner, inwonend bij ouders of anders, aanwezigheid van kinderen) en de arbeidsmarktpositie (studerend, werkend, aantal uur studerend en aantal uur werkend). Ook de leeftijd van het jongste kind (maximaal 10 jaar) is in de analyses opgenomen. Deze kenmerken variëren over de (leef)tijd. In de tabellen 3.5 en 3.6 staan ze voor vier leeftijden weergegeven.

andere controlevariabelen

De leeftijd waarop de respondent het ouderlijk huis verliet (gemiddeld 21 jaar) is een controlevariabele die het begin van retrospectief bevraagde loopbaan aanduidt. Een verschil in participatieniveau kan aldus niet worden toegeschreven aan het feit dat de loopbaan van een respondent relatief vroeg of juist laat in beeld is gebracht. Ook de vraag of de respondent op het moment van interview het ouderlijk huis verlaten had wordt constant gehouden, omdat de aanvang van de bevraagde loopbaan van (nog) thuiswonende respondenten op een vaste leeftijd van zestien jaar ligt. Ten slotte nemen we sekse op in de analyses. In de steekproef heeft de helft een eindexamen in een kunstvak gedaan. Omdat met name vrouwen een beeldend vak hebben gekozen (Nagel e.a., 1996b), zijn zij in de meerderheid (zie tabel 3.4).

Tabel 3.5: Fase van gezinsvorming op verschillende leeftijden: bij ouders wonend, alleenstaand, samenwonend of gehuwd met partner, anders wonend, kinderen. Percentages (N = 824)

	bij ouders wonend	alleen-staand	samen-wonend met partner	anders wonend	kinderen	N
20 jaar	12	64	21	3	1	373
25 jaar	7	31	59	3	6	728
30 jaar	3	21	75	2	25	421
35 jaar	3	13	83	3	40	40

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)

Tabel 3.6: Arbeidsmarktsituatie op verschillende leeftijden: studerend, aantal uur studerend, werkend, aantal uur werkend. (N = 824)

	percentage studerend	aantal uur studerend[1]	percentage werkend	aantal uur werkend[1]	N
20 jaar	83	30	34	12	373
25 jaar	41	12	74	26	728
30 jaar	18	3	82	28	421
35 jaar	20	3	80	27	40

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)
[1] gehercodeerd naar maximaal 40 uur

Herschaling van variabelen

De verschillende eenheden waarin de onafhankelijke variabelen gemeten zijn maken het moeilijk om hun effecten te vergelijken. Om toch vergelijking mogelijk te maken zijn de onafhankelijke variabelen -- met uitzondering van leeftijd en beginleeftijd -- gehercodeerd in een 0-1 bereik. De effecten van de onafhankelijke variabelen kunnen geïnterpreteerd worden als een vergelijking in de cultuurparticipatie tussen respondenten met de laagste en respondenten met de hoogste score op een onafhankelijke variabele. Leeftijd (met als nulpunt twintig jaar) en beginleeftijd (met als nulpunt tien jaar) zijn in eenheden van tien jaar geschaald.

3.2.3 Methode

De afhankelijke variabele, het jaarlijkse bezoek aan vijf cultuurvormen, is gevraagd in categorieën en niet in een precies aantal bezoeken per jaar. Een geschikte analysetechniek hiervoor is 'interval censored regression'[5]. Interval censored regression lijkt op gewone regressie, maar in plaats van een punt wordt een interval geschat. Bij interval censored regression worden twee afhankelijke variabelen aangemaakt: één voor de ondergrens en één voor de bovengrens van de antwoordcategorieën. De uiterste categorieën 'nooit', 'minder vaak dan een keer per jaar' en 'vaker dan 12 keer per jaar' zijn gecensureerd: er is niet een exacte ondergrens en bovengrens aan te geven. Een voordeel van deze techniek is dat de coëfficiënten goed interpreteerbaar zijn in termen van (verschillende) 'rates per jaar' (in plaats van exacte tellingen). Omdat de rate logischerwijs nul of groter moet zijn, is het handig om de 'rate' te modelleren via een lineair model voor de logaritmes van de rates:

$\log r_{it} = b_0 + b_1\, x1_{it} + \ldots + b_k\, xk_{it} + e_{it}$

waarbij

r_{it} = de rate voor persoon i in jaar t; de logrates zijn normaal verdeeld

xk_{it} = de covariaten voor persoon i op moment t; de covariaten modelleren de gemiddelde logrates

e_{it} = een residu dat per assumptie normaal verdeeld is.

Het model wordt geschat met behulp van `intreg` en `suest` in Stata7 (StataCorp., 2001). Suest schat de (co)varianties van de coëfficiënten van de vijf vergelijkingen simultaan. Daardoor kunnen hypothesen over verschillen in effecten tussen de vijf modellen getoetst worden (Clogg, Petkova & Haritou, 1995; Weesie, 1999). Hierbij is de Huber/White/sandwich methode toegepast die de standaardfouten corrigeert voor het feit dat de eenheden (jaren binnen personen) niet onafhankelijk van elkaar zijn waargenomen (Huber, 1967).

3.3 RESULTATEN

Met wie

Nemen degenen die voor het eerst met hun ouders naar cultuur gingen later vaker deel aan culturele activiteiten dan degenen die op een andere manier -

[5] Ik bedank Jeroen Weesie voor zijn advies bij de keuze van de analysetechnieken.

via school of via vrienden - in contact kwamen met cultuur? In tabel 3.7 wordt de latere participatie van degenen die via school in contact kwamen met cultuur en degenen die hun eerste cultuurbezoek met vrienden aflegden gecontrasteerd met de latere deelname van degenen die hier in het ouderlijk milieu mee kennismaakten. Behalve voor bioscoopbezoek - dat slechts enkelen voor het eerst met school deden - geldt voor de overige cultuurvormen dat kennismaken met school een lager participatieniveau in de jong volwassenheid tot gevolg heeft dan kennismaken via de ouders. Het sterkst zijn de effecten bij concertbezoek: vooral hier is kennismaken via school 'ineffectief'. Kennismaken via school leidt bij concertbezoek tot 50 ($e^{-.70}$) procent minder deelname op latere leeftijd dan kennismaken via de ouders. Kennismaken via vrienden leidt slechts bij één cultuurvorm, cultuurhistorisch museum, tot een lagere participatie dan kennismaken via de ouders. Vooralsnog lijkt De Jager dus gelijk te krijgen met het idee dat het minder effectief is om buiten het ouderlijk milieu met cultuur in aanraking komen, zij het met de nuancering dat dit alleen geldt voor kennismaken met school. Kennismaken via vrienden is niet minder effectief dan via de ouders.

Tabel 3.7: Verschillen in participatie in vijf cultuurvormen tussen primair en secundair gesocialiseerden, geoperationaliseerd als met wie vond het eerste bezoek plaats. Coëfficiënten interval censored regression, robuuste standaardfouten

	bioscoop		**cultuur-historisch museum**		**museum voor beeldende kunst**		**theater**		**klassiek concert**	
met ouders	ref		ref		ref		ref		ref	
met school	-.19	*.26*	**-.27**	*.09*	**-.29**	*.12*	**-.26**	*.10*	**-.70**	*.19*
anders	-.04	*.08*	**-.52**	*.17*	-.07	*.19*	-.18	*.13*	-.06	*.17*
verklaarde variantie[1]	.09		.06		.10		.04		.08	
N personen * jaren	7293		4914		5233		4835		2610	
N personen	787		524		542		501		263	

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)
Gecontroleerd voor: leeftijd, sekse, leeftijd vanaf welke loopbaan in beeld gebracht is; thuiswonend op moment interview; woonsituatie (thuiswonend; alleenstaand; partner; andere woonsituatie); kinderen; leeftijd jongste kind; studerend, werkend; aantal uren studerend; aantal uren werkend; niveau voortgezet onderwijs; opleidingsniveau ouders
[1] berekend als (sigma (leeg model) – sigma)/ sigma (leeg model)
vet gedrukt: $p < .05$

Beginleeftijd

Leidt een vroegere beginleeftijd tot een hogere participatie op latere leeftijd? Tabel 3.8 geeft het effect weer van de leeftijd waarop de kennismaking met de cultuurvorm plaatsvond op de latere participatie in dezelfde cultuurvorm. In de tabel wordt duidelijk dat het bezoek bij vier cultuurvormen hoger uitvalt, naarmate de kennismaking vroeger heeft plaatsgevonden. Tien jaar eerder kennismaken met theater bijvoorbeeld bevordert de latere deelname aan deze cultuurvorm met 86 procent ($1 / e^{-.62}$). Bij musea voor beeldende kunst is het verband tussen beginleeftijd en latere participatie kromlijnig: een vroegere beginleeftijd verhoogt het latere bezoek wel, maar in afnemende mate. Opvallend is dat het effect van beginleeftijd juist bij concertbezoek, de door De Jager onderzochte cultuurvorm, het zwakst is en – hoewel in dezelfde richting - zelfs niet significant van nul afwijkt. Met uitzondering van concertbezoek vinden de ideeën van De Jager over de effectiviteit van jong beginnen met cultuur voorlopig ondersteuning.

Tabel 3.8: Verschillen in participatie in vijf cultuurvormen tussen primair en secundair gesocialiseerden, geoperationaliseerd als op welke leeftijd vond het eerste bezoek plaats. Coëfficiënten interval censored regression, robuuste standaardfouten

	bioscoop		**cultuur-historisch museum**		**museum voor beeldende kunst**		**theater**		**klassiek concert**	
leeftijd eerste bezoek	**-.38**	*.12*	**-.46**	*.10*	**-.87**	*.17*	**-.62**	*.14*	-.36	*.21*
leeftijd eerste bezoek[1]					**.72**	*.32*				
verklaarde variantie[2]	.10		.06		.12		.06		.06	
N personen * jaren	7293		4914		5233		4835		2610	
N personen	787		524		542		501		263	

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)
Gecontroleerd voor: leeftijd, sekse, leeftijd vanaf welke loopbaan in beeld gebracht is; thuiswonend op moment interview; woonsituatie (thuiswonend; alleenstaand; partner; andere woonsituatie); kinderen; leeftijd jongste kind; studerend, werkend; aantal uren studerend; aantal uren werkend; niveau voortgezet onderwijs; opleidingsniveau ouders
[1] beginleeftijd in eenheden van 10 jaar
[2] berekend als (sigma (leeg model) – sigma)/ sigma (leeg model)
vet gedrukt: $p < .05$

Culturele socialisatie in het ouderlijk milieu en culturele instructie op school

Hoe verhouden ouders en school zich tot elkaar wanneer de hoeveelheid culturele ervaringen die opgedaan zijn in het ouderlijk milieu en in het onderwijs inhoudelijk gemeten worden? In tabel 3.9 worden de effecten berekend van culturele socialisatie in het ouderlijk milieu en culturele instructie in het onderwijs op de latere cultuurparticipatie. In het bovenste deel van de tabel zien we dat de totale culturele socialisatie in het ouderlijk milieu bij alle cultuurvormen een sterkere invloed lijkt te hebben op de bezoekfrequentie dan culturele instructie op school. Culturele instructie op school heeft slechts bij twee cultuurvormen effect (hoewel het effect van het vak muziek op concertbezoek net niet significant is). Bij musea voor beeldende kunst bevordert een beeldend vak en bij concerten voor klassieke muziek het vak muziek de latere bezoekfrequentie. Culturele instructie werkt zoals verwacht alleen binnen dezelfde discipline als waarin de instructie werd ontvangen (zie ook Nagel e.a., 1996b).

Tabel 3.9: Verschillen in participatie in vijf cultuurvormen tussen primair en secundair gesocialiseerden, geoperationaliseerd als de <u>hoeveelheid</u> culturele socialisatie in het ouderlijk milieu en culturele instructie in het onderwijs. Coëfficiënten interval censored regression, robuuste standaardfouten

	bioscoop		**cultuur-historisch museum**		**museum voor beeldende kunst**		**theater**		**klassiek concert**	
ouders totale cultuur	**.71**	*.19*	.34	*.20*	**.80**	*.27*	**.64**	*.24*	**1.26**	*.36*
beeldend vak	.09	*.11*	.01	*.12*	**.61**	*.16*	.10	*.13*	-.04	*.20*
muziek	-.16	*.20*	.01	*.25*	.21	*.25*	-.07	*.19*	.57	*.29*
verklaarde variantie[1]	.10		.04		.12		.04		.10	
N personen * jaren	7293		4914		5233		4835		2610	
N personen	787		524		542		501		263	

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)
Gecontroleerd voor: leeftijd, sekse, leeftijd vanaf welke loopbaan in beeld gebracht is; thuiswonend op moment interview; woonsituatie (thuiswonend; alleenstaand; partner; andere woonsituatie); kinderen; leeftijd jongste kind; studerend, werkend; aantal uren studerend; aantal uren werkend; niveau voortgezet onderwijs; opleidingsniveau ouders
[1] berekend als (sigma (leeg model) – sigma)/ sigma (leeg model)
vet gedrukt: $p < .05$

Nadere analyse (niet in tabel) laat zien dat cultuuroverdracht via de ouders niet erg disciplinegebonden is. Alleen bij musea voor beeldende kunst blijkt de participatie uitsluitend onder invloed te staan van het specifieke voorbeeld van de ouders. Bij de overige cultuurvormen zijn juist de niet-disciplinegebonden effecten groter dan het specifieke voorbeeld. Doordat de werking van culturele socialisatie in het ouderlijk milieu niet erg disciplinegebonden is en de participatie van de ouders in de verschillende cultuurvormen onderling sterk samenhangt (vooral tussen de vier hogere cultuurvormen met correlaties tussen .45 en .68; bioscoop met andere cultuurvormen .31) levert de totale ouderlijke cultuurparticipatie een betrouwbaardere meting op dan cultuurparticipatie van de ouders binnen dezelfde cultuurvorm.

Gezamenlijke invloed van degene met wie het eerste cultuurbezoek plaatsvond, beginleeftijd en culturele socialisatie in het ouderlijk milieu en culturele instructie in het onderwijs

Afzonderlijk bestudeerd leiden de drie aspecten van primaire en secundaire socialisatie tot verschillen in latere cultuurparticipatie. De vraag is echter hoeveel er van de effecten overblijft wanneer we ze gezamenlijk bestuderen. De verschillende metingen van primaire en secundaire socialisatie hangen immers met elkaar samen (zie bijlage). In tabel 3.10 gaan we na hoe de effecten van degene met wie het eerste cultuurbezoek plaatsvond, de beginleeftijd en de hoeveelheid opgedane culturele ervaringen in het ouderlijk milieu en in het onderwijs zich tot elkaar verhouden. Welke aspecten van primaire en secundaire socialisatie zijn het belangrijkst?

Verschillen op grond van degene met wie het eerste bezoek plaatsvond blijken bijna allemaal verdwenen te zijn zodra we de beginleeftijd en de hoeveelheid culturele ervaringen in het ouderlijk milieu en in het onderwijs constant houden. Ouders, school en vrienden zijn even effectief in het laten kennismaken met cultuur, zolang dat maar op dezelfde leeftijd gebeurt en bij gelijke culturele socialisatie thuis of op school. Een opmerkelijke uitzondering hierop vormt concertbezoek. Uitgerekend bij de cultuurvorm die onderwerp was van De Jagers dissertatie blijven de verschillen in bezoekfrequentie tussen degenen die kennismaakten via ouders en via school wél bestaan. Dus, ook al vindt het eerste cultuurbezoek met school op jonge leeftijd plaats, en ook al volgt men het vak muziek, het is minder effectief om met school kennis te maken dan in gezelschap van de ouders. Een andere uitzondering is cultuurhistorisch museum: de loopbaan van degenen die hun

eerste museumbezoek met vrienden aflegden ligt wat de latere bezoekfrequentie betreft op een lager niveau dan die van degenen die hier via hun ouders mee in contact kwamen.

De effecten van beginleeftijd blijven bestaan, al zijn deze wat kleiner geworden nu de andere aspecten van primaire en secundaire socialisatie constant zijn gehouden. Naarmate de kennismaking met bioscoop, cultuurhistorische musea, musea voor beeldende kunst en theater op jongere leeftijd plaatsvindt, is de latere participatie des te groter. Opnieuw

Tabel 3.10: Verschillen in participatie in vijf cultuurvormen tussen primair en secundair gesocialiseerden, geoperationaliseerd als met wie vond het eerste bezoek plaats, op welke leeftijd vond het eerste bezoek plaats, de hoeveelheid culturele socialisatie in het ouderlijk milieu en culturele instructie in het onderwijs.
Coëfficiënten interval censored regression, robuuste standaardfouten

	bioscoop		**cultuur-historisch museum**		**museum voor beeldende kunst**		**theater**		**klassiek concert**	
met ouders	ref		ref		ref		ref		ref	
met school	-.02	*.25*	-.18	*.10*	-.04	*.13*	-.11	*.11*	**-.59**	*.17*
anders	.14	*.09*	**-.36**	*.18*	.29	*.20*	.04	*.13*	.09	*.18*
leeftijd eerste bezoek	**-.41**	*.13*	**-.31**	*.12*	**-.82**	*.18*	**-.57**	*.15*	-.27	*.23*
leeftijd eerste bezoek[1]					**.63**	*.31*				
ouders totale cultuur	**.63**	*.19*	.20	*.19*	.47	*.28*	.46	*.24*	**1.08**	*.35*
beeldend vak	.09	*.11*	.01	*.12*	**.61**	*.15*	.05	*.13*	-.02	*.19*
muziek	-.10	*.20*	.01	*.23*	.15	*.23*	-.08	*.19*	**.61**	*.29*
verklaarde variantie[2]	.11		.06		.14		.06		.13	
N personen * jaren	7293		4914		5233		4835		2610	
N personen	787		524		542		501		263	

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)
Gecontroleerd voor: leeftijd, sekse, leeftijd vanaf welke loopbaan in beeld gebracht is; thuiswonend op moment interview; woonsituatie (thuiswonend; alleenstaand; partner; andere woonsituatie); kinderen; leeftijd jongste kind; studerend, werkend; aantal uren studerend; aantal uren werkend; niveau voortgezet onderwijs; opleidingsniveau ouders
[1] beginleeftijd in eenheden van 10 jaar
[2] berekend als (sigma (leeg model) – sigma)/ sigma (leeg model)
vet gedrukt: p < .05

vormt concertbezoek een uitzondering. Voor concertbezoek heeft een vroege start later géén hoger participatieniveau tot gevolg. Dit is een opmerkelijk resultaat, aangezien dit juist de cultuurvorm is waar De Jagers hypothese oorspronkelijk betrekking op had.

Ook de effecten van culturele socialisatie in het ouderlijk milieu zijn na constant houden van de andere aspecten van primaire en secundaire socialisatie kleiner geworden en bij cultuurhistorische musea en theater zelfs verdwenen. Bij musea voor beeldende kunst is alleen het disciplinespecifieke effect nog significant (niet in tabel). Het effect van beeldende vakken op het bezoek aan musea voor beeldende kunst blijft daarentegen groot, terwijl het effect van het vak muziek op het latere concertbezoek zelfs sterker naar voren komt. Bij musea voor beeldende kunst is het effect van culturele instructie tenminste even groot als het effect van culturele socialisatie in het ouderlijk milieu. Bij klassieke concerten lijkt een cultureel actief ouderlijk milieu wel tot een grotere deelname te leiden dan het vak muziek, maar getoetst blijken de coëfficiënten niet significant van elkaar te verschillen. Opmerkelijk is ten slotte dat voor het latere concertbezoek kennismaken via school de minst effectieve manier is om te beginnen, maar dat muzieklessen op school het latere participatieniveau toch bevorderen. Dit doet in eerste instantie vermoeden dat leerlingen die al in het ouderlijk milieu al vertrouwd zijn geraakt met klassieke concerten het meest geprofiteerd hebben van de muzieklessen. Nadere analyse leert echter dat de interactie tussen ouderlijk milieu en muzieklessen niet significant van nul afwijkt en er dus geen sprake is van cultivatie-effecten.

3.4 CONCLUSIES

Dit hoofdstuk is een uitwerking en toetsing van de oriënterende hypothese van De Jager (1967). De Jager beargumenteerde dat in de jaren vijftig door sociale en geografische mobiliteit, de opkomst van de massamedia en de verbreiding van het onderwijs langzamerhand een nieuw publiek aan het ontstaan was bij concerten voor klassieke muziek, dat niet van huis uit grootgebracht was met klassieke muziek. De Jager verwachtte dat dit nieuwe publiek zich zou onderscheiden van het oude publiek doordat het minder toegerust zou zijn om van (klassieke) muziek te kunnen genieten.

De Jagers hypothese impliceert dat primaire socialisatie grotere verschillen bewerkstelligt in de latere cultuurparticipatie dan secundaire socialisatie. De hypothese is getoetst op een databestand van ruim 800 personen in leeftijd

tussen 25 en 35 jaar, die retrospectief ondervraagd zijn over hun cultuurparticipatie. De gegevens over primaire en secundaire socialisatie zijn verkregen door afzonderlijke ondervraging van de ouders en door inspectie van schooladministraties. De hypothese is niet alleen getoetst voor concertbezoek, maar ook voor bezoek aan vier andere cultuurvormen: musea voor beeldende kunst, cultuurhistorische musea, theater en bioscoop. Primaire en secundaire socialisatie zijn hierbij op drie manieren geoperationaliseerd. De eerste meting zit het dichtst tegen de oorspronkelijke meting van De Jager aan en is afgemeten aan de vraag **met wie** het eerste cultuurbezoek had plaatsgevonden: met ouders (primaire socialisatie) of met school of anderen (secundair gesocialiseerden). Een tweede operationalisatie vormt de **leeftijd** waarop de kennismaking met cultuur heeft plaatsgevonden. Primair gesocialiseerden beginnen op jongere leeftijd dan secundair gesocialiseerden. Beide vormen van socialisatie zijn ten slotte afgemeten aan de **hoeveelheid culturele ervaringen** die zijn opgedaan in het ouderlijk milieu en op school, waarbij de relatieve bijdrage van culturele socialisatie in het ouderlijk milieu (primaire socialisatie) en culturele instructie op school (secundaire socialisatie) aan de latere cultuurparticipatie onderzocht is.

De verwachting dat primaire socialisatie leidt tot grotere verschillen in de latere cultuurparticipatie gaat slechts op voor één aspect van primaire en secundaire socialisatie, namelijk de beginleeftijd. Naarmate het eerste cultuurbezoek op jongere leeftijd plaatsgevonden heeft, des te frequenter het latere cultuurbezoek uitvalt (ongeacht of ouders of school de kennismaking verzorgden en ongeacht de andere culturele ervaringen in het ouderlijk milieu of op school). Een opmerkelijke uitzondering vormt concertbezoek, uitgerekend de door De Jager bestudeerde cultuurvorm. Alleen hier maakt het niet uit op welke leeftijd de kennismaking plaatsvindt, maar is het in tegenstelling tot de vier andere cultuurvormen wel van belang met wíe dat gebeurt. Vindt het eerste bezoek aan een klassiek concert in gezelschap van ouders of vrienden plaats, dan bezoekt men deze later met een grotere frequentie dan wanneer het eerste concertbezoek met school heeft plaatsgevonden. Voor cultuurhistorische musea geldt juist dat het mínder effectief is om met vrienden kennis te maken. Bij de overige cultuurvormen is kennismaken via ouders net zo effectief als kennismaken via school of via vrienden. Bij musea voor beeldende kunst en klassieke concerten, waar disciplinespecifieke effecten van culturele instructie optreden, is culturele instructie op school ten minste even belangrijk voor de latere cultuurparticipatie als culturele socialisatie in het ouderlijk milieu.

Concertbezoek wijkt af van de vier andere cultuurvormen. Hier is geen verschil in beginleeftijd en juist wel een verschil op grond van het gezelschap met wie het eerste bezoek werd afgelegd. Deze afwijking wordt mogelijk veroorzaakt doordat de socialisatieperiode voor concertbezoek op een latere leeftijd ligt dan die voor de overige cultuurvormen. In deze analyses vallen veel respondenten buiten de analyse die pas na hun achttiende hun eerste concert hebben bijgewoond. Een eerste bezoek in de tienerjaren is voor deze cultuurvorm juist vroeg. Wellicht treden wel effecten op wanneer ook beginleeftijden boven de achttien meegerekend worden.

Hoe sterk zijn nu de gevonden uitkomsten? Bij de vraag naar de relatieve invloed van culturele socialisatie in het ouderlijk milieu en culturele instructie op school, moeten we ons afvragen of de invloed van ouders wel vergelijkbaar is met die van school. Beide invloeden vinden in zo een andere context plaats en zijn zo anders van inhoud, dat deze zich moeilijk inhoudelijk laten vergelijken (hoewel de metingen in statistische zin vergelijkbaar gemaakt zijn). Daar komt nog bij dat culturele socialisatie in het ouderlijk milieu wordt afgemeten aan het cultuurbezoek van de ouders binnen vijf kunstdisciplines, terwijl culturele instructie op school gerepresenteerd wordt door deelname aan een kunstzinnig vak in het voortgezet onderwijs binnen twee kunstdisciplines (ongeacht de hoeveelheid cultuurbezoek binnen dat vak of op school). We moeten dan ook voorzichtig zijn met uitspraken over het relatieve belang van beide kenmerken. Toch zijn deze metingen opgenomen in de analyses omdat deze de beste representatie vormen van wat men zich bij het begrip socialisatie voorstelt, namelijk de hoeveelheid culturele ervaringen waaraan men is blootgesteld.

Met wie het eerste cultuurbezoek plaatsvond en op welke leeftijd dat gebeurde, leveren beter vergelijkbare metingen van primaire en secundaire socialisatie, maar deze zijn weer minder betrouwbaar doordat ze op slechts een enkele vraag zijn gebaseerd en niet onafhankelijk van de respondent gemeten zijn. Een nadeel van beide metingen is bovendien dat ze de invloed van primaire socialisatie overschatten en die van secundaire socialisatie onderschatten. Een eerste bezoek dat met ouders is afgelegd, maar gevolgd is door vele malen schoolbezoek rekent de respondent tot de primair gesocialiseerden. Omdat een eerste bezoek met school waarschijnlijk wel duidt op het ondergaan van alléén secundaire socialisatie, valt een vergelijking wellicht ten onrechte in het nadeel uit van school. Een soortgelijke redenering is op te voeren voor de effecten van beginleeftijd.

Bij de beginleeftijd is bovendien een andere belangrijke kanttekening te plaatsen. De sterke effecten van beginleeftijd zijn tot nu toe opgevat als een kenmerk van primaire socialisatie: degenen die vroeg beginnen participeren later het meest in cultuur. De leeftijd van beginnen kan echter ook beschouwd worden als een uitkomst: degenen met een grote (potentiële) culturele interesse beginnen hun loopbaan vroeg. Hun belangstelling voor cultuur is al aanwezig en is niet het gevolg van hun vroege kennismaking. We moeten daarom voorzichtig zijn met te concluderen dat het effectief is om kinderen al op jonge leeftijd kennis te laten maken met cultuur.

Al met al is er op de verschillende metingen van primaire en secundaire socialisatie wel wat aan te merken. Juist daarom is het goed om de conclusies over de effecten van primaire en secundaire socialisatie niet op te hangen aan een enkele operationalisatie, maar, zoals gedaan is, te baseren op verschillende metingen gezamenlijk.

Hoe verhouden de resultaten zich tot eerdere bevindingen? In tegenstelling tot uitkomsten van ander onderzoek op het gebied van cultuurdeelname zijn de effecten van cultuurparticipatie van de ouders gering, zeker als men bedenkt dat de onderzochten relatief jong zijn. Dat cultureel actieve ouders hun kinderen (vroeg) laten beginnen met cultuur (Nagel, 2001) en een vroeg begin een hoge bezoekfrequentie tot gevolg heeft (waardoor het effect van culturele socialisatie in het ouderlijk milieu verborgen zit in het effect van de leeftijd en het gezelschap van het eerste bezoek), vormt geen afdoende verklaring. Ook ongecontroleerd voor beide andere aspecten van primaire en secundaire socialisatie heeft het ouderlijk milieu niet de gebruikelijk sterke effecten. Een mogelijke verklaring is dat in tegenstelling tot ander onderzoek degenen die nooit of pas relatief laat in hun leven cultureel actief zijn geweest buiten beschouwing blijven. De hier geselecteerde personen hebben gemeen dat ze allen voor hun negentiende al eens naar cultuur zijn geweest. De bij deze groep geringe effecten van ouderlijk milieu zijn mogelijk een aanwijzing dat ouders, behalve hun kinderen (vroeg) laten beginnen met cultuur (Nagel, 2001), niet veel meer bijdragen aan de latere cultuurdeelname.

De effecten van culturele instructie in het onderwijs zijn daarentegen behoorlijk groot als we ze vergelijken met ander onderzoek (Ganzeboom & De Graaf, 1991; Ranshuysen & Ganzeboom, 1993). School verhoogt de latere participatie blijkbaar wel onder degenen die vóór hun negentiende kennisgemaakt hebben met cultuur (en dat hoeft niet op school gebeurd te

zijn). Deels zijn de relatief grote schooleffecten het gevolg van de samenstelling van de steekproef, waarin de variatie aan gevolgde kunstlessen groot is. De helft van de leerlingen in de steekproef heeft in het voortgezet onderwijs examen gedaan in een kunstzinnig vak, hetgeen een veel groter percentage is dan in een landelijk representatieve steekproef aangetroffen zou zijn. De verschillen in cultuurparticipatie als gevolg van school – secundaire socialisatie – worden daarmee als het ware uitvergroot. Overigens geldt dit in mindere mate voor (sterke) effecten van het vak muziek, dat slechts door zeven procent van de geselecteerde personen gevolgd werd. Een andere mogelijke oorzaak van de relatief grote effecten van school is dat de ondervraagden de school nog niet zo lang geleden achter zich gelaten hebben, waardoor de effecten wellicht nog niet 'uitgedoofd' zijn.

Ouders en school hebben ook een ongemeten invloed op de latere cultuurparticipatie. Wanneer naast gemeten kenmerken van opleiding en ouderlijk milieu ook *ongemeten* kenmerken in de analyses worden betrokken (mogelijk door sibling designs), dan blijkt dat het effect van ouderlijk milieu gewoonlijk onderschat wordt (Ganzeboom & De Graaf, 1991; Van Eijck, 1996). In hoeverre de effecten van kunsteducatie onderschat worden blijft vooralsnog een open vraag.

Het voornaamste doel van dit hoofdstuk was een toetsing van De Jagers oriënterende hypothese over de verschillende effectiviteit van primaire en secundaire socialisatie. De uitbreiding ten opzichte van De Jager (1967) is in de eerste plaats dat naast concertbezoek vier andere cultuurvormen bestudeerd zijn. Daarnaast zijn drie metingen van primaire en secundaire socialisatie vergeleken, hetgeen een beter inzicht oplevert in de werking van cultuuroverdracht. Dit hoofdstuk is ook een beperking van De Jagers onderzoek. Waar muzikale voorkeuren en gedragingen die indirect te maken hebben met muziek een groot aandeel in De Jagers onderzoek vormden, gaat het hier uitsluitend over gedrag, namelijk de jaarlijkse bezoekfrequentie aan concerten (en andere cultuurvormen). Overigens beschouwt De Jager dit ook wel degelijk als een indicatie voor muzikale belangstelling (De Jager, 1967, 111). Dit hoofdstuk sluit verder aan bij eerder onderzoek waarin de relatieve effecten van ouderlijk milieu, opleidingsniveau en kunsteducatie op de latere cultuurparticipatie onderzocht zijn (Ranshuysen & Ganzeboom, 1993; Ganzeboom & De Graaf, 1991; Spierings, 1994).

HOOFDSTUK 4

ADOLESCENTIE: OP WELKE LEEFTIJD LIJKEN KINDEREN HET MEEST OP HUN OUDERS? CULTUURPARTICIPATIE TUSSEN ZES EN ACHTTIEN JAAR[1]

4.1 INLEIDING

In een oriënterende studie onder 18 scholieren stelt De Waal (1989) vast dat deelname aan hogere cultuur niet bepaald behoort tot de favoriete activiteiten van jongeren. Sterker nog, zij concludeert dat het bezoeken van musea, klassieke concerten en theater onder jongeren een statusverlagende bezigheid is. Zelfs jongeren die altijd met hun ouders naar musea en concerten gingen, stoppen hiermee op het moment dat ze niet meer gedwongen worden door hun ouders. Ondanks de waarschuwende woorden van de onderzoekster zelf over de reikwijdte van haar conclusies, heeft het rapport veel aandacht gekregen in de pers (Oosterbaan, 1989, 20 april; De Volkskrant, 1989, 21 april).

De Waal is niet de enige die beweert dat er een generatieconflict bestaat. Haar constatering dat jongeren zich verzetten tegen de cultuur van hun ouders past in het hardnekkige beeld van de adolescentie als een periode van verzet en recalcitrantie (Dornbusch, 1989). Jongeren zouden zich samen met hun generatiegenoten afzetten tegen hun ouders door hun eigen tegencultuur te vormen die zich onderscheidt van die van de ouders (Coleman, 1961). In het veronderstelde 'parent-peer' conflict botsen de meningen van ouders en hun kinderen en laatstgenoemden zouden daarbij de kant kiezen van hun leeftijdgenoten (Van Wel, 1993).

Empirisch onderzoek heeft echter aangetoond dat het beeld van de adolescentie als een periode van verzet genuanceerd dient te worden (Dornbusch, 1989; Jennings & Niemi, 1968). De meeste auteurs zijn het er inmiddels over eens dat er geen sprake is van een 'conflict' tussen de generaties, dat jongeren in het algemeen goed met hun ouders kunnen opschieten (De Hart, 1992; Van Wel, 1994), dat de meningen van ouders en vrienden niet per definitie uit elkaar lopen (Brittain, 1963), en dat over

---

[1] Nagel, I. (2002). Op welke leeftijd lijken kinderen het meest op hun ouders? Cultuurparticipatie tussen zes en achttien jaar. *Mens & Maatschappij, 77(3)*, 207-230. Dit hoofdstuk bevat enkele redactionele wijzigingen.

zaken die met de toekomst te maken hebben, zoals opleiding en werk, jongeren vooral naar hun ouders luisteren en niet naar hun vrienden (Brittain, 1963; Davies & Kandel, 1981; Meeus, 1990; Sebald, 1986). Kortom, er is geen overtuigend bewijs voor een diepgeworteld en algemeen geldend generatieconflict (Roe, 1994).

De Waals constatering dat jongeren van cultureel actieve ouders zich onttrekken aan culturele activiteiten wekt ook verwondering gezien bevindingen uit eerder onderzoek naar cultuurparticipatie. Juist op het gebied van cultuurdeelname komt herhaaldelijk het cultureel gedrag van de ouders als een belangrijke determinant naar voren (De Jager, 1967; Ganzeboom & De Graaf, 1991; Van Eijck, 1996). Zelfs de grote verschillen tussen hoger en lager opgeleiden zijn voor een deel terug te voeren op verschillen in culturele activiteiten in het milieu van herkomst. De samenhang tussen de cultuurparticipatie van ouders en kinderen is niet alleen sterk wanneer deze wordt berekend op basis van wat door de respondent gerapporteerd wordt over de culturele socialisatie in het gezin van herkomst, maar ook wanneer de ouders zelf vragen hebben beantwoord over hun cultuurparticipatie (Ganzeboom & Nagel, 1995). De steeds weer gevonden sterke samenhang wijst op een grote en langdurige invloed van vroege culturele socialisatie in het ouderlijk gezin. Dit gegeven is voor het eerst bestudeerd door De Jager (1967).

Deze bevindingen laten echter de mogelijkheid open dat De Waal gelijk heeft en dat op het gebied van cultuurparticipatie wel degelijk een generatieconflict bestaat. De gevonden sterke effecten van het ouderlijk milieu op de cultuurparticipatie berusten in de meeste gevallen op een steekproef van volwassen personen. Wanneer deze personen zich in hun jeugd tijdelijk hebben onttrokken aan het ouderlijk voorbeeld, blijft dat in een cross-sectionele steekproef van volwassen respondenten onzichtbaar.

Grootschalige onderzoeken naar de cultuurparticipatie van jongeren laten echter ook een sterke samenhang zien tussen de cultuurparticipatie van ouders en opgroeiende kinderen (De Haan & Knulst, 2000; Ganzeboom, e.a., 2001a; Ganzeboom e.a., 2001b; Voorpostel & Van der Lippe, 2001). Over het verloop van de gelijkenis tussen ouders en kinderen, in het bijzonder of deze een tijdelijke inzinking kent, valt echter weinig af te leiden, omdat het onderzoek een beperkte leeftijdsgroep beslaat (Ganzeboom e.a, 2001a, 2001b; Voorpostel & Van der Lippe, 2001) of

omdat jongeren van uiteenlopende leeftijden als gezamenlijke categorie bestudeerd worden (De Haan & Knulst, 2000).

Probleemstelling

Het rapport van De Waal (1989) roept de vraag op hoe de invloed van het ouderlijk milieu op de deelname aan hogere cultuur van hun kinderen verandert in de aanloop naar volwassenheid. Bekend is dat cultuurparticipatie van de ouders een belangrijke determinant van cultuurparticipatie is. Onduidelijk is echter op welke leeftijd de invloed van de ouders maximaal is.

In dit hoofdstuk wordt een antwoord gegeven op de vraag hoe de invloed van het ouderlijk milieu op de participatie in hogere cultuur varieert in de periode dat kinderen bij hun ouders wonen. We gebruiken hiertoe gestapelde cohortgegevens uit de sinds 1979 gehouden vierjaarlijkse Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoeken (AVO) (SCP, 1979-1999). Het AVO is een huishoudensenquête waarbij ouders en hun thuiswonende kinderen vanaf zes jaar zijn ondervraagd, onder andere over hun bezoek aan musea, monumenten, toneel, cabaret, klassieke concerten, ballet en mime. De AVO-bestanden zijn uitstekend geschikt om de effecten van het ouderlijk milieu te bestuderen, omdat ze geen retrospectieve vertekening kennen. Ouders en (ook jonge) kinderen zijn immers afzonderlijk bevraagd over hun actuele culturele gedrag. Een voordeel van het stapelen van AVO-bestanden is bovendien dat leeftijd- en cohorteffecten onderscheiden kunnen worden. Via de herhaaldelijke metingen van dit grootschalige surveyonderzoek worden geboortecohorten, weliswaar steeds gerepresenteerd door andere personen, over de tijd gevolgd en zodoende op opeenvolgende momenten in de levensloop in beeld gebracht.

De centrale vraag in dit hoofdstuk luidt: *Hoe varieert de gelijkenis in participatie in hogere cultuur tussen ouders en hun kinderen in de leeftijd van zes tot achttien jaar?*

4.2 HYPOTHESEN

De keuze van jongeren voor culturele activiteiten komt tot stand binnen de contexten van het ouderlijk milieu en van school. Op jonge leeftijd zijn

Figuur 4.1: Hypothesen in beeld gebracht

kinderen voor hun cultuurparticipatie vrijwel volledig afhankelijk van wat hun door hun ouders wordt aangeboden. Cultureel actieve ouders zullen hun jonge kinderen niet altijd meenemen, omdat die nog te jong zijn, en de voorstellingen te laat of te moeilijk. Naarmate de kinderen ouder worden, vormen het tijdstip en de inhoud naar verwachting minder een belemmering. We verwachten dan ook dat tot ongeveer twaalf jaar de gelijkenis tussen ouders en kinderen alleen maar groeit. De hypothese luidt: *De gelijkenis in de cultuurparticipatie tussen ouders en kinderen stijgt tussen zes- en twaalfjarige leeftijd.*

Vanaf twaalfjarige leeftijd zijn jongeren beter in staat om zelfstandig aan cultuur deel te nemen. De inhoud van het cultuuraanbod wordt beter begrepen en het tijdstip van de voorstellingen en de afstand tot culturele instellingen vormen naar verwachting in mindere mate een drempel om cultuur te bezoeken. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat kinderen naarmate ze ouder worden vaker via school in aanraking komen met cultuur. Op basisscholen vinden de meeste culturele activiteiten plaats in de hoogste klassen (Van Grinsven & Kommer, 2000). School wordt bovendien door tien- tot vijftienjarigen veel vaker genoemd als reden voor museum en monumentenbezoek dan door jongere kinderen (De Haan, 1997). Kortom, vanaf ongeveer twaalfjarige leeftijd zijn jongeren voor cultuurparticipatie steeds minder aangewezen op hun ouders. Over

de vraag in hoeverre kinderen zich dan nog iets van hun ouders aantrekken zijn verschillende verwachtingen te formuleren. Deze zijn afgebeeld in figuur 4.1.

4.2.1 Groeiende-gelijkenishypothese

De meeste auteurs kennen ouders een centrale rol toe als het gaat om de socialisatie van nieuwe generaties. Over de vraag hoe veelomvattend het ouderlijk gezin is ten opzichte van andere socialiserende instanties en hoe lang ouders een directe invloed blijven uitoefenen op hun kinderen, verschillen de standpunten.

Auteurs met traditionele opvattingen over socialisatie zijn uitdrukkelijk van mening dat de socialisatie vanuit het ouderlijk gezin belangrijker is dan andere (meestal latere) vormen van socialisatie (De Jager, 1967; Musgrove, 1971; Ritchie & Koller, 1964). De zogenoemde primaire socialisatie binnen het gezin (De Jager, 1967) is zo belangrijk omdat deze een breed scala aan opvattingen en gedragingen omvat, lange tijd duurt (tot het uit huis gaan en wellicht nog langer), en plaatsvindt in een informele, veilige setting, waarbij individuen voortdurend persoonlijk worden aangesproken op hun gedragingen. Volgens deze auteurs kunnen andere sociale groepen wel invloed uitoefenen, maar wordt deze invloed gemakkelijker weer te niet gedaan door andere invloeden, met name vanuit het gezin. De impact van het gezin is volgens deze auteurs dan ook veel groter dan die van alle andere sociale groepen. Een geslaagde socialisatie leidt tot een grote en langdurige gelijkenis tussen ouders en kinderen (De Jager, 1967; Ritchie & Koller, 1964), ook in de adolescentie (Musgrove, 1971).

Afgaande op deze auteurs volgen kinderen die zelf over hun vrije tijd beschikken, hierin het ouderlijk voorbeeld. Kinderen van cultureel actieve ouders blijven uit eigen beweging participeren in hogere cultuur, ook wanneer ze niet altijd meer meegaan met hun ouders. Omdat ze bovendien het culturele aanbod (waar hun ouders naar toe gaan) steeds beter begrijpen, verwachten we een toename in de gelijkenis tussen ouders en kinderen. De *groeiende-gelijkenishypothese* luidt: *De gelijkenis in de cultuurparticipatie tussen ouders en kinderen stijgt tussen twaalf- en achttienjarige leeftijd.*

4.2.2 Afnemende-gelijkenishypothese

Volgens De Waal (1989) treedt er bij jongeren die van huis uit gewend waren om in cultuur te participeren een generatieconflict op. Zij stoppen met cultuurdeelname zodra ze daartoe niet meer worden gedwongen. Jongeren van lagere onderwijstypen houden zich sowieso afzijdig van kunst op grond van 'klassenmotieven' (De Waal, 1989, 11): kunst hoort niet thuis in hun sociaal milieu. Hoger opgeleide jongeren daarentegen zouden kunst veeleer afwijzen vanwege 'generatiemotieven' (De Waal, 1989, p.11): deelname aan cultuur is iets wat oudere mensen doen. Zij sluiten echter niet uit dat zij, wanneer zijzelf 'oud' zijn, wellicht ook tot het cultuurpubliek zullen gaan behoren. Voor deze laatste groep jongeren zou de afwijzing van hogere cultuur slechts tijdelijk zijn. Wanneer de 'moeilijke leeftijd' voorbij is zouden ze weer net zoveel aan hogere cultuur deelnemen als bij hun sociale herkomst 'hoort'.

Ook in recente opvattingen over socialisatie klinken twijfels door over de allesoverheersende invloed van de ouders en worden vraagtekens geplaatst bij de vroege kristallisatie van gewoonten en ideeën (Brim & Kagan, 1980; Glass, Bengtson & Chorn Dunham, 1986; Niemi & Hepburn, 1995). Tegenover het traditionele beeld dat het ouderlijk milieu dominant is, wordt de opvatting geplaatst dat attitudes veranderbaar zijn en beïnvloed worden door andere sociale groepen (Lau, Jacobs Quadrel & Hartman, 1990; Miller & Sears, 1986). In de adolescentie zouden leeftijdgenoten aan belang winnen (Elkin & Handel, 1978).

Beide theoretische uitgangspunten voorspellen tijdens de adolescentie een afname in de gelijkenis tussen ouders en kinderen (hoewel de voorspellingen uiteenlopen over het verloop van de gelijkenis wanneer de adolescentie voorbij is). De *afnemende-gelijkenishypothese* luidt dan ook: *De gelijkenis in de cultuurparticipatie tussen ouders en kinderen neemt af tussen twaalf- en achttienjarige leeftijd.*

De vraag is vervolgens hoe sterk de verwijdering tussen generaties in deze leeftijdfase is. Als er sprake is van een ernstig generatieconflict, kan de invloed van de ouders zo sterk afnemen dat deze zelfs negatief wordt. Anderzijds betekent het gegeven dat jongeren zich meer dan voorheen de mening van leeftijdgenoten aantrekken niet automatisch dat ze zich afkeren van hun ouders. Omdat jongeren vrienden kiezen die op hen lijken wat betreft leeftijd, sociaal-economische status, interesses en

toekomstplannen (Berndt, 1982; Roe, 1994), verloopt de invloed van de ouders gedeeltelijk indirect via leeftijdgenoten. Hun invloed in de leeftijd van twaalf tot achttien jaar is dan weliswaar tanende, maar blijft wel bestaan.

4.3 DATA, OPERATIONALISATIE EN METHODE

4.3.1 Data

De gegevens zijn afkomstig uit het Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek (AVO), dat sinds 1979 om de vier jaar gehouden wordt (SCP, 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1999). De AVO-vragenlijsten bevatten acht bruikbare items over cultureel uitgaansgedrag. Ontwikkelingen over de levensloop worden bestudeerd door de cross-sectionele databestanden te stapelen. Dit kan doordat de gegevens uit de genoemde jaren sterk overeenkomen. Op deze manier worden cohorten elke vier jaar van de levensloop in beeld gebracht en kunnen leeftijd- en cohorteffecten onderscheiden worden.

Het AVO is een huishoudensenquête: de vragenlijsten zijn ingevuld door alle leden van een huishouden van zes jaar en ouder. Kinderen onder de zestien jaar krijgen daarbij een andere (jeugd-) versie van de vragenlijst voorgelegd dan volwassenen. De vragenlijst voor de jeugd is een beperkte versie van die van de volwassenen, waardoor sommige variabelen voor kinderen onder de zestien jaar ontbreken. De overige vragen zijn op dezelfde manier gesteld als die aan volwassenen, behalve dat de jeugd met 'je' in plaats van 'u' wordt aangesproken.

De AVO-gegevens lenen zich goed voor onderzoek naar de samenhang tussen de culturele activiteiten van ouders en de cultuurparticipatie van hun (thuiswonende) kinderen. Doordat het AVO een huishoudensenquête betreft zijn zowel gegevens van ouders als van thuiswonende kinderen (vanaf zes jaar) bekend. Thuiswonende kinderen zijn vanaf achttien jaar echter vaker laag opgeleide jongens uit recente geboortecohorten (zie bijlage). Omdat de oorzaken van selectie van invloed kunnen zijn op de cultuurdeelname en op de samenhang tussen de cultuurdeelname van ouders en kinderen, beperken we de analyses tot jongeren van onder de negentien jaar. Vanaf negentien jaar stijgt het percentage uitwonende kinderen boven tien procent (zie bijlage).

Koppeling van de gegevens van ouders en kinderen en samenvoeging van de gegevens uit de surveys van zes jaren levert na selectie op geldige waarden een databestand op van ruim 18.000 thuiswonende kinderen afkomstig uit ruim 10.000 huishoudens met een of twee ouders.

4.3.2 Operationalisatie

Cultuurdeelname van ouders en kinderen
De afhankelijke variabele is de deelname aan hogere cultuur van jongeren van zes tot achttien jaar. Bestudeerd wordt hoe de cultuurparticipatie van jongeren afhangt van die van de ouders. Onder hogere cultuur verstaan we bezoek aan: toneel, cabaret, klassieke concerten en opera, ballet, mime, musea, monumenten, galeries. Tabel 4.1 geeft het percentage deelnemers aan deze cultuurvormen weer onder ouders en kinderen. In de analyses gebruiken we de zes categorieën (vier bij monumentenbezoek) waarin de bezoekfrequentie gemeten is. We maken bij de analyses een onderscheid in bezoek aan podiumkunsten en museum- en monumentenbezoek.[2] Deze clustering wordt bevestigd door de resultaten van een factoranalyse, zowel bij ouders als bij kinderen (zie bijlage). Deze vormen van cultuur onderscheiden zich met name door het tijdstip van deelname (en het zelf kunnen bepalen daarvan), en de mogelijkheden voor combinatie met andere activiteiten. Museum- en monumentenbezoek lijkt wat dat betreft wat toegankelijker te zijn voor kleine kinderen. Verwacht kan worden dat de invloed van de ouders op jonge leeftijd hier groter is dan bij de deelname aan podiumkunsten. Verschillende verwachtingen over het leeftijdsverloop in de gelijkenis tussen ouders en kinderen na twaalfjarige leeftijd zijn er echter niet.

De indexen voor podiumkunstenbezoek en museum- en monumentenbezoek bestaan uit het gemiddelde van de (percentielscores van de) afzonderlijke cultuurvormen, waarvan vervolgens opnieuw de percentielscore is berekend. De cultuurparticipatie van de ouders is vervolgens gedeeld door 100 en gecentreerd. Met percentielscores

[2] Museumbezoek van de kinderen ontbreekt in AVO79. Analyses van museum- en monumentenbezoek zijn uitgevoerd op AVO83-99. Daarbij zijn dezelfde (via percentielscores gestandaardiseerde) onafhankelijke variabelen gebruikt als in de analyses van podiumkunsten op AVO79-99. Nadere analyse laat zien dat standaardiseren op AVO83-99 niet leidt tot andere conclusies. Museumbezoek van de ouders is in AVO79 een binaire variabele. Hiervoor is door middel van standaardisatie gecorrigeerd.

Tabel 4.1: Bezoek aan podiumkunsten en museum- en monumenten onder jongeren van zes tot achttien jaar en hun ouders. Percentage dat ten minste eenmaal per jaar deelneemt

	Vaders	Moeders	Kinderen
Samenvattende index podiumkunstenbezoek:			
toneel	21	27	29
cabaret	12	13	5
klassieke concert/ opera	13	16	7
ballet	2	4	5
mime	1	1	3
minimale N	17.056	18.182	18.272
Cronbachs alfa[a]	*.54*	*.57*	*.43*
correlatie vaders en moeders: .72			
samenvattende index museum- en monumentenbezoek[b]:			
monumenten	46	47	47
museum	34	37	46
galerie	17	21	
minimale N	17.056	18.182	13.909
Cronbachs alfa[a]	*.69*	*.69*	*.65*
correlatie vaders en moeders: .73			

[a] Op basis van percentielscores van de variabelen in vier of zes categorieën
[b] Museumbezoek ontbreekt in AVO79 voor jongeren tot 16 jaar. De index museum- en monumentenbezoek heeft betrekking op AVO83 t/m AVO99.
Bron: Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1999 (SCP)

worden variabelen van intervalniveau gecreëerd, die per cultuurvorm aangeven of een persoon relatief veel of weinig aan de activiteit deelneemt. Het bezoek aan verschillende cultuurvormen –- ook wanneer die in verschillende eenheden gemeten zijn -- laat zich daardoor goed vergelijken en een gemiddeld bezoekcijfer wordt niet gedomineerd door veel voorkomende culturele activiteiten. Het gemiddelde ligt bij percentielscores altijd op 50 percentielpunten.

Het onderscheid in podiumkunsten en museum- en monumentenbezoek maakt het mogelijk effecten van cultuurparticipatie van de ouders binnen en buiten dezelfde discipline te bestuderen. Samenhang tussen gedrag van ouders en kinderen binnen dezelfde cultuurvorm is de meest directe maat voor gelijkenis en weerspiegelt zowel het resultaat van culturele

socialisatie door de ouders als het socialisatieproces zelf. De samenhang laat gedeeltelijk zien in hoeverre kinderen (nog) met hun ouders meegaan naar musea, theater en concerten. Effecten van cultuurparticipatie van de ouders in de andere cultuurvorm zijn te interpreteren als daadwerkelijke cultuuroverdracht vanuit de ouders.

Opleidingsniveau van ouders en kinderen

Het opleidingsniveau van de kinderen is een statuskenmerk van de jongeren zelf. Het opleidingsniveau van de ouders wordt in de analyses opgenomen als extra indicator voor het cultureel klimaat in het ouderlijk gezin. Omdat de metingen voor het opleidingsniveau in de verschillende AVO-bestanden uiteen lopen, zijn bij jongeren tot zestien jaar nauwelijks verschillen in opleidingsniveau te achterhalen. Vanaf zestien jaar is het opleidingsniveau gemeten in zeven categorieën. Vervolgens zijn percentielscores berekend: voor het opleidingsniveau van de kinderen per leeftijd en per geboortejaar; voor het opleidingsniveau van de ouders per geboortecohort (in vier gelijke periodes). De scores geven daarmee het opleidingsniveau aan ten opzichte van anderen uit hetzelfde geboortecohort en bij kinderen ook van dezelfde leeftijd. De opleidingsvariabelen zijn ten slotte gedeeld door 100 en gecentreerd.

Cohort en leeftijd

De stapeling van AVO-bestanden uit verschillende jaren maakt het mogelijk effecten van geboortecohort en leeftijd van elkaar te onderscheiden. De metingen in de zes jaren kunnen opgevat als geboortecohorten die, weliswaar gerepresenteerd door steeds verschillende personen, iedere vier jaar in beeld gebracht worden. De geboortecohorten zijn niet helemaal evenredig vertegenwoordigd (tabel 4.2). Van de oudste cohorten (1961-64) en de jongste (1990-93) is slechts één meetmoment, terwijl geboortecohorten 1973, 1977 en 1981 vier keer ondervraagd zijn. Het aantal jongeren in elke leeftijdcategorie is wel ongeveer gelijk (*N* variërend tussen 1351 en 1504). Doordat het gaat om een beperkte leeftijdsgroep waarvan de representanten over een periode van twintig jaar gevolgd zijn is de correlatie tussen leeftijd en geboortejaar niet zo sterk, namelijk -.49.[3] Geboortecohort en leeftijd worden in de analyses weergegeven in jaren.

[3] Omdat museum- en monumentenbezoek bij de kinderen vanaf 1983 bekend is, is het oudste geboortecohort in deze analyses 1965; de correlatie tussen geboortecohort en leeftijd bedraagt hier -.58.

Tabel 4.2: Verdeling geboortecohorten onder jongeren van zes tot achttien jaar in de steekproef. Percentages

geboortejaar 1961 - 1964	7.0
geboortejaar 1965 - 1969	17.7
geboortejaar 1970 - 1974	23.7
geboortejaar 1975 - 1979	18.4
geboortejaar 1980 - 1984	16.6
geboortejaar 1985 - 1989	12.5
geboortejaar 1990 - 1993	4.2
N	18.589

Bron: Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1999 (SCP)

Voor het begin- en eindpunt van de adolescentie zijn geen vaststaande leeftijdgrenzen. In de hypothesen is uitgegaan van twaalf jaar als begin. In de analyses is nagegaan of een eventueel omslagpunt in culturele belangstelling op precies twaalfjarige leeftijd of juist een jaar eerder of later gelegd moet worden.

Controlevariabelen
In de analyses worden kenmerken van beide ouders afzonderlijk gemodelleerd. In eenoudergezinnen is de waarde van het ontbrekende ouderkenmerk opgevuld met de waarde van het aanwezige ouderkenmerk. We controleren daarom voor het gegeven dat 8.4 procent van de kinderen afkomstig is uit een eenoudergezin. Daarnaast is sekse in de analyses opgenomen. De steekproef bestaat voor 48.7 procent uit meisjes.

4.3.3 Methode

Als indicator van de gelijkenis tussen ouders en kinderen worden ongestandaardiseerde multipele regressiecoëfficiënten berekend. De standaardfouten worden geschat via de Huber/White/sandwich methode (Huber, 1967) in Stata6 (Statacorp., 1984-2000) om te corrigeren voor het gegeven dat de waarnemingen van kinderen binnen huishoudens niet onafhankelijk van elkaar zijn. Regressiecoëfficiënten geven aan in hoeverre de cultuurparticipatie van de kinderen samenhangt met die van de ouders. Dit hoeft niet te betekenen dat ouders en kinderen in absolute

zin een gelijke mate van cultuurbezoek laten zien. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat volwassenen in het algemeen vaker cultuur bezoeken dan kinderen. Een multipele regressiecoëfficiënt maakt duidelijk dat, ook al ligt de bezoekfrequentie van zes- tot achttienjarigen in absolute zin lager dan die van hun ouders, deze varieert al naar gelang de deelname van de ouders.

De gepresenteerde leeftijd- en cohorteffecten zijn geschat via gebroken regressiecoëfficiënten (splines) (Statacorp., 2001). Het totale leeftijdsbereik van zes tot achttien jaar is hierbij opgedeeld in segmenten en voor elk van de segmenten is het lineaire effect van leeftijd geschat, waarbij de effecten van leeftijd op de grenzen van de segmenten samenvallen. Gebroken regressiecoëfficiënten hebben als voordeel dat het snel inzichtelijk is op welke punten leeftijd- en cohorteffecten eventueel een omslag vertonen.

4.4 RESULTATEN

In het vervolg bespreken we eerst het basismodel met alleen hoofdeffecten[4] en onderzoeken we daarna hoe de cultuurparticipatie in de levensloop van zes tot achttien jaar verandert onder invloed van kenmerken van de ouders.

4.4.1 Het basismodel

Leeftijdeffecten

In tabel 4.3 staan de geschatte leeftijdeffecten in podiumkunstenbezoek en museum- en monumentenbezoek weergegeven, gecontroleerd voor geboortecohort en overige variabelen. De leeftijdeffecten zijn geschat via gebroken regressie. De regressiecoëfficiënten in deze tabel geven aan hoeveel percentielpunten de cultuurparticipatie stijgt bij een eenheid verandering in de onafhankelijke variabele. De constante geeft de deelname aan op tienjarige leeftijd. Kijken we eerst naar het bezoek aan podiumkunsten dan zien we dat dit in de leeftijd zes tot tien jaar ieder jaar met 1.9 percentielpunt stijgt (op een schaal van 1 tot 100) om op tienjarige leeftijd uit te komen op 46.2. Tussen tien en twaalf jaar blijft de

[4] Na een reeks modelleringen van leeftijd- en cohorteffecten blijkt dit model te voldoen aan een optimale combinatie van een maximale hoeveelheid verklaarde variantie en een gebruik van zo min mogelijk vrijheidsgraden.

Tabel 4.3: Bezoek podiumkunsten en museum- en monumenten door jongeren van zes tot achttien jaar. Best passende basismodel. Ongestandaardiseeerde regressiecoëfficiënten en t-waarden (cursief) (gecorrigeerd voor geclusterde waarnemingen)[a]

	bereik variabele	podiumkunsten		musea en monumenten	
		b	*t*	b	*t*
leeftijd 6 tot 10[b]	(-4 - 0)	1.93	*11.4* **	1.82	*12.9* **
leeftijd 10 tot 12	(0 - 2)	.55	*1.7*	.85	*3.2* **
leeftijd 12 tot 16	(0 - 4)	-1.16	*-6.4* **	-1.84	*-15.6* **
leeftijd 16 tot 18	(0 - 2)	.79	*2.0* *		
geboortejaar voor 1972	(-11 - 0)	-.76	*-9.2* **		
geboortejaar na 1972	(0 - 21)	.46	*11.8* **		
geboortejaar voor 1975	(-7 - 3)			-.44	*-5.0* **
geboortejaar na 1975	(3 - 21)			-.08	*-2.0* *
meisje	(0 - 1)	4.45	*13.0* **	.96	*3.1* **
opleiding	(-.5 - .5)	12.52	*11.3* **	6.41	*6.1* **
opleiding moeder	(-.5 - .5)	3.91	*4.3* **	3.28	*4.0* **
opleiding vader	(-.5 - .5)	3.07	*3.5* **	.60	*.8*
podiumkunsten moeder	(-.5 - .5)	22.42	*17.6* **	1.52	*1.4*
podiumkunsten vader	(-.5 - .5)	10.67	*8.0* **	.00	*.0*
museum-/monumenten moeder	(-.5 - .5)	6.74	*6.2* **	27.17	*26.7* **
museum-/monumenten vader	(-.5 - .5)	1.59	*1.5*	17.00	*16.7* **
constante		46.24	*86.1* **	54.76	*111.6* **
R^2			.20		.38
N			17.724		13.408
AVO-bestanden			79-99		83-99

Bron: Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1999 (SCP) * *p*=< .05;** *p*=< .01

[a] Gecontroleerd voor eenoudergezin

[b] Voor leeftijd en cohort zijn gebroken regressiecoëfficiënten geschat: deze geven het effect aan van leeftijd en cohort binnen het aangegeven bereik. Het leeftijdeffect van zes tot tien jaar is bijvoorbeeld 1.93 voor bezoek aan podiumkunsten: in deze leeftijdcategorie neemt het bezoek aan podiumkunsten elk jaar toe met 1.93 percentielpunt.

deelname op gelijk niveau. Na twaalfjarige leeftijd daalt deze weer, namelijk met 1.2 percentielpunt per jaar. Dit gaat door tot zestienjarige leeftijd, wanneer het bezoek aan podiumkunsten weer iets toeneemt.

Bij museum- en monumentenbezoek stijgt deelname tot twaalfjarige leeftijd, eerst met 1.8 percentielpunten per jaar en tussen tien- en twaalf jaar met .8 percentielpunt, en daalt na die leeftijd weer even sterk als deze tussen zes- en tienjarige leeftijd gestegen was.

Geboortecohort
Het effect van geboortejaar op deelname aan podiumkunsten kent een omslagpunt in het jaar 1972. Onder jongeren die voor die tijd geboren zijn neemt de cultuurparticipatie in elk nieuw cohort een klein beetje af. Jongeren die in 1972 geboren zijn, zijn ongeveer 7,5 percentielpunten minder cultureel actief dan jongeren uit het begin van de jaren zestig. Echter, na 1972 neemt het bezoek aan podiumkunsten met elke nieuw geboortecohort weer licht toe. Dit geldt niet voor museum- en monumentenbezoek. Dit vertoont over de gehele periode een dalende trend die vanaf 1975 minder sterk is dan daarvoor. Elk nieuw geboortecohort bezoekt tussen zes- en achttienjarige leeftijd minder musea en monumenten dan voorgaande cohorten. Dit komt ook naar voren in De Haan (1997).

Sekse
Meisjes zijn cultureel actiever dan jongens. Dit blijkt ook uit De Haan en Knulst (2000) die (een deel van) dezelfde data (AVO95) analyseren. Ook zij vinden dat de verschillen bij podiumkunsten groter zijn dan bij museum- en monumentenbezoek.

Ouders
De grootste verschillen in cultuurparticipatie zijn het gevolg van het cultureel gedrag van de ouders. Dit is geen verrassende bevinding. In eerder onderzoek is de grote invloed van de ouders ondubbelzinnig aangetoond, ook onder jongeren (De Haan, 1997; De Haan & Knulst, 2000; Ganzeboom e.a., 2001a, 2001b; Voorpostel & Van der Lippe, 2001). De cultuurparticipatie van vader en moeder is apart gemodelleerd. Hoewel de correlatie hoog is (.72/.73), beïnvloeden vaders en moeders onafhankelijk van elkaar de participatie van hun kinderen in dezelfde cultuurvorm. Daarbij oefenen moeders de grootste invloed uit: het effect van moeders is anderhalf tot twee keer zo groot als dat van vaders.

De effecten van cultuurparticipatie van de ouders beperken zich voornamelijk tot dezelfde discipline. De grotere deelname van kinderen uit cultureel actieve gezinnen komt waarschijnlijk voornamelijk tot stand

doordat actieve ouders hun kinderen *meenemen* naar het theater en het museum. In hoeverre kinderen ook zelfstandig het voorbeeld van hun ouders voorzetten valt uit deze getallen niet af te lezen. Het effect van museum- en monumentenbezoek van de moeder op het podiumkunstenbezoek wijst wel op een invloed buiten de gezamenlijke deelname om.

Wanneer we de effecten van het cultureel gedrag van de ouders tussen beide cultuurvormen vergelijken dan valt op dat die bij museum- en monumentenbezoek veel groter zijn dan bij bezoek aan podiumkunsten. Nadere analyse leert dat het percentage verklaarde variantie zonder rekening te houden met de ouders ongeveer gelijk is voor beide cultuurvormen (tussen vier en vijf procent). Na toevoeging van kenmerken van de ouders is het percentage verklaarde variantie bij museum- en monumentenbezoek (38 procent) veel groter dan bij podiumkunstenbezoek (20 procent). Vooral voor museum- en monumenten geldt dus dat kinderen hier met hun ouders naar toe gaan.

Opvallend is dat het effect van opleidingsniveau van de ouders niet weg verklaard wordt door hun culturele activiteiten. Het effect van het opleidingsniveau van de ouders loopt dus niet geheel via hun cultuurparticipatie. Het zelfstandige effect van het opleidingsniveau van de ouders kan een aanwijzing zijn voor het cultureel klimaat in het ouderlijk gezin buiten de gemeten cultuurdeelname om. Waar de cultuurparticipatie van de ouders onderhevig is aan de tijdrestricties die een gezin met (jonge) kinderen met zich mee brengt, is het opleidingsniveau een indicator voor het cultureel klimaat die daar niet onder lijdt.

Opleidingsniveau

Verder zien we dat degenen die ten opzichte van hun leeftijdsgenoten op een hoger niveau onderwijs volgen cultureel actiever zijn. In tegenstelling tot kenmerken van de ouders is opleidingsniveau een kenmerk van de eigen (toekomstige) statusgroep. Onderzoek naar de cultuurdeelname onder veertien- tot zeventienjarigen laat zien dat het niveau van voortgezet onderwijs op deze leeftijd nog nauwelijks differentieert (Ganzeboom e.a., 2001a). Het effect van opleiding wordt in deze data voornamelijk veroorzaakt door zestien-, zeventien- en achttienjarigen, die voor een deel al mbo-, hbo- en universitair onderwijs volgen.

4.4.2 Leeftijdvariatie in de effecten van ouderlijk milieu

Nu wordt onderzocht hoe de invloed van het ouderlijk milieu op de cultuurparticipatie varieert over leeftijd. De verwachting is dat ouders in de leeftijd zes tot twaalf jaar een toenemende invloed uitoefenen op de cultuurparticipatie van hun kinderen (hypothese 1). Over het belang van ouderlijk milieu wanneer kinderen in de leeftijd twaalf tot achttien jaar zijn beland, zijn verschillende verwachtingen geformuleerd. Volgens de *groeiende-gelijkenishypothese* zet de culturele socialisatie in het ouderlijk milieu zich voort en is er sprake van een toenemende invloed van de ouders. De *afnemende-gelijkenishypothese* voorspelt dat de invloed van de ouders aan het begin van de adolescentie maximaal is en vervolgens afneemt.

De hypothesen over het verloop van de invloed van de ouders toetsen we door effecten van het ouderlijk milieu te laten variëren met leeftijd. Met name het verschil in de effecten van leeftijd vóór en na twaalf jaar is interessant, omdat daar verschillende verwachtingen over zijn. We maken in de interactie-effecten geen onderscheid meer tussen kenmerken van vaders en moeders. De cultuurparticipatie van beide ouders is sterk gecorreleerd, waardoor samenvoegen stabielere effecten oplevert. De cultuurparticipatie van de ouders is daarom opnieuw berekend als de gewogen som van de cultuurparticipatie van beide ouders (gewogen met de effecten van vader en moeder in het basismodel).

In tabel 4.4 voegen we aan het basismodel interacties tussen leeftijd en de kenmerken van het ouderlijk milieu toe[5]. Hoewel de hypothesen betrekking hebben op het verloop van de ouderlijke invloed vóór en na twaalf jaar, bekijken we de effecten van de ouders voor alle leeftijdssegmenten in het basismodel. Op die manier kan het leeftijdeffect voor jongeren met meer en minder cultureel actieve ouders gemakkelijker geïnterpreteerd worden.

In de tabel valt direct op dat het effect van de cultuurparticipatie van de ouders alleen binnen in dezelfde discipline significant over leeftijd (en

[5] De ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten zijn tussen de verschillende leeftijden niet goed vergelijkbaar, wanneer de variantie in de afhankelijke variabele over leeftijd varieert. Nadere analyse leert dat de standaarddeviatie in de afhankelijke variabelen nauwelijks varieert over leeftijd. Interpretatie van de regressiecoëfficiënten van de leeftijdinteracties in termen van standaarddeviaties in de afhankelijke variabele op elke leeftijd, levert derhalve geen andere resultaten op.

geboortecohort) varieert. In de volgende paragrafen wordt per cultuurvorm besproken wat deze effecten betekenen. Figuur 4.2 geeft het leeftijdverloop van het effect van de ouders weer. Deze figuur laat zich vergelijken met de verwachte ontwikkelingen hierin volgens de hypothesen in figuur 4.1.

Figuur 4.2: Invloed van de ouders op bezoek aan podiumkunsten en musea en monumenten onder jongeren van zes tot achttien jaar naar leeftijd

Bron: Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1999 (SCP)

Bezoek aan podiumkunsten

Als we in tabel 4.4 de leeftijdvariatie van de ouderlijke invloed bij podiumkunsten bestuderen, dan zien we dat het effect van cultuurparticipatie van de ouders in de leeftijdperiode van zes tot tien jaar groeit. Tussen de leeftijd tien en twaalf jaar blijft de invloed van de ouders gelijk om na twaalfjarige leeftijd weer te dalen. Nadere analyse leert dat er over de hele periode tussen zes- en twaalfjarige leeftijd sprake is van een toenemende invloed van de ouders. Deze verschilt significant van de afnemende invloed in de periode van twaalf tot achttien jaar. De resultaten zijn overeenstemming met de eerste *hypothese* op grond waarvan tussen zes en twaalfjarige leeftijd een stijgende invloed van de ouders verwacht werd en met de afnemende-gelijkenishypothese die een dalende invloed van de ouders na twaalfjarige leeftijd voorspelde.

Tabel 4.4: Bezoek podiumkunsten en museum- en monumenten door jongeren van zes tot achttien jaar. Modellen met leeftijd- en cohortinteracties. Ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten en t-waarden (cursief) (gecorrigeerd voor geclusterde waarnemingen)[a]

	bereik variabele	podiumkunsten		museum en monumenten	
		b	*t*	b	*t*
leeftijd 6 tot 10[b]	(-4 - 0)	1.89	**	1.66	*11.7* **
leeftijd 10 – 12	(0 - 2)	.56	*1.8*	.93	*3.5* **
leeftijd 12 tot 16	(0 - 4)	-1.15	*-6.4* **	-1.87	*-16.1* **
leeftijd 16 tot 18	(0 -2)	.87	*2.2* *		
geboortejaar voor 1972	(-11 - 0)	-.76	*-9.0* **		
geboortejaar na 1972	(0 - 21)	.47	*12.0* **		
geboortejaar voor 1975	(-7 - 3)			-.35	*-3.9* **
geboortejaar na 1975	(3 - 21)			-.09	*-2.3* *
meisje	(0 - 1)	4.48	*13.1* **	.97	*3.5* **
opleiding	(-.5 - .5)	13.23	*11.5* **	9.55	*9.0* **
opleiding vader	(-.5 - .5)	4.45	*3.3* **	.52	*.6*
opleiding moeder	(-.5 - .5)	5.53	*3.5* **	1.10	*.6*
podiumkunsten vader	(-.5 - .5)	11.25	*7.2* **	-.09	*-.1*
podiumkunsten moeder	(-.5 - .5)	23.05	*1.8* **	1.57	*.7*
museum-/monumenten vader	(-.5 - .5)	1.54	*1.3*	22.61	*19.2* **
museum-/monumenten moeder	(-.5 - .5)	7.76	*3.9* **	36.96	*25.1* **
opleiding ouders					
* leeftijd 6 – 10		1.01	*1.3*	.58	*1.0*
* leeftijd 10 – 12		-.30	*-.2*	.56	*.5*
* leeftijd 12 – 16		-.42	*-.5*	.30	*.6*
* leeftijd 16 – 18		3.16	*1.6*		
* geboortejaar < 1972		.41	*1.0*		
* geboortejaar > 1972		-.25	*-1.4*		
* geboortejaar < 1975				.64	*1.7*
* geboortejaar > 1975				.12	*.7*
museum-/monumenten ouders					
* leeftijd 6 – 10		-.30	*.4*	-.03	*-.1*
* leeftijd 10 – 12		-1.38	*-1.0*	-6.88	*-6.5* **
* leeftijd 12 – 16		-.42	*-.5*	-3.93	*-8.0* **
* leeftijd 16 – 18		2.79	*1.6*		
* geboortejaar < 1972		.05	*.1*		
* geboortejaar > 1972		.05	*.3*		
* geboortejaar < 1975				-.68	*-1.9*
* geboortejaar > 1975				-.12	*-.7*

Tabel 4.4 (vervolg): Bezoek podiumkunsten en museum- en monumenten door jongeren van zes tot achttien jaar. Modellen met leeftijd- en cohortinteracties
Ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten en t-waarden (cursief) (gecorrigeerd voor geclusterde waarnemingen)[a]

	b	*t*	b	*t*
podiumkunsten ouders				
* leeftijd 6 – 10	2.46	*2.8* **	.43	
* leeftijd 10 – 12	-.60	*-.4*	1.47	*1.2*
* leeftijd 12 – 16	-2.23	*-2.4* *	-.87	*-1.7*
* leeftijd 16 – 18	-2.46	*-1.2*		
* geboortejaar < 1972	-.59	*-1.4*		
* geboortejaar > 1972	.77	*3.8* **		
* geboortejaar < 1975			-.32	*-.8*
* geboortejaar > 1975			.17	*.9*
constante	46.11	*85.9* **	54.46	*112.50* **
R^2		.21		.40
N		17.724		13.408
AVO-bestanden		79-99		83-99

Bron: Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1999 (SCP) * *p*=< .05;** *p*=< .01
[a] Gecontroleerd voor eenoudergezin
[b] Voor leeftijd en cohort zijn gebroken regressiecoëfficiënten geschat: deze geven het effect aan van leeftijd en cohort binnen het aangegeven bereik. Het leeftijdeffect van zes tot tien jaar is bijvoorbeeld 1.89 voor bezoek aan podiumkunsten: in deze leeftijdcategorie neemt het bezoek aan podiumkunsten elk jaar toe met 1.89 percentielpunt.

Om uit te maken of ouders hun invloed helemaal of gedeeltelijk verliezen wanneer hun kinderen de leeftijd van twaalf jaar zijn gepasseerd, moeten we doorrekenen hoe groot de verschillen in cultuurparticipatie tussen twaalf- en achttienjarige leeftijd nu werkelijk zijn. Het hoofdeffect van de cultuurparticipatie van de ouders geeft het effect aan van de cultuurparticipatie van de ouders op tienjarige leeftijd. Gegeven de overige kenmerken verschilt de cultuurparticipatie op tienjarige leeftijd tussen de minst en de meest cultureel actieve ouder 34.3 percentielpunten (effecten van vader en moeder opgeteld). Van tien- tot twaalfjarige leeftijd blijft de invloed gelijk (oftewel neemt met .60 heel licht en niet significant af); na twaalfjarige leeftijd daalt deze weer met 2.2 percentielpunten per jaar. Doorrekenen leert dat de verschillen tussen jongeren uit de minst en de meest cultureel actieve gezinnen op achttienjarige leeftijd gedaald zijn tot 19.2 percentielpunten. Dit blijkt nog steeds een significant verschil te zijn (*t*-waarde 5.3).

In de tabel is te zien dat de invloed van de ouders zich na zestienjarige leeftijd lijkt te stabiliseren. Het effect is weliswaar negatief, maar niet (meer) significant. Nadere analyse laat echter zien dat er geen onderscheid is tussen het effect van de ouders voor en na zestien jaar. Opmerkelijk is dat vanaf deze leeftijd het opleidingsniveau van de ouders en hun museum- en monumentenbezoek een positieve (maar niet significante) invloed gaan uitoefenen op het bezoek aan podiumkunsten door hun kinderen. Deze bevinding is wellicht een voorzichtige aanwijzing voor toenemende cultuuroverdracht na zestienjarige leeftijd.

Bezoek aan musea en monumenten
Kijken we nu naar museum- en monumentenbezoek, dan blijken de verschillen tussen kinderen met de minst en de meest cultureel actieve ouders niet significant te veranderen van zes- tot tienjarige leeftijd. De invloed van de ouders is op tienjarige leeftijd van de kinderen nog net zo groot als op zesjarige leeftijd. Na tienjarige leeftijd verandert het beeld en vermindert de invloed van ouders op hun kinderen. De afnemende invloed van de ouders zet zich na twaalfjarige leeftijd voort (met een daling van 3.93 percentielpunt per jaar in de periode van 12 tot 18 jaar), zij het minder sterk dan in de twee jaar daarvoor.

Op basis van deze bevindingen moet de eerste *hypothese*, volgens welke een stijgende invloed van de ouders tussen zes- en twaalfjarige leeftijd verwacht werd, verworpen worden. Ook de *groeiende-gelijkenishypothese* die een stijgende invloed van de ouders na twaalf jaar voorspelde, kunnen we niet handhaven. Duidelijk is immers dat de invloed van de ouders tussen zes en tien jaar maximaal is. Ook bij museum- en monumentenbezoek geven de uitkomsten steun aan de *afnemende-gelijkenishypothese*, die voorspelt dat de invloed van de ouders kleiner wordt in de adolescentie, zij het dat de afname al voor twaalfjarige leeftijd is ingezet.

De vraag is ook hier in welke mate de invloed van de ouders afneemt. Daalt deze tot nul of blijft er nog een positief effect over? Het hoofdeffect van de ouders geeft het verschil aan in museum- en monumentenbezoek op tienjarige leeftijd tussen kinderen met de minst en de meest cultureel actieve ouders (59.6 percentielpunten). Dit verschil wordt kleiner naarmate kinderen ouder worden, eerst met bijna zeven percentielpunten

Figuur 4.3a: Bezoek aan podiumkunsten onder jongeren van zes tot achttien jaar naar leeftijd met minst en meest participerende ouders

Bron: Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1999 (SCP)

Figuur 4.3b: Bezoek aan musea en monumenten onder jongeren van zes tot achttien jaar naar leeftijd met minst en meest participerende ouders

Bron: Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1999 (SCP)

per jaar, even later met bijna vier. Doorrekenen leert dat de verschillen tussen kinderen met de minst en de meest actieve ouders op achttienjarige leeftijd zijn afgenomen tot 22.2 percentielpunten. Dit is een forse daling, maar het verschil is nog steeds significant (*t*-waarde 11.8).

Figuur 4.3a en 4.3b geven het verloop van de invloed van de ouders op een andere manier weer. Afgebeeld is hoe de cultuurdeelname zich over de leeftijd ontwikkelt voor kinderen uit cultureel actieve en niet-cultureel actieve gezinnen (het verschil tussen de buitenste lijnen levert figuur 4.2 op). We zien hier duidelijk dat de ontwikkeling van de cultuurparticipatie afhangt van de culturele activiteiten in het ouderlijk gezin. Met name is dit het geval bij museum- en monumentenbezoek, waar de verschillen die veroorzaakt worden door milieu van herkomst ook veel groter zijn.

Bij podiumkunsten zien we dat de verschillen in invloed van het ouderlijk milieu tot zestienjarige leeftijd voornamelijk veroorzaakt worden door kinderen uit cultureel actieve gezinnen. Bij hen neemt de deelname tot tienjarige leeftijd toe, blijft even op hetzelfde niveau, en daalt na twaalfjarige leeftijd weer. Bij kinderen uit niet cultureel actieve gezinnen handhaaft de deelname zich tot zestienjarige leeftijd min of meer op hetzelfde lage niveau. Bij hen is vanaf zestien jaar een lichte opleving van de participatie zichtbaar. De afname van de invloed van het ouderlijk milieu is vanaf deze leeftijd niet meer alleen toe te schrijven aan de dalende participatie van kinderen uit cultureel actieve gezinnen, maar wordt mede veroorzaakt door een toename van de deelname onder kinderen uit niet cultureel actieve gezinnen.

Een iets ander beeld komt naar voren bij museum- en monumentenbezoek. Zowel bij kinderen uit cultureel actieve als bij kinderen uit niet cultureel actieve gezinnen stijgt het bezoek aan musea en monumenten tot tienjarige leeftijd. Echter, waar de deelname van kinderen met cultureel actieve ouders vanaf deze leeftijd alleen maar daalt, is er bij kinderen die niet zijn opgegroeid met museum- en monumentenbezoek sprake van stijging in de deelname, met name in de leeftijd tussen tien en twaalf jaar. Bij museum- en monumentenbezoek komt de afname in het ouderlijk-milieu-effect vanaf tienjarige leeftijd zowel tot stand door de toename in de deelname van kinderen uit niet cultureel actieve gezinnen als door de afname in de participatie van kinderen uit cultureel actieve gezinnen.

Een verklaring voor de opgaande trend in het museum- en monumentenbezoek bij kinderen uit weinig cultureel actieve gezinnen biedt de school. Scholen organiseren regelmatig culturele activiteiten, waarvan museum- en monumentenbezoek een van de meest voorkomende is (Van Hoorn e.a., 1998; Van Grinsven e.a., 2000). Doordat leerlingen in die levensfase nog min of meer ongedifferentieerd onderwijs volgen en dus ook hetzelfde repertoire aan culturele uitstapjes krijgen aangeboden, komen ook kinderen die er van huis uit niet vertrouwd mee waren met cultuur in aanraking. Het resultaat is een toename in de cultuurparticipatie (zie ook De Haan, 1997).

De stijging in de deelname aan museum- en monumentenbezoek die zich bij kinderen uit niet cultureel actieve gezinnen voordoet tussen tien en twaalf jaar, zet zich niet voort na twaalfjarige leeftijd. Dit heeft wellicht te maken met het gegeven dat kinderen uit minder cultureel actieve gezinnen op lagere schoolniveaus terechtkomen (De Graaf, 1989; Niehof, 1997). Omdat culturele activiteiten in het onderwijs meer voorkomen op hogere schoolniveaus (Van Hoorn e.a., 1998), komen zij vanaf het moment dat leerlingen doorstromen naar verschillende schoolniveaus minder vaak via school in aanraking met cultuur.

Historische verschuivingen in de effecten van ouderlijk milieu

Verandert de invloed van de ouders over de tijd? De variatie in het effect van ouderlijk milieu naar geboortecohort is constant gehouden om de leeftijdeffecten goed te kunnen schatten. Hoewel het geen onderzoeksvraag is, is het interessant na te gaan in hoeverre zich historische verschuivingen voordoen in de effecten van cultuurparticipatie van de ouders. Het blijkt dat alleen bij podiumkunsten verschillen tussen cohorten optreden in de invloed van het ouderlijk milieu. Net als bij leeftijd doen zich alleen verschillen voor als het gaat om cultuurparticipatie binnen dezelfde discipline. De interactie tussen podiumkunstbezoek van de ouders en geboortecohort laat zien dat het effect van ouders bij podiumkunsten tot 1972 stabiel is en na die tijd een stijgende trend vertoont. Verschillen op grond van ouderlijk milieu in deelname aan podiumkunsten groeien vanaf geboortecohort 1972 met 7.7 percentielpunten per tien jaar.

Een saillant detail is dat de door De Waal (1989) ondervraagde scholieren (van ongeveer zestien jaar) tot het geboortecohort behoren waarin het podiumkunstbezoek en ook de invloed van de ouders volgens deze

analyses een dieptepunt bereiken (immers, ze zijn waarschijnlijk in 1988 ondervraagd en zijn dus geboren rond 1972)[6]. Het is dus niet zo verwonderlijk dat De Waal weinig culturele belangstelling onder haar respondenten aantrof.

Bij bezoek aan musea- en monumenten is er sprake van een dalende trend in de invloed van de ouders, maar deze is (net) niet significant. Nadere analyse leert dat de lineaire effecten voor en na geboortecohort 1975 niet van elkaar verschillen. Een lineair interactie-effect voldoet dus net zo goed. Vervangen van de beide regressiecoëfficiënten door een lineair effect levert nu wel een (net) significant dalende trend. De effecten van ouderlijk milieu blijken voor geboortecohorten na 1965 elke tien jaar met 2.7 percentielpunten af te nemen (*t*-waarde 2.0)

4.5 CONCLUSIES

Blijven ouders de cultuurparticipatie van hun kinderen beïnvloeden zodra deze oud genoeg zijn om zelfstandig aan cultuur deel te nemen? Over het antwoord op deze vraag bestaan tegenstrijdige bevindingen. Uit de publicatie van De Waal (1989) komt naar voren dat jongeren ophouden met cultuurbezoek zodra ze de adolescentie bereikt hebben, ook jongeren die opgegroeid zijn met cultuur. Dit resultaat is in tegenspraak met de sterke effecten van ouderlijk milieu op de cultuurparticipatie die in grootschalige onderzoeken naar cultuurparticipatie, ook onder jongeren, herhaaldelijk zijn aangetoond (De Haan & Knulst, 2000; Ganzeboom & De Graaf, 1991; Ganzeboom e.a., 2001a, 2001b; Van Eijck, 1996; Voorpostel & Van der Lippe, 2001).

In dit hoofdstuk is daarom nagegaan hoe de invloed van het ouderlijk milieu varieert tussen zes en achttienjarige leeftijd. Dit is gedaan voor deelname aan twee vormen van hogere cultuur: podiumkunsten en musea- en monumenten. De vraag is onderzocht door analyse van gegevens over cultuurparticipatie van ouders en kinderen uit het Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek (AVO-bestanden (SCP)), dat vanaf 1979 elke vier jaar herhaald is. De onderzoeksgroep wordt gevormd door zes- tot achttienjarige thuiswonende kinderen. De gegevens uit de zes jaren zijn gestapeld, waardoor het mogelijk is leeftijd- en cohorteffecten te onderscheiden.

[6] Met dank aan Harry Ganzeboom die me op deze coïncidentie attent maakte.

Op welke leeftijd lijken jongeren het meest op hun ouders in hun participatie in hogere cultuur? Het antwoord luidt dat dit op tienjarige leeftijd het geval is. Bij podiumkunsten is de invloed van de ouders maximaal wanneer de kinderen tussen tien en twaalf jaar oud zijn. Wat betreft museum- en monumentenbezoek lijken kinderen het meest op hun ouders in de leeftijdperiode tussen zes en tien jaar. Wanneer kinderen de leeftijd van tien jaar zijn gepasseerd neemt de gelijkenis tussen ouders en kinderen af. Deze bevinding betekent een ondersteuning van de *afnemende-gelijkenishypothese* die voorspelt dat de invloed van de ouders op de cultuurparticipatie in de adolescentie afneemt. Ouders verliezen hun invloed echter niet helemaal. Op achttienjarige leeftijd zijn kinderen die met cultuur zijn opgegroeid nog steeds aanzienlijk cultureel actiever dan degenen die thuis niet met cultuur in aanraking zijn gekomen.

De invloed van de ouders is verreweg het grootst binnen dezelfde cultuurvorm, met name bij museumbezoek, en vooral op jonge leeftijd. Dit wijst erop dat de effecten van het ouderlijk milieu voornamelijk het socialisatieproces zelf weerspiegelen (ouders nemen hun kinderen mee naar cultuur) en niet de daadwerkelijke overdracht. Kinderen gaan op jonge leeftijd met hun ouders mee naar cultuur en houden daarmee op zodra ze oud genoeg zijn om alleen thuis te blijven. Ze zetten niet automatisch het gedrag van hun ouders voort[7].

De vraag is dan ook wat er gebeurt na achttienjarige leeftijd. Pas wanneer kinderen op zichzelf gaan wonen zijn het socialisatieproces zelf en de werkelijke cultuuroverdracht beter uit elkaar te trekken. Een mogelijkheid is bovendien dat de effecten van socialisatie pas na verloop van tijd naar voren komen. In dat geval zou de gelijkenis tussen ouders en kinderen op een gegeven moment weer toenemen. De open liggende vraag is wanneer.

[7] Naschrift 2003: Ze stoppen echter niet met cultuurdeelname, aangezien er op achttienjarige leeftijd nog steeds grote verschillen bestaan tussen jongeren uit cultureel actieve en minder cultureel actieve gezinnen.

HOOFDSTUK 5

JONG VOLWASSENHEID: PARTICIPATIE IN TRADITIONELE CULTUUR. EFFECTEN VAN OUDERS EN SCHOOL IN DE PERIODE VAN ADOLESCENTIE TOT JONG VOLWASSENHEID[1][2]

5.1 INLEIDING

Participatie in traditionele cultuur zoals theater, klassieke muziek, ballet en musea blijft een sterk onderscheidend kenmerk in moderne samenlevingen zoals de Nederlandse. Vooral de samenhang met het formele opleidingsniveau springt in het oog en veel auteurs (Wippler, 1968; Ganzeboom, 1984; Knulst, 1989) beschouwen onderwijs en de aandacht voor kunst en cultuur daarin als de voornaamste oorzaak van verschillen in culturele participatie. Vaak wordt echter een nog sterkere samenhang aangetroffen met het milieu van herkomst, in het bijzonder met de culturele activiteiten van de ouders (De Jager, 1967). Culturele participatie wordt in sterke mate van ouders op kinderen overgedragen (Ganzeboom, 1982b; Van Eijck, 1996).

Volgens de culturele reproductietheorie, ontwikkeld door de Franse socioloog Bourdieu (1977[1970]) and Collins (1979), en toetsbaar gemaakt door Dimaggio (1982), is de ongelijkheid in cultuurparticipatie terug te voeren op de sterke invloed van het ouderlijk milieu. Opleidingsverschillen zijn volgens deze theorie grotendeels een bijverschijnsel van de cultuuroverdracht die plaatsvindt binnen gezinnen. Ouders dragen hun leefstijl over op hun kinderen en deze leefstijlen vormen de voornaamste onderscheidingstekens op basis waarvan toegang wordt verkregen tot statusposities in het latere leven, eerst bij de opleiding (Dimaggio, 1982), later bij het beroep (Mohr & Dimaggio, 1995) en op de huwelijksmarkt (Dimaggio & Mohr, 1985). Voor Nederland is empirisch vastgesteld dat toegang tot culturele hulpbronnen de opleidingscarrière ten goede komt: kinderen met een culturele achtergrond doen het beter op school, ongeacht de andere hulpbronnen

---

[1] Co-auteur: Harry Ganzeboom

[2] Nagel, I. & Ganzeboom, H. (2002). Participation in legitimate culture: the effects of family and school from adolescence to adulthood. *The Netherlands Journal of Social Sciences, 38(2)*, 102-120 [Special issue on Bourdieu's sociology of culture, edited by Paul M. de Graaf & Gerbert Kraaykamp]. Dit hoofdstuk is een vertaling met enkele redactionele wijzigingen.

van hun ouders, in het bijzonder financiële (De Graaf, 1986, 1989; Niehof, 1997).

In één van zijn vroege publicaties (Bourdieu & Darbel, 1991[1969]) gaat Bourdieu in op de relatie tussen socialisatie in het ouderlijk milieu en culturele instructie op school bij de totstandkoming van de latere culturele participatie. De voorwaarden die noodzakelijk zijn om kunst te waarderen kunnen volgens hem alleen worden verworven tijdens een langdurig proces van culturele socialisatie in het ouderlijk milieu. Bourdieu sluit niet uit dat ook culturele instructie op school effectief kan zijn. Hij stelt echter dat deze effecten slechts marginaal zijn, vanwege de selectieve toegang tot hogere opleidingsniveaus en de secundaire rol van kunsteducatie in het onderwijs.

Tot nu toe is de mate waarin het onderwijs de cultuurparticipatie bevordert, onafhankelijk van het milieu van herkomst, nog niet op een bevredigende manier onderzocht. Dit heeft te maken met twee moeilijkheden met het eerdere onderzoek.

Ten eerste doet zich in het onderzoek naar de relatieve invloed van ouders en school een methodologisch probleem voor. De meeste studies modelleren de effecten van ouders en school via gemeten kenmerken, zoals de culturele activiteiten van de ouders, het cultureel klimaat op school of het hoogst voltooide opleidingsniveau. Een nadeel hiervan is niet alleen dat de effecten afhangen van de adequaatheid van de gebruikte metingen, maar ook dat de gemeten kenmerken van milieu van herkomst niet de totale invloed ervan beslaan, waardoor de effecten van het ouderlijk milieu onderschat worden. De laatste tien jaar zijn onderzoekers begonnen om totale effecten van ouderlijk milieu te schatten door sibling designs toe te passen waarin de invloed van het ouderlijk milieu wordt afgemeten aan de overeenkomst tussen broers en zussen (Ganzeboom & De Graaf, 1991; Van Eijck, 1996). In deze studies zijn aanzienlijk grotere effecten van ouderlijk milieu gevonden dan in studies waarin alleen gemeten indexen zijn gebruikt.

Bij schooleffecten doet zich hetzelfde probleem voor. Hier kan het zijn dat het bij de latere culturele participatie niet alleen gaat om het niveau van de opleiding, maar ook om de instructie in kunst en cultuur die op school plaatsvindt. Empirisch onderzoek heeft consistent bevestiging opgeleverd voor deze hypothese (Ranshuysen & Ganzeboom, 1993; Ganzeboom,

1996; Nagel e.a., 1997b). In onderwijskundig onderzoek is het gebruikelijk om contextuele modellen toe te passen die schooleffecten meten aan de hand van de overeenkomsten tussen schoolgenoten (bijvoorbeeld Veenstra, 1999). Ook voor de effecten van school geldt dat we geïnteresseerd zijn in totale schooleffecten zoals die via contextuele (multiniveau) modellen geschat worden.

In de tweede plaats zijn de meeste studies cross-sectioneel van aard, terwijl de vraag naar de relatieve invloed van ouders en school beter dynamisch geformuleerd kan worden. De vraag is niet alleen of het ouderlijk milieu dan wel het onderwijs doorslaggevend is, maar ook op welk moment in de levensloop dat het geval is. De effecten van beide kunnen veranderen over de levensloop, in het bijzonder in de periode van adolescentie tot jong volwassenheid. Tijdens de jeugd en in de vroege adolescentie zijn ouders grotendeels verantwoordelijk voor het cultureel gedrag van hun kinderen, maar wanneer adolescenten zich langzamerhand los gaan maken van hun ouders en hun eigen leven gaan inrichten, is het de vraag in hoeverre de invloed van het ouderlijk milieu blijft bestaan. Wat betreft het onderwijs lijkt het waarschijnlijk dat de invloed ervan nog niet aanwezig is in de jeugd en dat deze pas volledig naar voren komt zodra de onderwijsloopbaan zijn voltooiing nadert. De vraag doet zich voor in hoeverre de invloed van ouders en school op dezelfde manier verloopt, of dat de één de ander uiteindelijk overschaduwt.

Dit paper biedt een oplossing voor beide problemen door toepassing van een *longitudinaal dubbel contextueel model*. Dit model schat de totale invloed van ouders en school door overeenkomsten in cultureel gedrag tussen siblings (broers/zussen) en schoolgenoten te berekenen op twee momenten in de levensloop. Het eerste moment is in de vroege adolescentie (op 14-jarige leeftijd) wanneer de respondenten nog bij hun ouders wonen en voortgezet onderwijs volgen. Het tweede moment ligt in de jong volwassenheid (rond 30-jarige leeftijd) wanneer de respondenten het ouderlijk huis verlaten hebben en hun volledige onderwijsloopbaan afgerond hebben. De volgende vragen worden hierbij beantwoord:

1. In hoeverre beïnvloeden ouderlijk milieu en de school voor voortgezet onderwijs de participatie in culturele activiteiten? In hoeverre worden effecten van ouders en school verklaard door de culturele activiteiten van de ouders en het formele niveau van opleiding, de indicatoren die

traditioneel gebruikt worden om effecten van ouders en school te meten?
2. In welke mate is er sprake van continuïteit in culturele participatie in de levensloop en liggen patronen van culturele participatie al vast in de vroege adolescentie? In welke mate beïnvloeden milieu van herkomst en onderwijs de cultuurparticipatie in de jong volwassenheid ten opzichte van die in de vroege adolescentie?
3. In hoeverre hangen de effecten van onderwijs af van het milieu van herkomst, in het bijzonder de culturele activiteiten van de ouders?

5.2 HYPOTHESEN: Bourdieus theorie over cultuurparticipatie en sociale reproductie

Centraal in Bourdieus theorie staat dat de oorzaak van de ongelijkheden in leefstijlen, in het bijzonder de participatie in culturele activiteiten, in het ouderlijk milieu ligt. Blijvende verschillen in culturele participatie zijn volgens hem het resultaat van de manier waarop hogere statusgroepen hun culturele leefstijlen overdragen op hun kinderen door hen vertrouwd te maken met het kunstaanbod en hun culturele ervaringen te laten opdoen. Culturele socialisatie in het ouderlijk milieu is een traag maar continu proces waarbij kinderen van jongs af aan langzaam maar zeker doordrongen worden van de smaak voor traditionele cultuur, zelfs zonder de expliciete intentie van de ouders om deze over te brengen op hun kinderen. Volgens Bourdieu "[…] the correct manner is only acquired in the course of the imperceptible and unconscious learning of a primary upbringing which is simultaneously diffuse and total" (Bourdieu & Darbel, 1991, 65).

Bourdieu & Darbel (1991) betogen dat de school slechts een marginale rol kan spelen. Om te beginnen betwijfelen zij de rol van kunstonderwijs bij de opleidingsverschillen in cultuurparticipatie. Het is volgens hen niet waarschijnlijk dat deze het resultaat zijn van kunstlessen op school, omdat die in die tijd slechts een klein deel van het curriculum omvatten in het Franse onderwijs. Culturele instructie was niet structureel georganiseerd op scholen en vooral het bezoeken van cultuur hing grotendeels af van incidentele inspanningen van individuele docenten. Wel kan volgens Bourdieu & Darbel de school de cultuurparticipatie beïnvloeden via het literatuuronderwijs. Als de voornaamste kunstdiscipline in het onderwijs verschaft het literatuuronderwijs algemene classificatieprincipes die ook op andere cultuurvormen kunnen

worden toegepast. Op deze manier "school tends to inculcate […] a learned or scholarly disposition defined by a recognition of the value of works of art and a generalized and lasting aptitude to appropriate the means of appropriating them" (Bourdieu & Darbel, 1991, 62). Daarnaast leren scholen hun leerlingen om de gevestigde kunst en cultuur te bewonderen, "to admire academically established works of art". Bij leerlingen wordt de bereidheid ontwikkeld om kennis te nemen van erkende kunst, evenals de geneigdheid om kunst te classificeren naar kunstenaar, periode en genre. Hiermee biedt de school hun het gereedschap om eerder opgedane onbewuste kennis te hanteerbaar te maken. De auteurs verwachten ook dat op hogere niveaus van onderwijs een zekere vertrouwdheid met cultuur wordt gestimuleerd, het gevoel te behoren tot beschaafde sociale groepen (Bourdieu & Darbel, 1991, 62).

Bourdieu & Darbel voegen daaraan toe dat culturele instructie in het voortgezet onderwijs een zekere vertrouwdheid met kunst en cultuur veronderstelt: "[…] school education tends to encourage the conscious relearning of schemes of thought, perception or expression which already have been mastered subconsciously, by explicitly formulating the principles of the underlying grammar, such as the laws of harmony and of counterpoint, or the rules of pictorial composition, and by providing the verbal and conceptual material necessary to express differences which are initially only experienced intuitively. An artistic education which is limited to a discourse (historical, aesthetic or other) on works of art is necessarily the second stage of tuition: like the teaching of the mother tongue, literary or artistic education […] necessarily presupposes […] individuals endowed with a previously acquired competence and a large capital of experiences (visits to museums or monuments, reading, listening to concerts etc.) which are unevenly distributed between the different social environments" (Bourdieu & Darbel, 1991, 66).

Bourdieus theorie over de determinanten van culturele participatie kan in drie toetsbare hypothesen worden samengevat:

Verschillen op grond van ouderlijk milieu overschaduwen schooleffecten (H1). Scholen hebben de neiging om kinderen uit cultureel actieve gezinnen te bevoordelen. Het schoolsysteem veronderstelt een zekere vertrouwdheid met academische gewoonten, een houding die gevonden wordt in op kunst en cultuur georiënteerde gezinnen. Door processen van selectie en zelfselectie dirigeren scholen leerlingen van verschillende

sociale achtergrond naar verschillende schoolniveaus. Op deze manier wordt het cultureel kapitaal van het ouderlijk milieu omgezet in diploma's en academische titels en later in culturele participatie. Schoolverschillen in cultuurparticipatie vallen dus vaak samen met verschillen naar milieu van herkomst.

De invloed van het ouderlijk milieu blijft stabiel over de levensloop; de school wint aan invloed (H2). Wanneer we het voornaamste punt van Bourdieu volgen dat culturele participatie zijn oorsprong vindt in het ouderlijk milieu, is de verwachting dat patronen van latere culturele participatie al voor het grootste deel zijn uitgekristalliseerd in de jeugd. Verwacht kan worden dat schooleffecten pas ontstaan nadat de onderwijsloopbaan afgerond is. In de periode van adolescentie tot de jong volwassenheid is de verwachting dat het ouderlijk milieu even belangrijk blijft en dat de school aan belang wint.

De effectiviteit van school hangt af van het milieu van herkomst (H3). Kunstonderwijs op school dient met name om te bekrachtigen en te cultiveren wat al in het ouderlijk milieu is geleerd. De verwachting is dat effectiviteit van culturele instructie op school sterker is voor kinderen die in het ouderlijk huis al ervaringen hebben opgedaan met traditionele cultuur.

5.3 DATA, OPERATIONALISATIE EN METHODE

5.3.1 Data

Om de hypothesen te evalueren gebruiken we gegevens uit KUNST94 (Nagel e.a., 1997) die zijn verzameld volgens een tamelijk uniek steekproefontwerp (zie figuur 5.1). We beschikken daarin over (retrospectieve) informatie over vroegere (op 14-jarige leeftijd) en huidige culturele participatie van 1033 volwassenen, die rond 30-jarige leeftijd waren op het moment van (telefonische) ondervraging, maar die oorspronkelijk in de steekproef terecht zijn gekomen via examenlijsten op 31 scholen voor voortgezet onderwijs. Door dit steekproefontwerp kan niet alleen nagegaan worden in hoeverre het niveau van voortgezet onderwijs uitmaakt voor de vroegere en latere culturele participatie, maar ook in hoeverre dit de totale schooleffecten verklaart, zoals die geschat worden uit de overeenkomst in culturele participatie tussen schoolgenoten.

Van deze (primaire) respondenten is bovendien de in leeftijd dichtstbijzijnde sibling (broer/zus) opgespoord en via een postenquête ondervraagd over zijn/haar culturele participatie (die op 14-jarige leeftijd en de huidige). De overeenkomst tussen siblings verschaft informatie over de totale effecten van ouderlijk milieu, net als de gelijkenis tussen schoolgenoten informatie verschaft over totale schooleffecten.

Ook zijn er gegevens beschikbaar over de culturele participatie van de ouders. Opnieuw is deze informatie onafhankelijk verzameld, via telefonische interviews met de ouders zelf. De gegevens zijn dus verschoond van vertekeningen door zogenaamde *proxy reports* waarin respondenten rapporteren over hun ouders of hun broer of zus en die ook vaak gebruikt worden om gelijkenissen te berekenen tussen ouders, kinderen en siblings (Ganzeboom & De Graaf, 1991).

Figuur 5.1: Steekproefontwerp KUNST94

Het startpunt van de dataverzameling vormden 31 scholen voor voortgezet onderwijs in 27 gemeentes in Nederland. De data zijn in 1994 verzameld om lange termijn effecten van culturele instructie te kunnen onderzoeken (hierover is gerapporteerd in Nagel e.a. (1997)). Geselecteerd zijn scholen die in de periode 1975-1985 eindexamens in de kunstzinnige vakken aanboden. De steekproef van oud-leerlingen is getrokken uit de namen en adressen van examenlijsten van de deelnemende scholen. De steekproef is gestratificeerd naar deelname aan een eindexamen in een kunstzinnig vak: de helft van de oud-leerlingen

heeft daaraan deelgenomen. De oud-leerlingen en hun ouders zijn tien tot twintig jaar later, in 1994, opgespoord. De oud-leerlingen zijn dan inmiddels tussen 25 en 38 jaar oud. Ze zijn op verschillende manieren getraceerd, maar in de meeste gevallen was het gemakkelijker om de ouders te bereiken dan de oud-leerlingen. Ouders woonden vaak nog op hetzelfde adres, terwijl de oud-leerlingen waren verhuisd. De ouders en oud-leerlingen zijn ondervraagd via een telefonisch interview. De siblings zijn gevonden door ouders en oud-leerlingen te vragen naar naam en adres van de broer of zus die in leeftijd het dichtst bij stond. In totaal is 81 procent van de ouders geïnterviewd, maar slechts 66 procent van de siblings (er zijn ook respondenten zonder sibling). In de analyses gebruiken we een controlevariabele die aangeeft of er een interview met de ouders heeft plaatsgevonden: het blijkt dat de culturele participatie van respondenten van wie ook de ouders geïnterviewd zijn iets hoger ligt.

Tabel 5.1: Aantal siblings en schoolgenoten in contexten van ouderlijk milieu en school

aantal siblings in 1033 gezinnen:	
1 sibling	385
2 siblings	648
	1033
aantal schoolgenoten in 336 scholen:	
1 leerling	231
2-4 leerlingen	47
5-10 leerlingen	18
10-20 leerlingen	11
meer dan 20 leerlingen	29
	336

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)

De gegevens die geanalyseerd worden hebben betrekking op 1033 ondervraagde oud-leerlingen en 648 siblings. Na selectie op degenen met geldige waarden op de indexen voor cultuurparticipatie resteren 1681 respondenten. Zij zijn afkomstig uit 1033 gezinnen. Omdat onze voornaamste aandacht uitgaat naar het niveau van voortgezet onderwijs, beschouwen we de verschillende niveaus van voortgezet onderwijs binnen

scholen als afzonderlijke schoolcontexten. De respondenten zijn geclusterd in 336 school * schoolniveau contexten (tabel 5.1).

Met betrekking tot de asymmetrie tussen siblings en schoolgenoten moeten een paar bijzonderheden van het steekproefontwerp vermeld worden.

Omdat één sibling is ondervraagd, wordt de context van het ouderlijk milieu hooguit gerepresenteerd door twee personen. Er zijn ook 385 gezinnen met slechts één respondent. Dit is het geval wanneer de respondent geen broer of zus had of deze niet geïnterviewd is. Daarentegen varieert het aantal respondenten die op dezelfde school (en daarbinnen op hetzelfde niveau) hebben gezeten sterk: ook hier zijn er veel schoolcontexten die slechts uit één leerling bestaan, maar daarentegen zijn er bijvoorbeeld 29 met meer dan 20 leerlingen (zie tabel 5.1). Dit weerspiegelt deels de situatie in de populatie en is deels het gevolg van het steekproefontwerp. De primaire respondenten zijn afkomstig van examenlijsten van 31 scholen. Een deel van de siblings (45 procent) heeft ook op deze 31 scholen gezeten; de anderen hebben examen gedaan op andere scholen voor voortgezet onderwijs, waarvan sommige ook weer door andere siblings genoemd zijn. Deze scholen bieden dus een extra gelegenheid om totale schooleffecten te schatten.

In de tweede plaats hebben de primaire respondenten examen gedaan tussen 1975 en 1985 (of in een kortere tijdspanne, afhankelijk van het jaar waarin de eindexamens in de kunstzinnige vakken zijn op de betreffende school zijn geïntroduceerd). Het leeftijdsbereik van de primaire respondenten is daardoor wat beperkter dan dat van de siblings. Alle primaire respondenten zijn geboren tussen 1956 en 1969, terwijl 9 procent van de siblings buiten deze periode geboren is. In de analyses houden we daarom rekening met geboortejaar. Overigens beslaat de steekproef in zijn geheel een tamelijk beperkte leeftijdsgroep.

Ten slotte verschilt het interview tussen primaire respondenten en siblings, niet alleen in de manier waarop het is afgenomen (telefonisch versus schriftelijk), maar ook in de inhoud, de mate van detail en de manier waarop de vragen gesteld zijn. Aan de siblings zijn minder vragen gesteld over hun culturele en opleidingsloopbaan dan aan de primaire respondenten, hoewel de vraagstelling hetzelfde was. Via een controlevariabele wordt de manier van interviewen constant gehouden.

5.3.2 Metingen en geconstrueerde variabelen

Culturele participatie op 14- en 30-jarige leeftijd
Een index van cultuurparticipatie is geconstrueerd uit indicatoren voor de jaarlijkse bezoekfrequentie in vijf cultuurvormen: musea voor beeldende kunst, cultuurhistorische musea, theater, bioscoop en uitvoering van klassieke muziek (Cronbachs alpha = .68) (tabel 5.2). De index is het gemiddelde van percentielscores[3] van de afzonderlijke variabelen. We verwijzen naar deze index als de cultuurparticipatie op 30-jarige leeftijd, hoewel het gaat om de cultuurparticipatie op het moment dat de respondenten zijn geïnterviewd, toen zij tussen 25 en 38 jaar oud waren, met een gemiddelde van 30. De meting van cultuurparticipatie op 14-jarige leeftijd is gebaseerd op retrospectieve vragen naar de bezoekfrequentie op die leeftijd in dezelfde vijf cultuurvormen en is ook het gemiddelde van percentielscores (alpha = .62).

Niveau van voortgezet onderwijs
Het niveau van voortgezet onderwijs is voor de primaire respondenten het eindexamenniveau waarop zij in de steekproef terecht gekomen zijn. Voor de siblings is dit het niveau van voortgezet onderwijs van (één van) de scho(o)l(en) voor voortgezet onderwijs waarop zij examen gedaan hebben. Zoals blijkt uit tabel 5.2, zijn de respondenten niet evenredig verdeeld over de verschillende niveaus, zoals min of meer het geval is in de populatie. Grotendeels weerspiegelt dit het gekozen onderzoeksdesign; deels is dit het gevolg van de enigszins selectieve respons.

Kunsteducatie in het voortgezet onderwijs
Voor de primaire respondenten is de informatie over of ze deelgenomen hadden aan een kunstzinnig eindexamenvak onafhankelijk verzameld via examenlijsten van de 31 betrokken scholen. Omdat de scholen geselecteerd zijn op basis van hun aanbod in kunstzinnige eindexamens, weten we dat de respondenten die deelgenomen hebben aan deze eindexamens tamelijk intensieve lessen hebben gehad in beeldende kunst of muziek; de positieve effecten van deze eindexamens op de latere

[3] We gebruiken percentielscores om uit de afzonderlijke indicatoren voor cultuurdeelname een samengestelde index te creëren om de volgende redenen. In de eerste plaats verkleinen percentielscores het gewicht van extreem actieve participanten en vergroten ze de verschillen tussen degenen die nooit en die soms participeren. In de tweede plaats is het gebruik van percentielscores een geschikte manier om de varianties van de afzonderlijke indicatoren te harmoniseren alvorens deze te middelen.

Tabel 5.2: Beschrijving variabelen. Percentages (N = 1681)

cultuurparticipatie op 14-jarige leeftijd[1]:	
- bioscoop	89.2
- cultuurhistorisch museum	52.5
- museum voor beeldende kunst	45.5
- theater	38.9
- klassiek concert	17.7
cultuurparticipatie rond 30-jarige leeftijd[1]:	
- bioscoop	77.4
- cultuurhistorisch museum	39.3
- museum voor beeldende kunst	41.0
- theater	54.7
- klassiek concert	23.9
niveau voortgezet onderwijs:	
- lbo	10.1
- mavo	26.4
- havo	46.7
- vwo	16.8
deelname aan een kunstzinnig examenvak	38.8
hoogst voltooide opleidingsniveau:	
- lbo	4.8
- mavo	6.1
- havo	12.1
- vwo	5.0
- mbo	28.7
- hbo	32.8
- wo	10.4
kenmerken ouders (N = 841):	
hoger onderwijs vader	30.6
hoger onderwijs moeder	13.0
ten minste één van beide ouders particpeerde:	
- theater	66.9
- cultuurhistorisch museum	61.2
- museum voor beeldende kunst	50.1
- klassiek concert	40.5
- luisterde naar klassieke muziek	79.0
- bezat klassieke muziek	69.4
- bezat boeken over kunst	59.7
geboortejaar:	
- … - 1955	1.3
- 1956 – 60	11.8
- 1961 – 65	52.3
- 1966 – 70	32.4
- 1970 -	2.1
vrouw	60.7

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)
[1] Jaarlijks bezoek

cultuurparticipatie zijn gerapporteerd in Nagel e.a. (1997b). De siblings hebben zelf aangegeven of ze examen gedaan hebben in kunstzinnig vak.

Door de gestratificeerde steekproeftrekking op basis van deelname aan een kunstzinnig eindexamenvak heeft ongeveer de helft van de primaire respondenten daaraan deelgenomen (52 procent). Een minderheid van de siblings (21 procent) heeft examen gedaan in een kunstzinnig vak; in totaal heeft 39 procent van 1681 respondenten deelgenomen aan het eindexamenprogramma voor de kunstzinnige vakken.

Hoogst voltooide opleidingsniveau
Onze eerste aandacht gaat uit naar de contextuele effecten van het voortgezet onderwijs. Daarnaast hebben we een gemeten index voor het hoogst voltooide of huidige opleidingsniveau (tabel 5.2). Primaire respondenten hebben informatie gegeven over hun volledige onderwijsloopbaan. Hierbij is het hoogste afgeronde of huidige opleidingsniveau berekend uit een maximum van negen opleidingen die de respondent kon noemen. Aan siblings is gevraagd naar het hoogst voltooide opleidingsniveau.

Kenmerken van de ouders
Eén van de ouders is geïnterviewd over de culturele activiteiten van beide ouders in de tijd dat hun zoon of dochter nog thuis woonde (tabel 5.2). De index voor de cultuurparticipatie van beide ouders is berekend als het gemiddelde van percentielscores van deze items (alpha = .84). Ontbrekende waarden die zijn ontstaan doordat niet alle ouders zijn geïnterviewd (slechts 841), zijn opgevuld door het gemiddelde. In de analyses houden we hier via een controlevariabele rekening mee.

Geboortejaar
Zoals hierboven vermeld, is het nodig om het geboortejaar van de respondenten constant te houden, omdat het leeftijdsbereik van de primaire respondenten wat beperkter is dan dat van de siblings. We houden ook rekening met geboortejaar omdat de steekproef meer respondenten uit recentere cohorten bevat. Dit wordt deels veroorzaakt doordat de eindexamens in de kunstzinnige vakken op de hogere niveaus van voortgezet onderwijs wat later zijn ingevoerd, en waarschijnlijk deels omdat oud-leerlingen uit recentere cohorten gemakkelijker op te sporen waren (zowel in examenlijsten als via hun ouders).

Sekse
We houden sekse constant omdat de steekproef gestratificeerd is met betrekking tot deelname aan een kunstzinnig eindexamenvak. Het blijkt dat vooral meisjes examen hebben gedaan in een kunstzinnig vak (Nagel e.a., 1997b); 61 procent van de steekproef bestaat uit vrouwen.

5.3.3 Methode

In de analyses wordt een schatting van de totale effecten van het ouderlijk milieu gecombineerd met een gelijktijdige meting van de totale schooleffecten. Hoewel deze problemen conceptueel aan elkaar gerelateerd zijn, worden ze in de literatuur verschillend gemodelleerd. De manier waarop de gelijkenis tussen siblings meestal onderzocht wordt is via *structural equation models for covariances* (Hauser & Mossel, 1985). Hier gebruiken we modellen die gewoonlijk toegepast worden bij de modellering van de gelijkenis tussen schoolgenoten: *multilevel variance components models* (Snijders & Bosker, 1996). Deze modellen drukken de gelijkenis tussen personen binnen dezelfde context uit in variantiecomponenten. Het minst complexe en meestal gebruikte multiniveaumodel is het hiërarchische model, dat betrekking heeft op hiërarchisch geneste contexten zoals leerlingen in een school of broers en zussen in een gezin. Het steekproefontwerp is hier echter niet hiërarchisch, maar gekruist van opzet: siblings zijn niet genest binnen scholen en scholen zijn niet genest binnen gezinnen. Dit vereist een complexer model dat alleen geschat kan worden via MCMC [Markov Chain Monte Carlo] schattingsprocedures. Deze zijn onderdeel van MlWin Development (MlWin, 2002) dat beschikbaar is sinds mei 2002.

Om de eerste vraag naar de relatieve invloed van ouderlijk milieu en school te beantwoorden laten we eerste lege modellen zien, waarin wel de random verschillen tussen gezinnen, tussen scholen en tussen personen worden gemodelleerd, maar niet de effecten van de andere variabelen. De modellen geven aan hoe de variantie is verdeeld over de verschillende niveaus in het model. We beginnen met lege modellen met een enkele context, apart voor 14- en 30-jarige leeftijd (cross-sectionele enkelvoudig contextuele modellen). In een tweede stap schatten we dubbel contextuele modellen (modellen met gekruiste contexten), afzonderlijk voor 14- en 30-jarige leeftijd, die de effecten van de beide contexten ouderlijk milieu en school tegelijkertijd schatten.

Om de tweede vraag te beantwoorden over de continuïteit van culturele participatie schatten we vervolgens een longitudinaal model waarin de metingen van culturele participatie op 14- en 30-jarige leeftijd beschouwd worden als genest binnen personen. De longitudinale random intercept modellen schatten eerst de continuïteit in de cultuurparticipatie tussen 14- en 30-jarige leeftijd. Daarna breiden we het model uit door de contexten van ouderlijk milieu en school op te nemen. Het uiteindelijke longitudinale dubbel contextuele model laat zien in hoeverre de continuïteit in de culturele loopbaan het resultaat is van de contexten van ouderlijk milieu en school.

Om de contextuele effecten van ouderlijk milieu en school te verklaren, voegen we ten slotte gemeten kenmerken toe. In deze modellen hanteren we een stapsgewijze benadering waarbij we starten met het random intercept model zonder gemeten kenmerken. In opeenvolgende stappen voegen we gemeten kenmerken van ouderlijk milieu en school toe. Deze stappen schatten niet alleen de effecten van gemeten kenmerken, zij tonen ook hoeveel van de variantie op individueel en groepsniveau toegeschreven moet worden aan de gemeten kenmerken van ouderlijk milieu en school. De gemeten kenmerken worden ook gebruikt om interacties te toetsen tussen het cultureel klimaat thuis en op school, zoals voorspeld door de derde hypothese.

5.4 RESULTATEN

Cross-sectionele contextuele modellen

Volgens de eerste hypothese van Bourdieu vallen schoolverschillen grotendeels samen met verschillen naar ouderlijk milieu. De vraag is daarom: in hoeverre maken scholen een verschil, onafhankelijk van verschillen naar ouderlijk milieu? Om deze vraag te beantwoorden vergelijken we de cultuurparticipatie van siblings en schoolgenoten op 14- en 30-jarige leeftijd. Tabel 5.3 geeft lege modellen weer waarin de verdeling van de varianties over de groepsniveaus en het individuele niveau te zien is.

Model A en B in tabel 5.3 laten de context van het ouderlijk milieu zien op 14- en op 30-jarige leeftijd. Aangezien de varianties van de afhankelijke variabelen zijn weergegeven in een gestandaardiseerde meeteenheid en gelijk zijn aan 1.0, geven de getallen zowel de proportie variantie weer op

elk niveau als de intraclass correlatie (de gelijkenis binnen een context). De correlatie tussen de cultuurparticipatie van twee siblings op beide leeftijden is .381. De schoolcontextmodellen laten zien dat de correlatie tussen schoolgenoten toeneemt van .121 op 14-jarige leeftijd naar .185 op 30-jarige leeftijd. Omdat deze cijfers ook beschouwd kunnen worden als de proportie verklaarde variantie, is de eerste indruk dat ouderlijk milieu op beide leeftijden veel belangrijker is dan school. Omdat het enkelvoudige contextuele modellen zijn en beide contexten elkaar naar verwachting ten minste gedeeltelijk overlappen, overschatten ze beide de contextuele variantie.

Tabel 5.3: Cultuurparticipatie op 14- en 30-jarige leeftijd. Variantiecomponenten van cross-sectionele (lege) random intercept modellen (N = 1681) MCMC-schatting

	A	**B**	**C**	**D**	**E**	**F**
	enkel-voudige context ouderlijk milieu leeftijd 14	enkel-voudige context ouderlijk milieu leeftijd 30	enkel-voudige context school leeftijd 14	enkel-voudige context school leeftijd 30	dubbele context leeftijd 14	dubbele context leeftijd 30
ouderlijk milieu	**.381**	**.381**			**.313**	**.283**
	.040	*.041*			*.039*	*.037*
school			**.121**	**.185**	**.079**	**.143**
			.033	*.041*	*.024*	*.033*
individu	**.620**	**.621**	**.900**	**.850**	**.607**	**.582**
	.034	*.034*	*.033*	*.032*	*.034*	*.034*

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)

Model E en F schatten gekruiste dubbele contextuele modellen, opnieuw afzonderlijk voor 14- en 30-jarige leeftijd. Deze modellen schatten de variantie componenten in beide contexten tegelijkertijd. De correlatie tussen siblings is .313 op 14-jarige leeftijd en .283 op 30-jarige leeftijd, terwijl de correlatie tussen schoolgenoten toeneemt van .079 op 14-jarige leeftijd tot .143 op 30-jarige leeftijd (dit zijn dus conditionele correlaties, waarbij de andere context constant is gehouden). Deze cijfers zijn lager dan in de enkelvoudige contextuele modellen, omdat nu rekening is gehouden met de overlap tussen beide contexten. De modellen bevestigen niettemin de eerste indruk dat verschillen naar ouderlijk milieu

veel belangrijker zijn dan schoolverschillen. Op beide leeftijden is de gelijkenis tussen siblings groter dan die tussen schoolgenoten.

In tegenspraak met Bourdieus eerste hypothese maakt school echter wel degelijk verschil uit. Hoewel de sterkste gelijkenis tussen siblings optreedt, lijken ook schoolgenoten meer op elkaar dan een random paar individuen. Als we bovendien de cijfers vergelijken tussen beide leeftijden, lijkt het erop dat de school aan invloed wint in de periode van adolescentie tot jong volwassenheid. De correlatie tussen siblings daalt licht, terwijl de correlatie tussen schoolgenoten verdubbelt (maar overigens niet de mate van gelijkenis tussen siblings haalt).

Longitudinale contextuele modellen

Hoe stabiel is de cultuurparticipatie over de levensloop? Om deze vraag te beantwoorden schatten we in tabel 5.4 longitudinale random intercept modellen waarin de cultuurparticipatie op 14- en op 30-jarige leeftijd wordt geanalyseerd door een extra niveau toe te voegen voor de (leef-) tijd. Het toegevoegde niveau, leeftijd, is hiërarchisch genest binnen individuen, omdat van elk individu de cultuurparticipatie op twee leeftijden bekend is.

In model A wordt alleen het tijdsniveau van het individuele niveau onderscheiden. Het individuele niveau geeft nu de stabiliteit weer in de cultuurparticipatie tussen 14- en 30-jarige leeftijd. In de tabel is te zien dat de correlatie tussen cultuurparticipatie op beide leeftijden .469 is.

Deze stabiliteit is deels het gevolg van het gegeven dat respondenten op beide leeftijden geclusterd zijn binnen dezelfde contexten van ouderlijk milieu en school. De volgende modellen zijn uitgebreid met de contexten van ouderlijk milieu en school. In model B en C worden de contexten van ouderlijk milieu en school eerst afzonderlijk toegevoegd. In model D worden de contexten van ouderlijk milieu en school tegelijkertijd gemeten. De stabiliteit binnen het individu wordt uiteengelegd in drie componenten: ouderlijk milieu, school en individu. Het blijkt dat een groot deel van de continuïteit in culturele participatie het gevolg is van de contexten van ouderlijk milieu en school. Slechts 8 procent van de totale variantie moet toegeschreven worden aan individuele kenmerken die niet gerelateerd zijn aan ouderlijk milieu en school, maar die stabiel zijn over

Tabel 5.4: Cultuurparticipatie op 14- en 30jarige leeftijd. Variantiecomponenten van longitudinale (lege) random intercept modellen (N = 3362) MCMC-schatting

	A	**B**	**C**	**D**
	longitudinale context	longitudinale ouderlijk milieu context	longitudinale school context	longitudinale dubbele context
ouderlijk milieu		**.355**		**.276**
		.030		*.027*
school			**.162**	**.119**
			.035	*.028*
individu (stabiliteit)	**.469**	**.112**	**.340**	**.080**
	.027	*.025*	*.024*	*.027*
tijd (residuele variantie)	**.533**	**.533**	**.533**	**.535**
	.018	*.019*	*.018*	*.019*

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)

de tijd. Dit betekent dat als we iemands milieu van herkomst en zijn opleiding kennen, we bijna alles weten wat er te weten valt over zijn cultuurparticipatie over de levensloop. Andere stabiele individuele kenmerken, zoals geslacht, cohort, intelligentie of artistieke vaardigheden zijn slechts voor een klein deel verantwoordelijk voor iemands culturele participatie.

Modellen met gemeten kenmerken van ouderlijk milieu en school

In de volgende modellen verklaren we de (contextuele) effecten van ouderlijk milieu en school op de cultuurparticipatie door gemeten kenmerken toe te voegen. Het longitudinale dubbel contextuele model in tabel 5.5 combineert de afzonderlijke metingen op 14- en 30-jarige leeftijd. Model A toont het random intercept model, dat ook weergegeven is als model D in tabel 5.4.

Na constant houden van de manier van interviewen, geboortejaar, sekse en leeftijd (in model B) worden in model C gemeten kenmerken van het ouderlijk milieu toegevoegd. Zoals verwacht wordt de variantie die gebonden is aan het ouderlijk milieu voor een belangrijk deel verklaard.

Echter, ook de schoolvariantie daalt sterk. In feite zijn er niet veel schoolverschillen overgebleven nu rekening is gehouden met de opleiding en de culturele activiteiten van de ouders. Dit is in overeenstemming met de veronderstelling van Bourdieu dat schoolverschillen grotendeels compositie- (of selectie-) effecten zijn, waarbij kinderen van vergelijkbare sociale achtergrond naar dezelfde scholen (en daarbinnen schoolniveaus) voor voortgezet onderwijs gaan.

Het toevoegen van het niveau van voortgezet onderwijs (in model D) reduceert de schoolvariantie zeer sterk en tot een bijna niet-significant niveau. Dit betekent dat als het niveau van de school bekend is, ook de belangrijkste oorzaak voor schoolverschillen in de culturele activiteit bekend is en dat andere schoolkenmerken er niet of nauwelijks toe doen. Het gemeten effect van schoolniveau is wel statistisch significant, maar het effect is kleiner dan dat van de gemeten indicator voor culturele socialisatie in het ouderlijk milieu. De variantie op het niveau van het ouderlijk milieu daalt nog wat verder. Dit betekent dat een deel van de gelijkenis tussen siblings het gevolg is van het gegeven dat ze hetzelfde niveau van voortgezet onderwijs hebben gevolgd.

Model E laat de effecten van culturele instructie in het voortgezet onderwijs zien. Door het steekproefontwerp waarin de helft van de primaire respondenten eindexamen heeft gedaan in een kunstzinnig vak, verklaart de deelname daaraan geen schoolvariantie. Er is ook geen substantiële reductie in variantie op grond van ouderlijk milieu. Het deelnemen aan een eindexamen in een kunstzinnig vak komt dus niet speciaal voor in bepaalde gezinnen. Het gemeten effect is wel significant en betekent dat deelnemers aan een kunstzinnig examenvak cultureel actiever zijn dan hun schoolgenoten zonder kunstzinnig vak.

In model F wordt het hoogste opleidingsniveau toegevoegd; dat kan overlappen met het hoogste niveau van voortgezet onderwijs, en meet daarom in feite de toegevoegde waarde van tertiair onderwijs of onderwijs na het voortgezet onderwijs. Het effect is significant, en maar iets kleiner dan dat van het niveau van voortgezet onderwijs. Dit houdt in dat vervolgonderwijs een effectief cultureel milieu vormt bovenop dat van de school voor voortgezet onderwijs.

Tabel 5.5: Cultuurparticipatie op 14- en 30-jarige leeftijd. Longitudinaal dubbel contextueel model. Contexten van ouderlijk milieu en school (N = 3354). Gestandaardiseerde coëfficiënten (standaardfouten) MCMC-schatting[a]

	A	***se***	**B**	***se***	**C**	***se***	**D**	***se***	**E**	***se***	**F**	***se***	**G**	***se***	**H**	***se***
geboortejaar			**.070**	*.021*	**.049**	*.020*	**.052**	*.019*	**.048**	*.019*	**.046**	*.018*	**.047**	*.019*	**.047**	*.019*
vrouw			.006	*.019*	.010	*.018*	.017	*.018*	.007	*.018*	.010	*.018*	.011	*.018*	.010	*.018*
sibling			-.030	*.020*	-.031	*.019*	-.017	*.017*	.004	*.018*	.017	*.018*	.020	*.018*	.016	*.018*
leeftijd 14-30 (0-1)			.000	*.025*	.000	*.025*	-.001	*.025*	.000	*.025*	.001	*.025*	.001	*.025*	.001	*.025*
interview ouders					**.057**	*.020*	**.052**	*.019*	**.050**	*.019*	**.043**	*.019*	**.040**	*.019*	**.042**	*.019*
opleiding ouders					**.086**	*.029*	**.063**	*.028*	**.063**	*.028*	**.061**	*.028*	**.058**	*.028*	**.058**	*.034*
cultuurpart. ouders					**.328**	*.029*	**.318**	*.030*	**.310**	*.029*	**.298**	*.028*	**.301**	*.028*	**.321**	*.034*
niveau vg onderwijs							**.188**	*.021*	**.196**	*.021*	**.155**	*.023*	**.159**	*.023*	**.141**	*.027*
kunstvak									**.066**	*.019*	**.068**	*.019*	**.068**	*.019*	**.065**	*.023*
hoogste opleiding											**.103**	*.020*	**.102**	*.020*	.027	*.024*
cult.ouders*niv.vo													.022	*.023*		
cult.ouders*kunstvak													.016	*.020*		
cult.ouders*opl.													-.021	*.021*		
niveau vo*kunstvak													.022	*.018*		
30 jaar*cult.ouders															-.046	*.036*
30 jaar*opl.ouders															.003	*.036*
30 jaar*niveau vo															.027	*.029*
30 jaar*opleiding															**.153**	*.029*
30 jaar*kunstvak															.007	*.025*
constante	-.038	*.037*	-.015	*.041*	-.004	*.033*	.016	*.028*	.014	*.028*	.016	*.029*	.016	*.029*	.016	*.028*
variantie school	**.119**	*.028*	**.122**	*.028*	**.056**	*.018*	**.016**	*.008*	.016	*.009*	**.019**	*.009*	**.019**	*.008*	**.020**	*.009*
variantie ouders	**.276**	*.027*	**.269**	*.026*	**.174**	*.023*	**.152**	*.022*	**.152**	*.021*	**.146**	*.022*	**.144**	*.022*	**.147**	*.020*
variantie individu	**.080**	*.027*	**.083**	*.021*	**.091**	*.022*	**.105**	*.022*	**.104**	*.021*	**.097**	*.023*	**.099**	*.024*	**.103**	*.020*
variantie tijd	**.535**	*.019*	**.534**	*.018*	**.534**	*.018*	**.534**	*.018*	**.532**	*.018*	**.534**	*.019*	**.534**	*.019*	**.522**	*.018*

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)

[a] Vetgedrukt: $p < .05$.

Model G toetst de cultivatiehypothese. Hangt de effectiviteit van school af van het milieu van herkomst? Zoals onmiddellijk duidelijk wordt is geen van de interacties tussen de gemeten kenmerken significant. De effecten van school hangen niet af van de cultuurparticipatie van de ouders.

Model H onderzoekt ten slotte de mogelijke interacties tussen leeftijd en de belangrijkste onafhankelijke variabelen die in de eerdere modellen significante effecten hadden. We laten de effecten van cultuurparticipatie van de ouders, culturele instructie en opleidingsniveau variëren over de tijd door een interactie toe te voegen met een dummy-variabele die leeftijd 30 jaar weergeeft. Het model laat zien dat de effecten van cultuurparticipatie van de ouders, culturele instructie en het niveau van voortgezet onderwijs niet variëren met leeftijd. De effecten van het niveau van de vervolgopleiding nemen daarentegen toe tussen 14- en 30-jarige leeftijd: het hoogst voltooide opleidingsniveau maakt op 14-jarige leeftijd nog geen verschil, maar wel op 30-jarige leeftijd, nadat de onderwijsloopbaan is voltooid. Deze bevindingen steunen de hypothese over de toenemende invloed van school over de levensloop, gecombineerd met een tamelijk stabiele invloed van milieu van herkomst.

Verder is er geen significantie interactie: de effecten van de opleiding en de culturele activiteiten van de ouders, culturele instructie en het niveau van voortgezet onderwijs veranderen niet veel tussen 14- en 30-jarige leeftijd. Dit is een beetje onverwacht voor de effecten van culturele instructie, aangezien deze lessen pas plaatsvonden ná 14-jarige leeftijd. Het betekent dat deze voornamelijk geïnterpreteerd moeten worden als selectie op kwaliteiten die al bestonden op 14-jarige leeftijd en niet als beïnvloeding door de lessen zelf[4]. Op dezelfde manier laat dit model zien dat, hoewel de hierboven beschreven modellen suggereren dat de school voor voortgezet onderwijs een onafhankelijk effect heeft op de latere cultuurparticipatie, ook het grootste deel van dit effect geïnterpreteerd moet worden als selectie.

5.5 CONCLUSIES

Zoals in veel onderzoek naar de participatie in traditionele cultuur is hier gevonden dat socialisatie in het ouderlijk milieu en opleiding beide een

[4] Nagel e.a. (1997b) vinden dat de effecten van kunsteducatie naar voren komen binnen kunstdisciplines. Hier is dit niet onderzocht.

belangrijke rol spelen bij de totstandkoming van culturele participatie. Door het gebruik van data in een longitudinaal dubbel contextueel design waarin zowel informatie over siblings als over schoolgenoten beschikbaar is op een vroeg en een later moment in hun levensloop, kunnen we aanzienlijk nauwkeurigere en gedetailleerdere conclusies trekken.

De variaties in cultuurparticipatie die veroorzaakt worden door het ouderlijk milieu zijn groter dan de variaties die veroorzaakt worden door de opleiding. Uitgedrukt als variantiecomponenten zijn de invloeden van ouderlijk milieu ongeveer drie keer zo sterk als de effecten van de school voor voortgezet onderwijs. Dezelfde conclusie geldt voor de effecten van gemeten kenmerken van ouderlijk milieu en school. Deze bevindingen steunen in het algemeen Bourdieus hypothese over culturele reproductie als mechanisme achter de relatie tussen opleiding en cultuurparticipatie.

Hoewel ze veel kleiner zijn dan effecten van ouderlijk milieu, zijn er onafhankelijke effecten van school op de cultuurparticipatie. De cultuurparticipatie neemt toe met het niveau van opleiding ná het voortgezet onderwijs, onafhankelijk van de effecten van voortgezet onderwijs. Enigszins onverwacht vinden we ook een significante en substantiële bijdrage van het voortgezet onderwijs zelf.

We vinden kleine effecten van deelname aan een kunstzinnig examenvak in het voortgezet onderwijs. De 'effecten' van culturele instructie zijn al aanwezig op 14-jarige leeftijd, voordat de deelname hieraan plaatsvond, en moeten daarom toegeschreven worden aan selectie.

Er bestaat een grote consistentie tussen het retrospectief gerapporteerde cultureel gedrag in de adolescentie (14 jaar) en in de jong volwassenheid (30 jaar). Interessant genoeg vinden we dat bijna al deze stabiliteit het gevolg is van de effecten van ouderlijk milieu en school en weinig ruimte laat voor andere individuele kenmerken die stabiel zijn over de levensloop en niet gerelateerd zijn aan de contexten van ouderlijk milieu en school.
Effecten van ouderlijk milieu en school variëren niet sterk over de levensloop. De invloed van ouderlijk milieu is min of meer stabiel, is ongeveer hetzelfde op 14- en op 30-jarige leeftijd. Wat betreft de opleiding leidt een hoger niveau van onderwijs na het voortgezet onderwijs (voornamelijk tertiair onderwijs) tot extra variatie in de culturele participatie na het voortgezet onderwijs. Verder is de invloed

van het niveau van onderwijs ongeveer constant tussen 14- en 30-jarige leeftijd.

Terwijl onze bevindingen overduidelijk in overeenstemming zijn met Bourdieus hypothese over culturele reproductie, vinden we geen bevestiging voor de veronderstelde cultivatie-effecten van ouderlijk milieu en school: ouderlijk milieu en school beïnvloeden de cultuurparticipatie onafhankelijk van elkaar en versterken elkaars effecten niet.

Bij sommige conclusies moeten wel een paar kanttekeningen gemaakt worden. Hoewel onze steekproef betrekking heeft op een landelijke selectie van oud-leerlingen van het voortgezet onderwijs, beslaat deze niet het gehele Nederlandse onderwijssysteem. Een klein aantal leerlingen voltooit uitsluitend primair onderwijs, en deze groep valt hier buiten beschouwing. Een grotere groep volgt onderwijs ná het voortgezet onderwijs en aangetoond is dat de verschillen hierin bijdragen aan de verschillen op grond van het voortgezet onderwijs. Een onvermijdelijk probleem dat zich voordoet bij het modelleren van de schoolcontexten is dat deze niet gevolgd kunnen worden gedurende een gehele onderwijscarrière.

HOOFDSTUK 6

JONG VOLWASSENHEID: EFFECTEN VAN OUDE EN NIEUWE STATUSGROEPEN OP DE CULTURELE LOOPBANEN VAN JONG VOLWASSENEN

6.1 INLEIDING

De deelname aan culturele activiteiten wordt gekenmerkt door grote verschillen tussen sociale groepen (Wippler, 1968; Dimaggio & Useem, 1978; Bourdieu, 1984[1979]; Ganzeboom, 1989). Met name de participatie in hogere vormen van cultuur, zoals bezoek aan theater, musea en klassieke concerten, verschilt sterk naar sociale achtergrond. Naar de oorzaken van de ongelijke verdeling van cultuurparticipatie is al veel onderzoek gedaan en daaruit komt naar voren dat de sociale omgeving waarin mensen zijn opgegroeid een belangrijke rol speelt bij de totstandkoming van verschillen in cultuurparticipatie (Ganzeboom, 1989; De Haan, 1997; De Haan & Knulst, 2000). Steeds wordt gevonden dat degenen die uit gezinnen komen waarin ouders cultureel actief zijn, later in het leven ook vaker aan cultuur deelnemen dan degenen die uit minder cultureel actieve gezinnen komen. Onderzoek waarin het ouderlijk milieu is afgemeten aan de overeenkomst tussen broers en zussen laat zien dat de invloed van het ouderlijk milieu veel groter is dan tot dan toe werd aangenomen (Ganzeboom & De Graaf, 1991; Ranshuysen & Ganzeboom, 1993; Van Eijck, 1996; Nagel & Ganzeboom, 2002 (hoofdstuk 5)).

Ook sociale bindingen die zich later in het leven aandienen, blijken een rol te spelen bij verschillen in cultuurparticipatie. Vooral vriendenkring en partner zijn van grote invloed op de cultuurparticipatie (Maas, 1990; Maas, 1991; De Graaf & Ganzeboom, 1990; Van Berkel, 1997). Met name een hoog opgeleide partner leidt tot een verhoging van de deelname aan de culturele activiteiten. Bij vrouwen is de opleiding van haar man zelfs bijna even belangrijk als haar eigen opleiding (De Graaf & Ganzeboom, 1990). Onderzoeksbevindingen tonen aan dat het beroep, de traditionele indicator van de sociale statusgroep waarvan men deel uitmaakt, daarentegen slechts een kleine invloed uitoefent op de cultuurparticipatie (Wippler, 1968; Ganzeboom, 1984). Grotere effecten van beroep komen naar voren wanneer conform de theoretische ideeën van Bourdieu (1984) onderscheid wordt gemaakt in een economische en de culturele dimensie

van beroepsstatus (Ganzeboom, De Graaf & Kalmijn, 1987). Personen in culturele beroepen, zoals journalisten, docenten en kunstenaars participeren relatief vaak in culturele activiteiten. Personen in beroepen die wel een hoge status hebben maar zich vooral in economisch opzicht onderscheiden, zoals managers uit het zakenleven en het bankwezen, vertonen juist een relatief lage deelnamegraad (Ganzeboom, De Graaf & Kalmijn, 1987).

Cultureel gedrag komt dus voor een belangrijk deel tot stand in de verschillende sociale groepen waar mensen deel van uitmaken. Maar welke sociale groepen geven de doorslag? De sterke samenhang tussen cultuurparticipatie en het milieu van herkomst wijst er aan de ene kant op dat de sociale omgeving waarin mensen zijn opgegroeid nog lang in het leven invloed blijft houden en doet vermoeden dat verschillen in cultuurparticipatie al vroeg in het leven vastliggen. Aan de andere kant suggereert de positieve samenhang met de opleiding van de (huwelijks)partner en de culturele status van het beroep dat ook sociale groepen die zich pas later in het leven aandienen veranderingen in de cultuurparticipatie teweeg kunnen brengen.

Niet duidelijk is in hoeverre er in de levensloop veranderingen optreden in cultuurparticipatie onder invloed van oude en nieuwe sociale statusgroepen. Onduidelijkheid is er in de eerste plaats over hoe de invloed van ouderlijk milieu zich ontwikkelt vanaf het moment dat jong volwassenen op eigen benen staan. De sterke samenhang tussen cultuurparticipatie en het milieu van herkomst laat weliswaar zien dat het milieu van herkomst ook in de volwassenheid grote invloed blijft houden op de cultuurparticipatie, maar dat wil niet zeggen dat deze invloed over de levensloop ook even groot blijft. In de tot nu toe overwegend cross-sectionele studies is niet onderzocht in hoeverre verschillen op grond van milieu van herkomst voor alle leeftijdsgroepen constant zijn. Een voor de hand liggende gedachte is dat het ouderlijk milieu over de levensloop geleidelijk aan haar invloed verliest, maar het is de vraag of dat werkelijk zo is. Een andere interessante vraag die zich voordoet is of de invloed van het ouderlijk milieu zich op dezelfde manier ontwikkelt als die van een andere vorm van culturele socialisatie in de jeugd, namelijk de aandacht voor kunst en cultuur in het voortgezet onderwijs. Bekend is dat de effecten van kunsteducatie op latere cultuurparticipatie kleiner zijn dan die van ouderlijk milieu (Ranshuysen & Ganzeboom, 1993; Nagel e.a.,

1996b), maar nog niet bekend is of dit ook op elke leeftijd zo is en of de relatieve invloed van beide dus over de levensloop verandert.

Ten tweede is niet duidelijk in hoeverre nieuwe sociale statusgroepen daadwerkelijk veranderingen teweeg kunnen brengen in de al aanwezige patronen van cultuurdeelname. In het bestaande onderzoek zijn effecten van nieuwe sociale groepen meestal onderzocht door personen in verschillende sociale settings met elkaar te vergelijken. Niet duidelijk hierbij is of wisselingen in sociale groepen leiden tot veranderingen in cultureel gedrag, of dat de nieuwe sociale omgeving veeleer een gevolg is van eerdere culturele interesse. De sociale omgeving waar jong volwassenen in terechtkomen is het gevolg van keuzes die gedeeltelijk vanuit een eerder bestaande culturele belangstelling gemaakt worden. Zo kiezen huwelijkspartners elkaar mede op grond van hun deelname aan culturele activiteiten (Dimaggio & Mohr, 1985; Uunk & Ultee, 1996). Effecten van sociale groepen kunnen dus evengoed het gevolg zijn van selectie als van beïnvloeding.

Nieuwe sociale groepen, zoals studiegenoten, collega's en de (huwelijks)partner dienen zich vaak aan na veranderingen in levensfase. De verschillende stadia in gezinsvorming en positie op de arbeidsmarkt, waarvan verondersteld wordt dat ze te maken hebben met de gelegenheid tot deelname, blijken zelf een ondergeschikte rol te spelen bij de verschillen in cultuurparticipatie (De Haan & Knulst, 2000). Ook een andere indicator van de gelegenheid tot cultuurdeelname, de (grootte van) de woonplaats, lijkt na controle van sociale achtergrond meestal tot slechts marginale verschillen in cultuurdeelname te leiden (Katz & Gurevitch, 1970; Verhoeff, 1993; De Haan & Knulst, 2000). In cross-sectioneel onderzoek worden effecten van levensgebeurtenissen en van het cultureel aanbod onderzocht door een vergelijking te maken tussen personen in verschillende levensfasen of in verschillende woonplaatsen. Ook hierin kunnen zich selectieprocessen voordoen. Wanneer een eerder bestaande belangstelling voor cultuur levensgebeurtenissen en de keuze voor een woonplaats bepaalt, kan het zijn dat de effecten van levensfase en cultureel aanbod in het bestaande onderzoek onderschat worden.

Om na te gaan in hoeverre patronen van cultuurparticipatie in de volwassen levensloop bepaald blijven worden door culturele socialisatie in het ouderlijk milieu en in hoeverre patronen van cultuurparticipatie werkelijk veranderen onder invloed van levensgebeurtenissen en

wisselingen van statusgroep, is het noodzakelijk cultuurparticipatie op verschillende tijdstippen te bestuderen. In dit hoofdstuk wordt via een longitudinale onderzoeksopzet onderzocht hoe sterk het ouderlijk milieu in de jong volwassenheid van invloed blijft op de participatie in culturele activiteiten en in hoeverre er veranderingen optreden als gevolg van de overgang naar nieuwe levensfasen en de nieuwe sociale groepen die daaruit voortvloeien. Omdat in een longitudinaal onderzoeksdesign deelname vóór intrede in een nieuwe sociale omgeving bekend is, is na te gaan in hoeverre de cultuurparticipatie veranderd is ten opzichte van die op een eerder tijdstip en zijn effecten van selectie en beïnvloeding van elkaar te onderscheiden. Een longitudinaal onderzoeksdesign maakt bovendien een scherpere toets mogelijk van de effecten van levensgebeurtenissen, omdat niet alleen personen in verschillende levensfasen met elkaar worden vergeleken, maar ook dezelfde personen op verschillende tijdstippen.

De onderzoeksvragen luiden:

- Hoe ontwikkelt de cultuurparticipatie zich in de jong volwassenheid onder invloed van culturele socialisatie in het milieu van herkomst?
- In welke mate hebben stadia in de levensfase en nieuwe sociale groepen een toegevoegde invloed op de cultuurparticipatie in de jong volwassenheid?

6.2 HYPOTHESEN

Het afronden van het voortgezet onderwijs en het verlaten van het ouderlijk huis markeren de overgang naar de jong volwassenheid, waarmee een periode is aangebroken waarin veel veranderingen in relatief kort tijdsbestek optreden. In de eerste plaats doorlopen veel jong volwassenen verschillende fasen in de relatie- en gezinsvorming: alleen wonen, al of niet gehuwd samenleven met een partner en het ouderschap. Lang niet iedereen doorloopt deze stadia allemaal of in dezelfde volgorde. Veel individuele patronen zijn mogelijk waarin verschillende fasen elkaar afwisselen en waarin men ook weer naar eerdere fasen terug kan keren. In de jong volwassenheid worden bovendien belangrijke keuzes gemaakt in de onderwijscarrière en op de arbeidsmarkt: de keuze voor een eventuele vervolgopleiding, de richting van die opleiding, het afronden ervan en de eerste schreden op de arbeidsmarkt. Ook hier zijn verschillende trajecten denkbaar die niet door iedereen en in hetzelfde tempo worden doorlopen.

Hoe kan deze opeenvolging van levensgebeurtenissen veranderingen teweegbrengen in de participatie in culturele activiteiten? Van de verschillende fasen in de relatie- en gezinsvorming en de positie op de arbeidsmarkt wordt verondersteld dat ze verschillende consequenties hebben in termen van de hoeveelheid vrije tijd die overblijft voor deelname aan culturele activiteiten (Ganzeboom, 1989). De verwachting is daarbij dat de participatie in culturele activiteiten zal variëren al naar gelang de hoeveelheid vrije tijd die in iedere fase beschikbaar is. De stadia in de relatie- en gezinsvorming bepalen vooral de mate waarin rekening gehouden moet worden met (het tijdbudget van) andere gezinsleden. Alleenstaanden zullen de hoogste mate van participatie kennen. Zodra zij gaan samenleven met een partner en kinderen, zal er een reductie te zien zijn van de cultuurparticipatie. Omgekeerd is verwachting dat scheiding leidt tot een verruiming van het tijdsbudget en tot een verhoging in de culturele activiteit. Precies zo werkt het in de beroepscarrière: studenten hebben nog relatief veel tijd beschikbaar voor de deelname aan culturele activiteiten, maar met de intrede op de arbeidsmarkt zal de cultuurparticipatie teruglopen en wel des te sterker naarmate het aantal gewerkte uren groter is. Wanneer gestopt wordt met werken zal dit aanleiding geven tot een hogere cultuurparticipatie[1]. De verwachting is dat vooral bezoek aan podiumkunsten onder invloed staat van de gelegenheid tot deelname, omdat hier de deelname veel meer aan een bepaald tijdstip gebonden is ('s avonds) en daardoor ook minder geschikt is om met (kleine) kinderen te doen. Een andere indicator voor de gelegenheid tot deelname is de nabijheid van culturele instellingen. Verwacht kan worden de cultuurparticipatie varieert met het cultureel aanbod in de woonplaats, en dus met de grootte ervan. Ook hier is de verwachting dat dit in sterkere mate het geval is voor podiumkunsten. Immers, podia bieden een wisselend aanbod, en het is belangrijk dat er een theater of concertzaal in de buurt is, terwijl voor een nieuwe collectie of tentoonstelling in een museum het vaak noodzakelijk is wisselende musea en dus andere plaatsen te bezoeken.

Opeenvolgende stadia in relatievorming en onderwijs- en beroepscarrière betekenen ook dat zich steeds weer nieuwe sociale groepen aandienen:

[1] Een baan betekent ook een inkomen, en de precies omgekeerde verwachting is daarom dat de culturele activiteiten juist zullen toenemen, zodra men een positie op de arbeidsmarkt heeft verworven en weer zullen dalen zodra men stopt met werken. Bekend is echter ook dat inkomen alleen bij dure culturele activiteiten een rol speelt en

studiegenoten, collega's, partner(s). Deze groepen variëren in de mate waarin cultureel gedrag gewaardeerd wordt. Volgens de statustheorie van cultuurdeelname staat de participatie in culturele activiteiten sterk onder invloed van de mate waarin cultureel gedrag gangbaar is in de sociale omgeving (Ganzeboom, 1982a, 1989). De participatie in culturele activiteiten staat volgens deze theorie echter ook sterk onder invloed van het ouderlijk milieu. Degenen uit cultureel actieve gezinnen zijn opgegroeid met cultuur en hebben tijdens een langdurig socialisatieproces geleerd dat het nastrevenswaardig is om aan cultuur deel te nemen en deze gedragsregels blijven werkzaam ook nadat het ouderlijk milieu is verlaten (Ganzeboom, 1982a). Over de vraag of oude dan wel nieuwe statusgroepen doorslaggevend zijn, geeft de statustheorie van cultuurdeelname echter geen uitsluitsel.

Ook in de literatuur over stabiliteit en verandering in attituden zijn de gelijkenis tussen ouders en kinderen over de levensloop en de invloed van nieuwe sociale groepen belangrijke onderwerpen van onderzoek (Jennings & Niemi, 1968; Bengtson, 1975; Niemi, Ross & Alexander, 1978; Jennings & Niemi, 1981; Glass e.a., 1986; Miller & Sears, 1986; Niemi & Jennings, 1991; Myers, 1996; Jennings, Stoker & Bowers, 2001). Twee tegengestelde verwachtingen over de doorwerking van het ouderlijk milieu en de invloed van nieuwe sociale groepen komen in deze literatuur naar voren (Bengtson, 1975; Miller & Sears, 1986; Lau e.a., 1990). Beide kunnen ook worden toegepast op cultuurparticipatie, waar de sociale context ook van groot belang lijkt te zijn. Aan het ene uiterste staan socialisatietheorieën die een groot en overheersend belang toekennen aan het ouderlijk milieu. Volgens deze theorieën worden attitudes al vroeg in het leven in het ouderlijk milieu gevormd en veranderen daarna niet of nauwelijks meer. Volgens andere theorieën over socialisatie zijn attitudes juist erg veranderlijk en daardoor ook sterk beïnvloedbaar door de sociale groepen die op dat moment belangrijk zijn.

De hypothese dat het ouderlijk milieu doorslaggevend is voor de overdracht van attitudes en de jeugd de kritische fase voor het aanleren ervan staat in de literatuur over attitudegelijkenis bekend als de 'persistence hypothesis' (Miller & Sears, 1986) of het 'enduring family socialization' model (Lau e.a., 1990). Op het gebied van

---

dat de hoeveelheid vrije tijd die gekoppeld is aan arbeidsmarktparticipatie van groter belang is (Ganzeboom 1989).

cultuurparticipatie kunnen Bourdieu (Bourdieu & Darbel, 1991[1969]) en De Jager (1967) gezien worden als vertegenwoordigers van deze socialisatietheorieën. De Jager (1967) heeft het relatieve belang van het ouderlijk milieu en latere sociale groepen expliciet aan de orde gesteld. Hij verwacht dat degenen die via hun ouders vroeg in aanraking zijn gekomen met cultuur, wat betreft hun cultureel gedrag later in het leven altijd een voorsprong zullen houden op degenen die later op een andere manier met cultuur in contact zijn gekomen. Degenen die opgegroeid zijn met cultuur hebben zich de waardering voor kunst en cultuur zo sterk eigen gemaakt en de deelname aan culturele activiteiten is voor hen zo vanzelfsprekend geworden, dat zij hun hele leven cultureel actiever zullen blijven ook al hebben zij het ouderlijk huis verlaten en worden zij er niet meer direct toe aangezet door hun ouders. Nieuwe sociale groepen kunnen daar weinig verandering in brengen. De Jager ontkent niet dat ook degenen die later en op een andere manier in contact zijn gekomen met cultuur, bijvoorbeeld op school, of via vrienden of collega's, belangstelling voor cultuur kunnen ontwikkelen. Echter, de participatie in culturele activiteiten zal onder deze groepen minder intensief zijn en minder goed beklijven.

Dat de invloed van het ouderlijk milieu volgens deze socialisatietheorieën doorslaggevend is in de volwassenheid, betekent niet dat deze even groot blijft. Een voor de hand liggende hypothese is dat de invloed van de ouders geleidelijk aan zal afnemen wanneer de kinderen het ouderlijk huis verlaten en het contact minder wordt, terwijl tegelijkertijd andere sociale invloeden toenemen (Jennings & Niemi, 1981; Miller & Glass, 1989). Er kan daarentegen ook een toenemende invloed van de ouders verwacht worden. Volgens levensloop- of ontwikkelingstheorieën lopen in de adolescentie en de jong volwassenheid de opvattingen van ouders en kinderen uiteen, omdat kinderen zich in die fase willen onderscheiden en afzetten van de ideeën van hun ouders. Wanneer deze fase voorbij is zouden de opvattingen van de kinderen meer gelijkenis gaan vertonen met die van hun ouders (Jennings & Niemi, 1981; Glass e.a., 1986; Miller & Glass, 1989). Op het gebied van cultuurparticipatie heeft De Waal (1989) deze hypothese opgeworpen. Jennings & Niemi (1981) opperen bovendien het bestaan van zogenoemde 'sleeper effects', een term die ontwikkelingspsychologen gebruiken wanneer iets op een eerder tijdstip geleerd is, maar pas op latere leeftijd tot uiting komt (Kagan & Moss, 1962). Ook dit zou leiden tot een convergentie in de opvattingen van ouders en kinderen.

Haaks op de hierboven besproken socialisatietheorieën staan theorieën die aan vroege socialisatie in het algemeen en aan het ouderlijk milieu in het bijzonder geen beslissende invloed toekennen. In de literatuur staat deze opvatting bekend als 'life long openness' (Miller & Sears, 1986; Lau e.a., 1990). Volgens deze opvattingen zijn attitudes juist veranderlijk en worden ze sterk beïnvloed door sociale bindingen die op dat moment in het leven belangrijk zijn, zoals de (huwelijks)partner (Stoker & Jennings, 1995). Ook volgens de 'age stability thesis' (o.a. Glenn, 1980) zijn juist adolescenten en jong volwassenen nog vatbaar voor verandering, onder andere omdat er veel levensgebeurtenissen in korte tijd plaatsvinden, en is een uiteenlopende gelijkenis tussen ouders en kinderen dus waarschijnlijk. Pas na de jong volwassenheid stabiliseren attitudes zich.

Voor de cultuurparticipatie betekent dit dat deze zal fluctueren al naar gelang dat gebruikelijk is in de sociale groep waarin jong volwassenen op dat moment verkeren. De ouders zijn na het verlaten van het ouderlijk huis alleen van belang voor zover jong volwassenen nog met hun ouders omgaan, maar sterker wordt de participatie in culturele activiteiten bepaald door de sociale groepen waarin zij zich op dat moment bevinden. Indicaties voor de mate van gangbaarheid van cultuurparticipatie in de sociale omgeving zijn het niveau en de richting van de vervolgopleiding, de culturele beroepsstatus en de opleiding en het beroep van de partner. De verwachting die uit deze theorieën afgeleid kan worden is dat de cultuurparticipatie hoger is wanneer de gevolgde opleiding van een hoger niveau is, wanneer het een kunstzinnige opleidingsrichting betreft, wanneer een beroep wordt uitgeoefend met een hoge culturele beroepsstatus en wanneer samengeleefd wordt met een partner die hoog opgeleid is en een hoge culturele beroepsstatus heeft.

Ten slotte voorspellen socialisatietheorieën ook een verschil tussen cultuurvormen. De verwachting is dat de invloed van de sociale omgeving sterker is bij cultuurvormen die zichtbaarder en daardoor geschikter zijn om de deelname aan anderen te tonen. Juist omdat het podiumbezoek sterker dan museumbezoek gekoppeld is aan een bepaald tijdstip en omdat de deelname eraan meer in lokale context plaatsvindt, is de kans groter om bekenden tegen te komen. De verwachting is dan ook dat de effecten van sociale groepen groter zijn bij bezoek aan podiumkunsten dan bij museumbezoek.

In tabel 6.1 zijn de hypothesen geformuleerd.

Tabel 6.1: Hypothesen

	hypothesen over de invloed van ouderlijk milieu
H1a	Culturele socialisatie in het ouderlijk milieu heeft een blijvende positieve invloed op de cultuurparticipatie in de jong volwassenheid. - volgens de socialisatietheorieën neemt de invloed geleidelijk af, maar blijft positief - volgens ontwikkelingstheorieën neemt de invloed van de ouders toe.
H1b	Culturele socialisatie in het ouderlijk milieu heeft geen blijvende invloed op de cultuurparticipatie in de jong volwassenheid: het effect neemt na het verlaten van het ouderlijk huis snel af tot nul.
	hypothesen over de invloed van nieuwe sociale groepen
H2a	Kenmerken van nieuwe sociale groepen oefenen geen invloed uit op de cultuurparticipatie in de jong volwassenheid.
H2b	De cultuurparticipatie in de jong volwassenheid verandert al naar gelang de gangbaarheid van cultuurparticipatie in de sociale groepen waarin men op dat moment verkeert.
	hypothesen over de invloed van stadia in de levensloop en de gelegenheid tot deelname
H3	Het volgen van een studie, het verrichten van betaalde arbeid, een grote omvang van studieduur en betaalde arbeid, een (samenwoon- of huwelijks)relatie met een partner en het ouderschap, leiden tot een daling in de cultuurparticipatie. Een grotere woonplaats leidt tot een toename in de cultuurparticipatie.
	hypothesen over verschillen tussen cultuurvormen
H4a	Stadia in de levensloop veroorzaken sterkere veranderingen in het bezoek aan podiumkunsten dan in het museumbezoek.
H4b	De invloed van sociale groepen is sterker voor bezoek aan podiumkunsten dan voor museumbezoek

6.3 DATA, OPERATIONALISATIE EN METHODE

6.3.1 Data

Om de vragen te beantwoorden maken we gebruik van longitudinale data van in oorsprong 1034 oud-leerlingen van het Nederlandse voortgezet onderwijs, die eindexamen hebben gedaan tussen 1976 en 1985 ([KUNST94] Nagel e.a., 1997a). Het doel van de dataverzameling was na te gaan in hoeverre eindexamens in de kunstzinnige vakken zouden leiden tot een grotere cultuurparticipatie op lange termijn. De steekproef is daarom gestratificeerd naar deelname aan een eindexamen in een kunstzinnig vak: de helft van de oud-leerlingen heeft examen gedaan in één van de vier kunstzinnige vakken (tekenen, handvaardigheid, textiele werkvormen, muziek); de andere helft heeft op dezelfde school voor voortgezet onderwijs examen gedaan, maar niet in een kunstzinnig vak.

Het startpunt van de dataverzameling vormen 31 scholen voor voortgezet onderwijs waar leerlingen tussen 1976 en 1985 examen konden doen in een kunstzinnig vak. Op deze scholen zijn namen en adressen verzameld van ruim 2000 leerlingen die in die periode examen hebben gedaan. Ook is informatie verzameld over deelname aan een kunstzinnig vak en het niveau waarop examen is gedaan. In 1994 zijn 1034 van deze oud-leerlingen, toen in de leeftijd tussen 25 en 35 jaar, opgespoord en telefonisch ondervraagd. Ook de ouders van deze oud-leerlingen zijn benaderd voor een telefonisch interview. In totaal zijn 840 ouders geïnterviewd van wie ook de zoon of dochter heeft meegedaan.

In het telefonisch interview met de oud-leerlingen zijn hun culturele loopbanen geïnventariseerd. Hierbij werd respondenten niet alleen gevraagd aan te geven hoe cultureel actief zij waren op het moment van interview, maar ook hoe hun culturele participatie was verlopen vanaf het moment dat ze het ouderlijk huis hadden verlaten. Ook achtergrondkenmerken zijn in dynamisch perspectief gevraagd. De respondenten hebben informatie gegeven over hun volledige onderwijs- en beroepscarrières, over verhuizingen en over de fasen in relatie- en gezinsvorming die zij tot dan toe doorlopen hadden. De ouders zijn met name ondervraagd over hun culturele participatie in de tijd dat hun zoon of dochter nog thuis woonde.

Voor de analyses in dit hoofdstuk zijn de data georganiseerd in een datamatrix waarin de rijen jaren binnen personen representeren. Het aantal jaren dat personen in het bestand zitten, is een functie van de leeftijd waarop zij het ouderlijk huis hebben verlaten (het beginpunt van de gevraagde culturele carrière) en de leeftijd op het moment van het interview, tussen 25 en 38 jaar. De 48 respondenten die nog bij hun ouders woonden op het moment van het interview zijn hierbij buiten beschouwing gelaten. Van de 17 respondenten die het ouderlijk huis verlaten hadden vóórdat ze examen in het voortgezet onderwijs hadden gedaan zijn de jaren geselecteerd vanaf de examenleeftijd (van het niveau waarop ze in de steekproef terecht zijn gekomen). Om de vraagstelling over de lange termijn invloed van het ouderlijk milieu en het (voortgezet) onderwijs te beantwoorden is het immers van belang de cultuurparticipatie op een moment te meten dat deze niet meer onderdeel is van het socialisatieproces zelf, dus ná het verlaten van het ouderlijk huis en ná het verlaten van het voortgezet onderwijs. Uiteindelijk blijven 980 personen (van wie van 785 ook een ouder is geïnterviewd) over van wie de loopbaan vanaf het uit huis gaan varieert tussen 1 en 19 jaar. Het bestand telt in totaal 9182 personen * jaren.

Tabel 6.2: Controlevariabelen (N= 980)

beginpunt culturele loopbaan (gemiddeld 21 jaar)	16 - 32 jaar
eindpunt culturele loopbaan (gemiddeld 30 jaar)	25 - 38 jaar
geboortejaar	1956 – 1969
vrouw	65.7 %
niveau voortgezet onderwijs:	
vbo	5.5 %
mavo	25.0 %
havo	59.5 %
vwo	10.0 %
eindexamen beeldend vak in voortgezet onderwijs	45.9 %
eindexamen muziek in voortgezet onderwijs	6.7 %

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)

Het beginpunt van de culturele loopbaan zoals die door deze gegevens in beeld wordt gebracht, is gemiddeld 21 jaar; het eindpunt is gemiddeld 30

jaar. In de bijlage is te zien dat het tijdstip waarop jongeren uit huis gaan samenhangt met achtergrondkenmerken. Meisjes gaan eerder uit huis dan jongens en ook degenen met een hoog niveau van voortgezet onderwijs en hoog opgeleide en cultureel actieve ouders verlaten het ouderlijk huis relatief snel. In de analyses houden we daarom rekening met zowel de leeftijd van het verlaten van het ouderlijk huis als de leeftijd op het moment van het interview (geboortejaar) (zie tabel 6.2).

6.3.2 Operationalisatie

Afhankelijke variabelen

Museumbezoek en podiumbezoek

We bestuderen de ontwikkeling van museum- en podiumbezoek in de jong volwassenheid. Museumbezoek is het gemiddelde bezoek aan musea voor beeldende kunst en cultuurhistorische musea (alfa = .61); bezoek aan podiumkunsten bestaat uit theaterbezoek en bezoek aan uitvoeringen voor klassieke muziek (alfa = .54). Deelname aan de afzonderlijke cultuurvormen is gemeten in zes categorieën, variërend van niet (0), minder dan eenmaal (.2), eenmaal (.4), twee à drie maal (.6), vier tot elf maal per jaar (.8), één keer per maand of vaker (1). De hercodering van de afhankelijke variabelen in een 0-1 bereik maakt de interpretatie van de regressiecoëfficiënten straks eenvoudiger.

Van beide cultuurvormen is retrospectief vastgesteld hoe de deelname is verlopen vanaf het moment van het verlaten van het ouderlijk huis. Dit is op de volgende manier gebeurd. Aan respondenten werd gevraagd na te gaan hoe vaak zij in het jaar dat zij het ouderlijk huis verlieten een cultuurvorm bezochten en vervolgens hoe vaak zij dat in de afgelopen twaalf maanden hadden gedaan. Wanneer het bezoek in beide jaren overeenkwam werd gevraagd of dit in de tussenliggende jaren hetzelfde was gebleven. Als dit het geval was, dan was de loopbaan voor die cultuurvorm bekend. Wanneer de respondent aangaf dat er tussentijds veranderingen waren geweest in het bezoek, werden de jaren van verandering vanaf het jaar van het verlaten van het ouderlijk huis vastgesteld. Bij respondenten die al eerder hadden aangegeven dat zij de betreffende cultuurvorm pas na het verlaten van het ouderlijk huis voor het eerst hadden bezocht, is de loopbaan pas vanaf die leeftijd geïnventariseerd (voor die tijd is de deelname automatisch nul). Ontbrekende waarden in de tijdstippen van verandering zijn opgevuld via

hot deck imputatie[2] (beginleeftijden) en via een toevalsprocedure (eerste verandering). Figuur 6.1 laat zien hoe het bezoek aan musea en podiumkunsten varieert over leeftijd.

Figuur 6.1: Museumbezoek en bezoek aan podiumkunsten naar leeftijd

Onafhankelijke variabelen die constant zijn over de tijd

Culturele socialisatie in het ouderlijk milieu

Culturele socialisatie in het ouderlijk milieu wordt afgemeten aan de cultuurparticipatie door beide ouders (tabel 6.3). Deze informatie is afkomstig van de ouders zelf en betreft hun bezoek aan musea voor beeldende kunst, cultuurhistorische musea, theater en uitvoeringen van klassieke muziek in de tijd dat de respondent nog thuis woonde. Ook is gevraagd naar het bezit van boeken over kunst, klassieke muziek, en het luisteren naar klassieke muziek. Gezamenlijk vormen de items een goede schaal (alfa = .85). Ook wanneer we de items splitsen in dezelfde kunstdisciplines als bij de leerlingen - beeldende kunst en podiumkunsten - is de interne consistentie goed te noemen (respectievelijk .76 en .79). De indexen zijn berekend door de percentielscores van de afzonderlijke variabelen te middelen en hiervan vervolgens opnieuw percentielscores te berekenen. De indexen hebben uiteindelijk een bereik gekregen van nul tot één. Aan respondenten van wie geen informatie over de ouders bekend is, is het gemiddelde toegekend. In de analyses is een variabele

[2] Geïmputeerd is de werkelijke score uit de bovenliggende rij van de datamatrix na sortering op basis van voorspelde scores uit regressieanalyse op een aantal achtergrondkenmerken (zie ook Little & Rubin, 1987).

opgenomen die aangeeft of er een interview met één van de ouders heeft plaatsgevonden. Waarden die ontbreken omdat ouders het antwoord niet wisten zijn opgevuld via hot deck imputatie.

Tabel 6.3: Cultuurparticipatie van de ouders in de tijd dat hun zoon of dochter nog thuis woonde. Percentages (N = 800)

ten minste één van beide ouders participeerde in:	
museum voor beeldende kunst	51.0
cultuurhistorisch museum	61.1
theater	67.7
uitvoeringen van klassieke muziek	41.6
luisteren naar klassieke muziek	79.9
bezit boeken over kunst	60.9
bezit klassieke muziek (platen, cd's)	70.4

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)

Niveau van voortgezet onderwijs

Het niveau van voortgezet onderwijs wordt in de analyses opgevoerd als controlevariabele. Tabel 6.2 geeft het niveau van voortgezet onderwijs aan waarop de oud-leerlingen in de steekproef examen hebben gedaan (niet noodzakelijk met succes). Vooral havo-leerlingen zijn oververtegenwoordigd in de steekproef. Dit is gedeeltelijk het gevolg van de iets achterblijvende respons van lager opgeleiden, en gedeeltelijk van het aanbod van eindexamens kunstzinnige vakken op de verschillende schoolniveaus (zie ook Nagel e.a., 1997a). Overigens is het niet noodzakelijk het hoogst behaalde niveau in het voortgezet onderwijs: leerlingen kunnen nog doorgestroomd zijn naar een hoger schoolniveau.

Deelname aan een eindexamen in een kunstzinnig vak

Door de gestratificeerde steekproeftrekking heeft de helft van de oud-leerlingen deelgenomen aan een kunstzinnig eindexamen in het voortgezet onderwijs en heeft in de jaren daaraan voorafgaand kunstlessen gevolgd ter voorbereiding op het eindexamen. Deelname aan deze vorm van kunsteducatie wordt in de analyses opgenomen als controlevariabele. De informatie hierover is verkregen uit de administraties van de scholen in het onderzoek. We maken onderscheid in deelname aan één van de beeldende vakken (tekenen, handenarbeid, textiele werkvormen) en het vak muziek. In eerdere analyse van deze data is gevonden dat deze vakken de latere cultuurdeelname bevorderden

binnen dezelfde discipline (Nagel e.a., 1996b). Van de respondenten heeft 46 procent examen gedaan in een beeldend vak en 7 procent in het vak muziek.

Onafhankelijke variabelen die variëren over de tijd

Van opleiding, beroep, relatie- en gezinsvorming en woonplaats zijn volledige carrières geïnventariseerd door precieze begin- en einddata vast te stellen van maximaal tien opleidingen, beroepen, relaties en woonplaatsen (bij woonplaatsen de datum van verhuizing). Omdat de loopbanen in cultuurparticipatie in hele jaartallen zijn gevraagd zijn, zijn de begin- en einddata van de achtergrondkenmerken omgezet in jaren. Dit is gebeurd door voor data in de eerste zes maanden het gerapporteerde jaartal en voor data in de laatste zes maanden het jaartal van een jaar later te nemen.

Niet alle respondenten konden zich de precieze begin- en einddata even goed herinneren. In de meeste gevallen zijn wel jaartallen bekend. De ontbrekende waarden hierin zijn opgevuld door deze aan te laten sluiten op een vorig of volgende opleiding of beroep. Wanneer dit niet mogelijk was, bij de allereerste of allerlaatste opleiding of betaalde baan, of wanneer zowel begin- als einddatum ontbraken, is de opleiding of het beroep niet meegeteld (in totaal 26 keer). Ontbrekende waarden op de maanden komen vaker voor en zijn beschouwd als januari (doordat ze in de data niet te onderscheiden zijn van de maand januari). Alleen voor vervolgopleidingen is een begindatum in de maand januari omgezet naar september (een aannemelijker datum om met een opleiding te beginnen); einddata in juni zijn bij opleidingen als juli gecodeerd (om geen verschillen tussen juni en juli te creëren).

Tabel 6.4 geeft informatie over onderwijs, beroep, relatie- en gezinsvorming en woonplaats op vier leeftijden. Tot 25-jarige leeftijd zijn van alle respondenten gegevens beschikbaar. Daarna neemt het aantal waarnemingen af, omdat de jongste respondenten in de steekproef 25 jaar zijn. De laatste kolom geeft informatie over de levensloop tot dan toe: zoals het percentage respondenten dat ooit betaalde arbeid heeft verricht en de maximaal bereikte beroepsstatus. Let wel: in de tabel zijn gegevens over volledige loopbanen weergegeven; in de analyses wordt daarentegen een selectie gemaakt op de leeftijden ná het verlaten van

het ouderlijk huis, omdat culturele loopbanen vanaf die leeftijd bekend zijn.

Onderwijsloopbanen

Tabel 6.4 geeft informatie over de opleidingen die gevolgd zijn na het afronden van het niveau van voortgezet onderwijs waarop de respondent in de steekproef terecht is gekomen. De tabel laat zien dat op twintigjarige leeftijd ruim 70 procent nog een opleiding volgt, ruim 65 procent meer dan drie dagen per week. Ook op 24-jarige leeftijd is nog steeds het merendeel in opleiding, maar nu is minder dan de helft dat drie dagen per week of meer. Vanaf 28-jarige leeftijd is het percentage studenten sterk afgenomen. In totaal heeft 90 procent van de oud-leerlingen aan vervolgonderwijs deelgenomen. Ruim 16 procent heeft nog langer voortgezet onderwijs op mavo-, havo- of vwo-niveau gevolgd. Ruim tien procent heeft ooit een kunstopleiding (CBS-code 86) gevolgd. In de analyses wordt een continue variabele voor het opleidingsniveau gehanteerd. Deze geeft het niveau van de gevolgde (en niet per se met succes afgeronde) opleiding aan en loopt van 0 (vbo) tot 1 (universitair onderwijs), waarbij mbo en hbo respectievelijk tussen mavo en havo en tussen havo en vwo geschaald zijn.

Beroepsloopbanen

Onder beroepsgroepen met een hoge status is cultuurdeelname in het algemeen een gewaardeerde vorm van gedrag. Dit geldt in het bijzonder voor beroepen met een hoge culturele status, bijvoorbeeld kunstenaars, docenten en journalisten, en in mindere mate voor beroepen die zich onderscheiden door hun economische status, zoals managers en directeuren van bedrijven (Ganzeboom, De Graaf, Kalmijn, 1987). De culturele status van het beroep is daarom een indicator voor de mate waarin cultuurparticipatie prestige oplevert in de sociale groep. De oorspronkelijke waarden van culturele beroepsstatus zijn gehercodeerd tot variabelen die variëren van 0 tot 1. Wanneer verschillende beroepen tegelijkertijd uitgeoefend werden, is de beroepsstatus genomen van het beroep waarin men de meeste uren werkzaam is. Ontbrekende waarden voor niet werkenden hebben de waarde 0 gekregen (hiervoor wordt gecontroleerd door rekening te houden met het al dan niet uitoefenen van een betaalde baan). In tabel 6.4 is te zien dat de culturele beroepsstatus toeneemt met leeftijd. De laatste kolom geeft aan dat de al behaalde beroepsstatus gemiddeld .58 is.

Tabel 6.4: Loopbanen in onderwijs en beroep, relatie- en gezinsvorming, verhuizingen. Percentages

leeftijd	20 jaar	24 jaar	28 jaar	32 jaar	ooit/ maximaal
opleiding ná voortgezet onderwijs[a]:					
in opleiding	70.5	61.5	18.9	8.3	90.6
in opleiding > 24 uur per week	65.5	29.1	7.8	2.6	100.0
mavo/havo/vwo	13.3	.7	.5	.4	16.1
vbo / mbo	25.0	8.8	5.8	3.5	51.7
hbo	27.5	18.9	6.9	3.5	49.7
wo	4.9	10.1	5.8	.9	17.2
kunstopleiding	4.5	5.3	1.8	.0	10.6
beroep					
betaalde arbeid	29.9	61.6	77.5	73.7	93.8
betaalde arbeid > 24 uur per week	25.5	54.4	65.9	55.3	86.6
indien betaalde arbeid:					
culturele beroepsstatus	.42	.49	.53	.53	.58
relatie- en gezinsvorming					
thuiswonend	58.8	16.4	2.5	.9	100.0
alleenstaand	30.4	32.8	26.5	16.7	58.7
samenwonend/gehuwd met partner	10.8	50.8	71.0	82.5	80.7
kinderen	.5	3.3	14.7	36.4	21.7
indien partner aanwezig:					
partner hoger opgeleid	24.5	35.5	39.6	42.6	41.5
beroep partner bekend	84.0	82.7	73.2	51.1	
indien beroep partner bekend:					
culturele beroepsstatus partner	.42	.46	.49	.54	.48
woonplaats					
één van de vier grote steden	20.6	19.6	16.8	16.2	30.0
buitenland	1.6	1.4	1.8	.9	.6
N	980	980	814	228	980

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)
[a] ná het niveau waarop de respondent in de steekproef terecht gekomen is

Van een betaalde baan en in het bijzonder de tijd dat die wordt uitgeoefend wordt verondersteld dat deze de tijd beperken die overblijft voor cultuurdeelname. Alleen beroepen die ten minste tien uur per week werden uitgeoefend zijn meegeteld. In de vragenlijst is apart geïnformeerd naar loopbanen in kunstzinnige beroepen. Hier konden ook beroepen genoemd worden die minder dan 10 uur per week werden uitgeoefend. Op basis van het totaal aantal uren betaalde arbeid (de som van de opgegeven uren per beroep bij een combinatie van banen) is vastgesteld of dit een baan betrof van meer of minder dan 24 uur per week. Tabel 6.4 geeft aan dat 94 procent van de respondenten ooit betaalde arbeid heeft verricht; 87 procent heeft ooit een baan van meer dan 3 dagen per week gehad.

Relatie- gezinsvorming

Tabel 6.4 geeft ook een beeld van de loopbanen in relatie- en gezinsvorming. Zoals eerder gezegd zijn respondenten die op het moment van interview nog bij hun ouders wonen buiten de analyses gelaten. In enkele gevallen komt het voor dat respondenten, nadat ze het ouderlijk huis verlaten hebben, weer (een tijdje) terug gaan naar hun ouders. Omdat dit sporadisch het geval is zijn personen in deze situatie gerekend tot alleenstaanden. Naast alleenstaand onderscheiden we de situatie waarin men samenwoont met een partner (wel of niet gehuwd) en de aanwezigheid van kinderen (met of zonder partner). In de tabel is te zien hoe het percentage samenwonenden of gehuwden toeneemt over de levensloop, evenals het aantal respondenten met kinderen. De laatste kolom geeft aan dat 80 procent ooit heeft samengewoond en dat bijna 22 procent van de respondenten kinderen heeft.

De partner kan beschouwd worden als de belangrijkste persoon in de sociale omgeving. Bekend zijn de hoogst voltooide of huidige opleiding en het beroep van de partner met wie men op dat moment samenwoont of gehuwd is. Bij het opleidingsniveau van de partner zijn mbo en hbo tussen respectievelijk mavo en havo en tussen havo en vwo geschaald. Ontbrekende waarden zijn hier opgevuld via hot deck imputatie. Net als bij de respondenten is het opleidingsniveau gehercodeerd naar een 0-1 bereik. Overigens komt het voor dat de partner geen opleiding heeft afgemaakt of lager onderwijs heeft, terwijl de respondenten allemaal minimaal vbo hebben. De waarde nul heeft dus een andere interpretatie als bij de respondenten. De culturele beroepsstatus is op dezelfde manier gecodeerd als bij de respondent. Ontbrekende waarden op deze

variabelen in situaties zonder partner zijn vervangen door nul. Hiervoor wordt gecontroleerd door de variabele die aangeeft of er sprake is van een partner. Bij het beroep van de partner bleken er veel ontbrekende waarden te zijn, hetgeen mogelijk veroorzaakt wordt doordat veel partners (nog) geen beroep hebben. Ook deze ontbrekende waarden zijn vervangen door nul, terwijl hiervoor gecontroleerd wordt door een variabele die aangeeft of het beroep van de partner bekend is.

Woonplaats

De grootte van de woonplaats vormt een indicatie voor het cultureel aanbod en daarmee voor de gelegenheid tot cultuurdeelname. De woonplaatsen zijn naar grootte ingedeeld in tien categorieën, waarbij de vier grote steden in de hoogste categorie vallen. Een woonplaats in het buitenland is gecategoriseerd als nul, terwijl een extra variabele is aangemaakt of de respondent op dat moment in het buitenland woont. Tabel 6.4 geeft aan dat 30 procent van de respondenten ooit in één van de vier grote steden heeft gewoond; slechts enkele respondenten (.6 procent) hebben ooit in het buitenland gewoond.

6.3.3 Methode

Selectie en beïnvloeding

Om de hypothesen over de invloed van nieuwe sociale groepen te kunnen toetsen is het noodzakelijk de effecten van selectie en beïnvloeding uit elkaar te houden. Dit is mogelijk door het longitudinale onderzoeksdesign waarin de cultuurparticipatie vóór, tijdens en na intrede in een sociale groep vergeleken kan worden. Van *selectie* is sprake wanneer de participatie in culturele activiteiten vóór intrede in een sociale groep even hoog is als tijdens het lidmaatschap van de sociale groep. Dit betekent immers dat de mate van culturele activiteit al bestond voordat de sociale groep zich aandiende. *Beïnvloeding* treedt op wanneer de mate van culturele activiteit tijdens en eventueel ook ná lidmaatschap van de sociale groep verschilt van die ervóór. In dat geval is er immers een verandering opgetreden in de bestaande culturele activiteit onder invloed van de nieuwe sociale groep. Een veranderde cultuurparticipatie nadat de sociale groep al niet meer aan de orde is, wijst op langetermijneffecten van het lidmaatschap van de sociale groep. Met name van opleiding zijn dergelijke effecten plausibel, omdat naast het veronderstelde mechanisme van sociale beïnvloeding ook te verwachten valt dat de

tijdens de opleiding ontwikkelde kennis en vaardigheden de cultuurparticipatie positief zullen beïnvloeden. Overigens voorspellen geen van beide socialisatietheorieën langetermijneffecten van sociale groepen die zich in de volwassenheid aandienen.

Om de effecten van het behoren tot een sociale groep vóór, tijdens en ná lidmaatschap ervan te vergelijken, worden de kenmerken van sociale achtergrond die tot stand komen in de jong volwassenheid steeds onderscheiden in drie variabelen (zie ook figuur 6.2):
(1) MAXIMALE WAARDE: deze variabele geeft de maximale waarde aan die een persoon bereikt op het betreffende achtergrondkenmerk, bijvoorbeeld het hoogst gevolgde opleidingsniveau. Deze variabele varieert niet over de tijd, waardoor ook het effect ervan wordt berekend op een moment dat de invloed nog niet is ondergaan. Het hoogste opleidingsniveau bijvoorbeeld ligt nog in de toekomst. Doordat de huidige en de maximale waarde tot dan toe (variabele 2 en 3, zie hieronder) constant gehouden worden, kan het effect van deze variabele worden geïnterpreteerd als het selectie-effect, met de aantekening dat een vertekening kan ontstaan doordat, vanwege het afbreken van de onderzoeksperiode (rechts-censurering), de maximale waarde in de data lager kan liggen dat die de respondent in het gehele leven zal bereiken.
(2) HUIDIGE WAARDE: deze variabele geeft de waarde van het achtergrondkenmerk op dat moment aan, bijvoorbeeld het niveau van de op dat moment gevolgde opleiding. Vóór en na het volgen van de opleiding heeft deze variabele de waarde nul. Het effect van deze variabele geeft het beïnvloedingseffect van de huidige sociale omgeving aan.
(3) MAXIMALE WAARDE TOT DAN TOE: deze variabele geeft de maximale waarde van het betreffende achtergrondkenmerk tot dan toe aan, bijvoorbeeld het tot dan toe maximaal behaalde opleidingsniveau. Vóór het volgen van de opleiding heeft deze variabele de waarde nul; tijdens en ná het volgen van de opleiding heeft deze variabele de waarde van het gevolgde opleidingsniveau. Het effect van deze variabele geeft aan wat de blijvende beïnvloeding (langetermijneffect) is van het betreffende achtergrondkenmerk, in dit voorbeeld de ooit gevolgde opleiding.
De onderlinge correlatie tussen de drie variabelen is in sommige gevallen behoorlijk hoog (> .90). Dit betekent dat selectie en beïnvloeding in deze gegevens moeilijk uit elkaar te houden zijn.

Figuur 6.2: Toelichting maximale waarde, huidige waarde en maximale waarde tot dan toe

geen lidmaatschap:

maximale waarde:

huidige waarde:

maximale waarde tot dan toe:

Methode

De gegevens worden geanalyseerd door middel van OLS-regressie in het programma Stata6 (STATAcorp., 1984-2000). Omdat alle variabelen, met uitzondering van leeftijd, geboortejaar en het beginpunt van de loopbaan, een bereik hebben van nul tot één, representeren de gerapporteerde ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten het verschil in cultuur-participatie tussen personen met de laagste en die met de hoogste score op een onafhankelijke variabele. Om te corrigeren voor de onderlinge afhankelijkheid van de geobserveerde eenheden, jaren binnen personen, zijn de standaardfouten geschat met behulp van de Huber/White/sandwich methode (Huber, 1967).

6.4 RESULTATEN

6.4.1 Langetermijneffecten van ouderlijk milieu

De eerste onderzoeksvraag is hoe de cultuurparticipatie zich in de jong volwassenheid ontwikkelt onder invloed van culturele socialisatie in het milieu van herkomst. In tabel 6.5 is voor respectievelijk museum- en podiumbezoek weergegeven hoe deze in de jong volwassenheid gerelateerd zijn aan de culturele activiteiten van de ouders vroeger. De modellen A en C geven de effecten van ouderlijk milieu weer op het gemiddelde museum- en podiumbezoek in de jong volwassenheid. In modellen B en D wordt nagegaan in hoeverre deze invloed varieert over de leeftijd.

De uitkomsten van modellen A en C in tabel 6.5 laten zien dat de culturele activiteiten van de ouders het bezoek in beide disciplines in de jong volwassenheid bevorderen. Naarmate de ouders meer culturele activiteiten ondernamen, des te cultureel actiever hun kinderen in de jong volwassenheid zijn. Dit is geen verrassende uitkomst. Ook in het vele cross-sectionele onderzoek is aangetoond dat de ouders een positieve invloed uitoefenen op de cultuurparticipatie in de volwassenheid. Opvallend is wel dat de cultuuroverdracht bij museumbezoek alleen binnen dezelfde kunstdiscipline plaatsvindt, terwijl het bezoeken van podiumkunsten onder invloed staat van zowel de belangstelling voor podiumkunsten van de ouders als van hun belangstelling voor beeldende kunst.

Tabel 6.5: Museumbezoek en bezoek aan podiumkunsten: lange termijn effecten van ouderlijk milieu. OLS ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten en robuuste t-waarden

	museumbezoek				podiumbezoek			
	A		B		C		D	
beginpunt loopbaan[a] (16-32)	**-.151**	*-5.2*	**-.155**	*-5.3*	**-.116**	*-4.1*	**-.118**	*-4.1*
geboortejaar[b] (1956-1969)	**-.058**	*-2.0*	**-.057**	*-1.9*	.009	*.3*	.008	*.3*
leeftijd[a] (16-38)	.023	*1.1*	**.102**	*2.0*	**.098**	*4.7*	**.154**	*3.6*
leeftijd^2	**-.043**	*-2.5*	**-.051**	*-2.9*	**-.061**	*-3.5*	**-.066**	*-3.8*
vrouw (0-1)	**-.045**	*-2.7*	**-.044**	*-2.7*	-.001	*-.1*	-.001	*-.1*
interview ouders (0-1)	**.044**	*2.7*	.036	*1.5*	.037	*2.4*	.045	*2.2*
ouders beeldend (0-1)	**.220**	*5.8*	**.245**	*5.0*	**.130**	*3.6*	**.156**	*3.4*
ouders podium (0-1)	-.010	*-.3*	-.019	*-.4*	**.144**	*4.0*	**.167**	*3.7*
niveau v.o. (0-1)	**.163**	*5.7*	**.189**	*4.8*	**.140**	*5.0*	**.115**	*5.0*
school beeldend (0-1)	**.070**	*4.7*	**.114**	*5.5*	.017	*1.2*	.034	*1.8*
school muziek (0-1)	.013	*.4*	-.005	*-.1*	**.061**	*2.2*	**.122**	*2.6*
leeftijd * interview ouders			.015	*.5*			-.013	*-.5*
leeftijd * ouders beeldend			-.039	*-.6*			-.047	*-.9*
leeftijd * ouders podium			.016	*.3*			-.042	*-.8*
leeftijd * niveau v.o.			-.052	*-1.1*			.047	*-1.0*
leeftijd * school beeldend			**-.080**	*-3.3*			-.029	*-1.3*
leeftijd * school muziek			.028	*.7*			-.103	*-1.9*
constant	.041	*1.3*	-.000	*-.0*	**-.050**	*-1.7*	**-.080**	*-2.3*
R^2	.169		.174		.151		.154	
N personen * jaren	9182		9182		9182		9182	
N personen	980		980		980		980	

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a); vet = t > 1.9;
[a] 20 jaar = 0, in eenheden van 10 jaar; [b] 1960 = 0, in eenheden van tien jaar

Wanneer we naar de effecten van de andere variabelen kijken, dan zien we dat verschillen in cultuurparticipatie niet alleen sterk samenhangen met verschillen in milieu van herkomst maar ook met verschillen in het niveau van voortgezet onderwijs. Voor zowel museumbezoek als podiumbezoek geldt dat de respondenten die hogere niveaus van voortgezet onderwijs gevolgd hebben, later actiever zijn dan degenen van lagere niveaus. Ook de deelname aan een eindexamen in een kunstzinnig vak in het voortgezet onderwijs bevordert de cultuurparticipatie in de jong

volwassenheid, zij het dat hier de verschillen een stuk kleiner zijn dan die op grond van ouderlijk milieu en niveau van voortgezet onderwijs. De effecten van de kunstzinnige vakken doen zich uitsluitend voor binnen kunstdisciplines: een toename in het museumbezoek vinden we alleen onder degenen die een beeldend vak hebben gevolgd; het bezoek aan podiumkunsten wordt bevorderd door het vak muziek (zie ook Nagel e.a., 1996b). Nadere analyse (niet in tabel) leert dat veel sterkere effecten van deze vakken naar voren komen wanneer alleen het bezoek aan musea voor beeldende kunst en concerten voor klassieke muziek worden geanalyseerd (en bezoek aan cultuurhistorische musea en theater worden weggelaten), maar ook dan leidt het ouderlijk milieu tot sterkere verschillen in latere cultuurparticipatie. Overigens moet een deel van de effecten van de kunstzinnige vakken toegeschreven worden aan selectie: leerlingen die deze vakken hebben gekozen, waren daarvóór al cultureel actiever (zie ook Nagel e.a., 1996b).

Aan het negatieve effect van het beginpunt van de loopbaan zien we dat degenen die eerder uit huis zijn gegaan cultureel actiever zijn. De effecten van leeftijd geven aan dat bezoek aan musea in het begin weinig ontwikkeling vertoont, maar geleidelijk daalt vanaf 23-jarige leeftijd. Bij bezoek aan podiumkunsten is er sprake van een toename tot 28-jarige leeftijd; daarna neemt het bezoek weer af. Ten slotte bezoeken mannen vaker musea, terwijl er bij podiumbezoek geen verschil tussen mannen en vrouwen is. Dit is opmerkelijk omdat meestal wordt gevonden dat vrouwen actiever zijn dan mannen (De Haan, 1997; De Haan & Knulst, 2000; Bihagen & Katz-Gerro, 2000).

De vraag is of de leeftijdsontwikkeling in de deelname aan culturele activiteiten dezelfde is voor degenen uit cultureel actieve en minder cultureel actieve milieus. Oftewel, blijft de voorsprong van degenen uit cultureel actieve gezinnen ten opzichte van degenen uit minder cultureel actieve milieus in de jong volwassenheid even groot? In modellen B en D in tabel 6.5 gaan we na in hoeverre de verschillen op grond van culturele activiteiten in het milieu van herkomst variëren over de levensloop. Om er zeker van te zijn dat eventuele variaties werkelijk aan verschillen in ouderlijk milieu toegeschreven kunnen worden, worden ook leeftijdsvariaties met het niveau van voortgezet onderwijs en deelname aan een kunstzinnig eindexamenvak in de modellen opgenomen.

Modellen B en D laten zien dat het effect van de cultuurparticipatie van de ouders niet varieert met leeftijd. Verschillen in cultuurparticipatie op grond van ouderlijk milieu blijven in de jong volwassenheid dus even groot. Bij museumbezoek blijft de sterkere deelname van degenen met ouders die belangstelling hadden voor beeldende kunst en degenen met ouders die hiervoor weinig belangstelling aan de dag legden even groot. Opnieuw zien we dat de belangstelling voor podiumkunsten van de ouders geen effect heeft op het museumbezoek, en wel op geen enkel moment in de jong volwassenheid. De verschillen in bezoek aan podiumkunsten tussen degenen uit meer en minder cultureel actieve milieus, zijn op 20-jarige leeftijd even groot als op 35-jarige leeftijd.

Al met al betekent dit een bevestiging van de hypothese die een blijvende invloed van het ouderlijk milieu voorspelde (H1a) en een verwerping van de hypothese volgens welke deze invloed zou verdwijnen (H1b). Het idee dat de invloed van de ouders geleidelijk zou afnemen (maar wel positief zou blijven) gaat niet op, evenmin als de verwachting dat de invloed van de ouders zou toenemen, hetgeen door levensloop- en ontwikkelingstheorieën voorspeld werd. De resultaten wijzen er bovendien niet overtuigend op dat de effecten van ouderlijk milieu sterker zijn voor bezoek aan podiumkunst dan voor museumbezoek, zoals door beide socialisatietheorieën voorspeld werd (H4b).

Kijken we naar de andere interacties met leeftijd, dan zien we dat de effecten van het niveau van voortgezet onderwijs op 20-jarige leeftijd even groot zijn als op 35-jarige leeftijd. Voor deelnemers en niet-deelnemers aan de kunstzinnige vakken kent de cultuurparticipatie in de jong volwassenheid wel een ander verloop. De verhoogde cultuurparticipatie onder de deelnemers aan een eindexamen in een kunstzinnig vak in het voortgezet onderwijs blijkt slechts van tijdelijke aard te zijn. Het frequentere museumbezoek doet zich voor op 20-jarige leeftijd, maar is op 35-jarige leeftijd verdwenen. Dit geldt ook voor podiumbezoek hoewel de afname van het effect hier net niet significant is (t-waarde 1.9). De resultaten ondersteunen de bewering van De Jager (1967) dat een eventuele invloed van culturele socialisatie via school van korte duur zou zijn.

6.4.2 De invloed van stadia in de levensloop en nieuwe sociale groepen

De tweede onderzoeksvraag luidt in hoeverre levensgebeurtenissen en de sociale groepen die daaruit voortvloeien de culturele participatie in de jong volwassenheid beïnvloeden. In tabel 6.6 is opnieuw voor museum- en podiumbezoek weergegeven hoe cultuurparticipatie in de jong volwassenheid gerelateerd is aan de culturele activiteiten van de ouders vroeger, maar nu worden kenmerken van levensgebeurtenissen en sociale groepen toegevoegd. Door steeds de maximale, de huidige en de maximale waarde tot dan toe van deze kenmerken in het model op te nemen, worden de effecten van selectie en beïnvloeding uit elkaar gehouden en kan de vraag beantwoord worden in hoeverre levensgebeurtenissen en nieuwe sociale groepen werkelijk iets veranderen aan de bestaande patronen van cultuurparticipatie. Ter illustratie worden in figuur 6.3 grafisch de effecten weergegeven van de maximale, de huidige en de maximale waarde tot dan toe van het volgen van een kunstopleiding. Deze worden in de volgende sectie besproken.

Onderwijsloopbaan
In de eerste plaats gaan we na in hoeverre de culturele participatie varieert als gevolg van de onderwijscarrière. Het toegenomen percentage verklaarde variantie laat zien dat culturele participatie in de jong volwassenheid voor een belangrijk deel samenhangt met de onderwijsloopbaan. Studeren op zich oefent niet zoveel invloed uit, maar een studie van meer dan drie dagen per week gaat (zwak significant) samen met een hoger museumbezoek en met een lager podiumbezoek. Omdat volgens hypothese 3 negatieve effecten verwacht werden van de omvang van de studie, wordt dus alleen voor podiumbezoek enige ondersteuning gevonden.

Verandert de deelname aan culturele activiteiten onder invloed van het niveau van de gevolgde opleiding of waren hoger opgeleiden al cultureel actiever vóór die tijd? De maximale waarde van het opleidingsniveau geeft aan in hoeverre het effect ervan al aanwezig is vóórdat het maximale niveau bereikt wordt. Het hoogst gevolgde opleidingsniveau heeft een zwak significant effect op museumbezoek en een significant effect op podiumbezoek. Het effect ervan doet zich dus al voor vóórdat de opleiding gevolgd wordt. Met andere woorden, naarmate een hoger

opleidingsniveau bereikt gaat worden in de toekomst, des te sterker de culturele participatie al vóór die tijd is. Er is dus sprake van selectie.

Het effect van het huidige opleidingsniveau geeft aan in hoeverre het opleidingsniveau tijdens het volgen ervan veranderingen teweegbrengt in de mate van culturele activiteit. Bij museumbezoek is het effect van het huidige opleidingsniveau klein en niet significant. Het museumbezoek verandert dus niet onder invloed van het niveau van de gevolgde opleiding. Het bezoek aan podiumkunsten staat daarentegen wel zwak significant onder invloed van het opleidingsniveau tijdens het volgen ervan. Het verschil in podiumbezoek tussen vbo/mbo-studenten en degenen die een universitaire studie volgen bedraagt .059 op de schaal van 0 tot 1. Hier is dus wel sprake van enige beïnvloeding, maar de effecten van selectie zijn ook hier sterker dan die van beïnvloeding. Hypothese 2a, die geen toegevoegde invloed van nieuwe sociale groepen voorspelde, krijgt derhalve meer steun dan hypothese 2b, volgens welke de cultuurparticipatie zou variëren al naar gelang de sociale status op dat moment. Overigens is er bij zowel museum- als podiumbezoek geen effect van de maximale waarde tot dan toe. Dit betekent dat er geen langetermijneffecten van het hoogst gevolgde opleidingsniveau zijn, bovenop de al eerder bestaande effecten.

Leidt het volgen van een kunstopleiding tot een verhoogde culturele participatie? De significante effecten van het ooit gevolgd hebben van een kunstopleiding (de maximale waarde) wijzen erop dat degenen die in de toekomst een kunstopleiding gaan volgen al vóór die tijd vaker musea en podiumkunsten bezoeken (zie ook figuur 6.3). Het effect van de huidige kunstopleiding laat zien dat het museumbezoek bovendien toeneemt tijdens de studie. Van een lange termijn beïnvloeding is echter geen sprake. De mate van bezoek aan zowel musea als podia verschilt ná het volgen ervan niet significant van het bezoek vóór die tijd. Ook bij de richting van de opleiding zijn de selectie-effecten dus sterker dan de beïnvloedingseffecten, waardoor de bevindingen opnieuw in het voordeel van hypothese 2a uitvallen.

Beroepsloopbaan

In hoeverre verandert de participatie in culturele activiteiten vanaf de intrede op de arbeidsmarkt? Van het verrichten van betaalde arbeid zelf gaan niet of nauwelijks effecten uit op de mate van cultuurbezoek.

Tabel 6.6: Museumbezoek en bezoek aan podiumkunsten: de invloed van levensgebeurtenissen en nieuwe sociale groepen. OLS ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten en robuuste t-waarden

	museumbezoek		podiumbezoek	
ouderlijk milieu + controlevariabelen				
beginpunt loopbaan[a] (16-32)	**-.064**	*-2.3*	**-.068**	*-2.3*
geboortejaar[b] (1956-1969)	**-.059**	*-2.1*	.010	*.4*
leeftijd[a] (16-38)	**.169**	*3.5*	**.179**	*4.0*
leeftijd^2	**-.075**	*-3.7*	**-.062**	*-3.1*
vrouw (0-1)	.002	*.1*	.028	*1.8*
interview ouders (0-1)	.008	*.4*	.026	*1.3*
ouders beeldend (0-1)	**.144**	*3.2*	**.095**	*2.2*
ouders podium (0-1)	-.046	*-1.1*	**.148**	*3.5*
niveau v.o. (0-1)	.047	*1.1*	-.029	*-.7*
school beeldend (0-1)	**.067**	*3.6*	.008	*.4*
school muziek (0-1)	-.052	*-1.5*	**.094**	*2.3*
leeftijd * interview ouders	.012	*.5*	-.015	*-.6*
leeftijd * ouders beeldend	-.035	*-.7*	-.079	*-1.6*
leeftijd * ouders podium	.026	*.5*	-.026	*-.5*
leeftijd * niveau v.o.	-.061	*-1.4*	.040	*.9*
leeftijd * school beeldend	**-.050**	*-2.2*	-.008	*-.4*
leeftijd * school muziek	.021	*.5*	-.080	*-1.6*
R^2 na toevoeging bovenstaande variabelen		*.174*		*.154*
opleiding ná voortgezet onderwijs				
geen vervolgopleiding	0		0	
in opleiding huidig	-.013	*-.6*	.002	*.1*
in opleiding > 24 uur per week huidig	.033	*1.8*	-.034	*-1.7*
opleidingsniveau maximum	.097	*1.6*	**.127**	*2.0*
opleidingsniveau huidig	.021	*.7*	.059	*1.6*
opleidingsniveau maximum tot dan toe	-.033	*-.5*	-.012	*-.2*
geen kunstopleiding	0		0	
kunstopleiding ooit	**.139**	*3.2*	**.082**	*2.1*
kunstopleiding huidig	**.061**	*2.3*	.011	*.4*
kunstopleiding ooit tot dan toe	-.044	*-1.0*	-.033	*-.8*
R^2 na toevoeging bovenstaande variabelen		*.254*		*.200*
beroep				
nooit betaalde arbeid verricht	0		0	
betaalde arbeid ooit	-.047	*-1.0*	-.018	*-.4*
betaalde arbeid huidig	.007	*.3*	.035	*1.5*
betaalde arbeid ooit tot dan toe	-.016	*-.5*	.00003	*.0*

Tabel 6.6 (vervolg): Museumbezoek en bezoek aan podiumkunsten: de invloed van levensgebeurtenissen en nieuwe sociale groepen. OLS ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten en robuuste t-waarden

	museumbezoek		podiumbezoek	
beroep (vervolg)				
bet. arbeid > 24 uur per week ooit	-.019	*-.6*	-.011	*-.4*
bet. arbeid > 24 uur per week huidig	.003	*.2*	-.009	*-.5*
bet. arbeid > 24 uur per week ooit tot dan toe	-.018	*-.6*	-.034	*-1.2*
culturele beroepsstatus maximum	**.125**	*2.6*	**.111**	*2.3*
culturele beroepsstatus huidig	-.008	*-.2*	.004	*.1*
culturele beroepsstatus maximum tot dan toe	.059	*1.1*	.037	*.7*
R^2 na toevoeging bovenstaande variabelen		*.279*		*.225*
relatie- en gezinsvorming				
nooit samenwonend /gehuwd geweest	0		0	
partner ooit	-.037	*-.6*	-.078	*-1.5*
partner huidig	-.082	*-1.3*	-.078	*-1.3*
partner ooit tot dan toe	.012	*.2*	.012	*-.2*
ooit kinderen	.007	*.4*	**.044**	*2.7*
kinderen huidig	**-.074**	*-3.8*	**-.069**	*-3.4*
opleidingsniveau partner maximum	.065	*1.0*	.078	*1.4*
opleidingsniveau partner huidig	.153	*1.8*	.095	*1.1*
opleidingsniveau partner max. tot dan toe	-.079	*-.9*	-.079	*-.8*
beroep partner bekend ooit	-.066	*-1.5*	-.018	*-.5*
beroep partner bekend huidig	-.000	*-.0*	-.001	*-.0*
beroep partner bekend ooit tot dan toe	-.005	*-.1*	.046	*1.0*
cult. beroepsstatus partner maximum	.076	*1.4*	.011	*.2*
cult. beroepsstatus partner huidig	-.004	*-.1*	-.006	*-.1*
cult. beroepsstatus partner max. tot dan toe	.003	*.0*	.048	*.7*
R^2 na toevoeging bovenstaande variabelen		*.317*		*.253*
woonplaats				
grootte woonplaats maximum	.040	*.8*	-.013	*-.3*
grootte woonplaats huidig	.030	*1.2*	.028	*1.1*
grootte woonplaats maximum toe dan toe	.002	*.0*	.020	*.4*
woonplaats in Nederland	0		0	
woonplaats buitenland ooit	.039	*.9*	**.085**	*2.9*
woonplaats buitenland huidig	-.003	*-.1*	.030	*.7*
woonplaats buitenland ooit tot dan toe	.021	*.4*	**-.105**	*-3.1*
constante	.038	*.7*	-.073	*-1.4*
R^2 totaal		*.324*		*.257*
N personen * jaren		9182		9182
N personen		980		980

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a); vet = t > 1.9;
[a] 20 jaar = 0, in eenheden van 10 jaar; [b] 1960 = 0, in eenheden van tien jaar

Hypothese 3, volgens welke een negatieve invloed van de (omvang van de) uitoefening van betaalde arbeid verwacht werd, moet dan ook verworpen worden.

De culturele participatie hangt sterker samen met de culturele beroepsstatus van de verrichte arbeid. Een hogere culturele beroepsstatus gaat samen met een frequenter museum- en podiumbezoek. Het gaat hier echter alleen om selectie-effecten. Degenen met een hogere culturele beroepsstatus bezochten al vaker musea en podia, vóórdat ze hun hoogste culturele beroepsstatus bereikten. De deelname aan deze activiteiten staat niet onder invloed van de culturele beroepsstatus van het huidige beroep. Ook is er geen beïnvloeding van de cultuurdeelname op lange termijn. Van veranderingen in de bestaande patronen van cultuurparticipatie onder invloed van de beroepsloopbaan is dus geen sprake. Ook de resultaten wat betreft de beroepsloopbaan steunen hypothese 2a dus sterker dan hypothese 2b.

Figuur 6.3: Museumbezoek vóór, tijdens en ná een kunstopleiding

Relatie- en gezinsvorming

Hangt de cultuurparticipatie in de jong volwassenheid samen met de loopbaan in relatie- en gezinsvorming? Van relatievorming zelf wordt verondersteld dat het beperkingen beslag legt op de hoeveelheid vrije tijd en dat er dus minder tijd overblijft om deel te nemen aan cultuur. De effecten in tabel 6.6 wijzen wel in de veronderstelde richting. Het bezoek aan musea daalt tijdens een relatie. Hetzelfde geldt voor podiumbezoek, maar hier is ook enige sprake van selectie: degenen die gaan

samenwonen met een partner zijn al vóór die tijd minder actief dan degenen die nooit een dergelijke relatie hebben gehad. Omdat de effecten niet significant zijn, betekenen ze echter geen ondersteuning voor hypothese 3. Tenslotte zijn er ook geen langetermijneffecten van een samenwoonrelatie: scheiding leidt niet tot een verhoogde cultuurparticipatie.

Het effect van het hebben van kinderen verloopt grotendeels wel conform de verwachtingen hierover (hypothese 3). Het bezoek aan musea en podia daalt significant vanaf het moment dat zich kinderen aandienen. Opmerkelijk is wel dat degenen met kinderen over de periode daarvóór een hogere deelname aan podiumkunsten rapporteren.

In hoeverre beïnvloedt de sociale achtergrond van de partner de al bestaande patronen van cultuurparticipatie? De participatie in culturele activiteiten lijkt enige (zwak significante) stimulans te ondervinden van een hoger opgeleide partner. Weliswaar is de cultuurparticipatie van degenen die een hoger opgeleide partner treffen ook vóór die tijd al (zwak significant) hoger, maar tijdens de relatie gaat het museum- en podiumbezoek nog sterker omhoog. De culturele beroepsstatus van de partner doet er minder toe: bij museumbezoek zijn er hooguit enige zwakke selectie-effecten. Wat betreft de sociale achtergrond van de partner is er geen duidelijke bevestiging van hypothese 2a of 2b. De invloed van de partner is weliswaar groter tijdens de relatie dan de selectie-effecten ervóór, maar de effecten zijn geen van alle significant. Hoewel culturele participatie en de sociale achtergrond van de partner, gelet op de toegenomen verklaarde variantie, samenhangen, zijn de effecten van selectie en beïnvloeding hier moeilijk uit elkaar te houden. Onbeslist blijft dus welk van beide hypothesen de meeste steun krijgt.

Woonplaats

Een woonplaats in een grote stad leidt tot een (niet significante) verhoogde deelname aan cultuur, alleen in de tijd dat men ook in die woonplaats woont, en niet vóór of ná die tijd. Hier is dus hooguit sprake van enige beïnvloeding en niet van selectie. Echter, omdat de effecten niet significant zijn, kan hypothese 3 niet bevestigd worden. De tabel laat verder zien dat een verblijf in het buitenland niet samengaat met een verhoogd museum- en podiumbezoek. Degenen die naar het buitenland bezoeken vóór die tijd vaker podia en als ze weer terug zijn in Nederland juist minder vaak.

Museum- versus podiumbezoek
Beide cultuurvormen laten een nagenoeg vergelijkbaar beeld zien in de effecten van selectie en beïnvloeding door levensfasen en de nieuwe sociale groepen die daaruit voortvloeien. De aanwezigheid van kinderen bijvoorbeeld, één van de duidelijkste beïnvloedingseffecten, leidt bij podiumbezoek niet tot een sterkere daling dan bij museumbezoek. Ook op basis van de toename in de verklaarde variantie kan niet geconcludeerd worden dat het bezoek aan podiumkunsten sterker varieert met stadia in onderwijs- en beroepscarrière, met fases in relatie- en gezinsvorming, en met de grootte van de woonplaats. Het toevoegen van kenmerken van sociale status die in de jong volwassenheid verworven worden, leidt juist bij museumbezoek tot een grotere toename in de verklaarde variantie dan bij podiumbezoek. Hypothesen 4a en 4b over verschillen tussen beide cultuurvormen moeten dan ook verworpen worden.

Langetermijneffecten van ouderlijk milieu
Nog steeds zijn er verschillen op grond van milieu van herkomst. Ook als rekening wordt gehouden met de sociale groepen waarin jong volwassenen op dat moment verkeren, blijven er aanzienlijke verschillen bestaan tussen degenen uit cultureel actieve en degenen uit minder cultureel actieve gezinnen. Wel is het effect van culturele activiteiten van de ouders kleiner geworden in vergelijking met tabel 6.5. Een deel van de invloed van het ouderlijk milieu verloopt dus via sociale groepen die zich in de jong volwassenheid aandienen. De interacties laten zien dat de onafhankelijke invloed van het ouderlijk milieu wel constant blijft. De effecten van ouderlijk milieu beklijven dus in ieder geval tot 35-jarige leeftijd, hetgeen nogmaals een ondersteuning betekent van hypothese 1a.

Ook bestaan er nog steeds effecten van deelname aan een kunstzinnig vak in het examen. Ook hier zijn de effecten kleiner geworden, maar nog steeds zijn er verschillen op 20-jarige leeftijd die vervolgens geleidelijk afnemen en op 35-jarige leeftijd verdwenen zijn. De effecten van het niveau van voortgezet onderwijs zijn daarentegen weggevallen nu het niveau van de vervolgopleiding constant is gehouden. Dit is gedeeltelijk het gevolg van de gebruikte schaling van opleidingsniveau, waarbij mbo tussen mavo en havo en hbo tussen havo en vwo is geschaald. Havisten die naar mbo gaan en vwo-ers die hbo gaan volgen hebben hun hoogst gevolgde opleiding dus al in het voortgezet onderwijs bereikt. In een eerdere analyse van deze data met een andere schaling van

opleidingsniveau zijn wel onafhankelijke effecten gevonden van niveau van voortgezet onderwijs en vervolgopleiding (zie ook hoofdstuk 5 en Nagel & Ganzeboom, 2002).

Het rekening houden met de stadia in de levensfase heeft ten slotte bij beide cultuurvormen niet geleid tot een vermindering van de leeftijdseffecten. Integendeel, deze komen zelfs nog iets sterker naar voren. Museumbezoek neemt toe tot 31-jarige leeftijd, waarna een daling inzet. Podiumbezoek neemt toe tot 34-jarige leeftijd.

6.5 CONCLUSIES

In de jong volwassenheid vindt een sterke opeenvolging van levensgebeurtenissen plaats. Tussen 20- en 35-jarige leeftijd worden belangrijke beslissingen genomen op het gebied van opleiding en beroep en ook op het gebied van relatie- en gezinsvorming vinden veranderingen plaats. De vraag die in dit hoofdstuk beantwoord wordt, is hoe de participatie in culturele activiteiten zich in deze fase van levensloop ontwikkelt onder invloed van het ouderlijk milieu enerzijds en onder invloed van verschillende levensfasen en de nieuwe sociale groepen die deze met zich meebrengen anderzijds.

In hoeverre ontwikkelt de cultuurparticipatie zich onder invloed van het ouderlijk milieu? Jong volwassenen die uit cultureel actieve gezinnen komen bezoeken vaker musea en podiumkunsten dan hun leeftijdsgenoten van wie de ouders minder cultureel actief waren. De verschillen tussen beide groepen blijven bovendien in de periode van 20- tot 35-jarige leeftijd even groot. De invloed van het ouderlijk milieu verloopt deels via later verworven statuskenmerken, zoals vervolgopleiding, beroep en de sociale achtergrond van de partner. Er blijft in de jong volwassenheid echter sprake van een onafhankelijke en constante invloed van het milieu van herkomst. Deelname aan kunsteducatie in het voortgezet onderwijs leidt tot veel kleinere verschillen die in het begin van de jong volwassenheid werkzaam zijn en daarna verdwijnen.

In hoeverre veranderen levensgebeurtenissen en sociale groepen die zich in de jong volwassenheid aandienen de al bestaande patronen van cultuurparticipatie? Hoewel het ook in dit onderzoeksdesign moeilijk blijkt om de effecten van selectie en beïnvloeding uit elkaar te houden, zijn

over het algemeen de effecten van selectie groter dan die van beïnvloeding. *Levensgebeurtenissen* en nieuwe sociale groepen beïnvloeden de bestaande patronen van cultuurparticipatie slechts in zeer geringe mate. Duidelijke beïnvloedingseffecten zijn er van het volgen van een kunstopleiding op museumbezoek (dit is hoger tijdens de gevolgde kunstopleiding) en het krijgen van kinderen op de participatie in beide cultuurvormen (die daalt zodra zich kinderen aandienen). Voor een groter gedeelte is er sprake van selectieprocessen: hoger opgeleiden bezoeken al vaker podia dan lager opgeleiden vóór zij hun opleiding daadwerkelijk volgen; degenen die een kunstopleiding gaan volgen namen al vaker deel aan cultuur vóór die tijd; en beoefenaars van een cultureel beroep participeerden al relatief veel in culturele activiteiten vóórdat ze daarin terechtkwamen. De verschillen in cultuurparticipatie die al eerder tot stand gekomen zijn, deels onder invloed van culturele socialisatie in het ouderlijk milieu, veranderen dus nauwelijks onder invloed van levensgebeurtenissen en nieuwe sociale groepen.

De conclusie is dat opvattingen over culturele socialisatie zoals geformuleerd door Bourdieu (Bourdieu & Darbel, 1991[1969]) en De Jager (1967), die de oorzaak van de grote verschillen in culturele participatie leggen bij de culturele socialisatie in het ouderlijk milieu, nog steeds houdbaar zijn, méér dan opvattingen die het ouderlijk milieu slechts in de jeugd een belangrijke invloed toedichten en die een dynamischer verloop voorspellen onder invloed van latere sociale statusgroepen. De participatie in culturele activiteiten komt naar voren als een tamelijk stabiel gedragspatroon dat al vroeg in het leven ontstaat onder invloed van het ouderlijk milieu. Toch zijn er aanwijzingen dat nieuwe sociale groepen de bestaande patronen van cultuurparticipatie wel enigszins kunnen doorbreken. Over de mate waarin dat het geval is, zijn we echter voorzichtig.

In het gekozen onderzoeksdesign is het namelijk goed mogelijk dat de invloed van nieuwe statusgroepen wordt onderschat. De retrospectieve ondervraging brengt het risico met zich mee dat de respondenten zich hun (cultureel) gedrag in het verleden niet zo goed kunnen herinneren (Van der Vaart, 1996). Zo kunnen respondenten zich vergissen in de momenten waarop veranderingen hebben plaatsgevonden in hun culturele loopbaan, maar ook in begin- en einddata van vervolgopleiding, beroep en relatie. In dat geval kunnen totale effecten van levensgebeurtenissen en de kenmerken van nieuwe sociale groepen enigszins onderschat

worden. Omdat dit geldt voor zowel selectie- als voor beïnvloedingseffecten vormt dit niet zo'n groot probleem. Het gaat immers om de relatieve bijdrage van beïnvloeding en selectie. Problematischer is het wanneer de gerapporteerde culturele participatie over het verleden een vertekening kent in de richting van het huidige culturele gedrag. Wanneer de respondent zijn culturele participatie vóór een reeks levensgebeurtenissen overdrijft in de richting van zijn huidige culturele gedrag, een bekende vertekening bij retrospectieve ondervraging (Van der Vaart, 1996), dan worden selectie-effecten overschat, terwijl tegelijkertijd beïnvloedingseffecten onderschat worden. De mate waarin deze vertekening heeft plaatsgevonden kunnen we niet goed inschatten. Bemoedigend is wel dat de effecten van selectie en beïnvloeding zich niet steeds in dezelfde verhouding voordoen (bij de beroepsloopbaan waren er alleen selectie-effecten, terwijl bij kenmerken van de partner ook beïnvloeding een rol leek te spelen). Wanneer selectie-effecten alleen als gevolg van vertekende herinnering zouden optreden zouden deze variaties niet verwacht worden. Om retrospectieve vertekeningen nog sterker uit te sluiten zijn echter panelgegevens vereist, maar deze zijn vooralsnog niet voorhanden.

Een andere kanttekening die gemaakt moet worden is dat de onderzochte groep oud-leerlingen slechts een beperkt en tamelijk recent cohort beslaan: ze zijn geboren tussen 1956 en 1969. Dat het ouderlijk milieu de doorslag geeft gaat wellicht (nog) op voor dit cohort, maar misschien niet meer bij recentere cohorten. Mogelijk hebben zich ook cohortsgewijze verschuivingen voorgedaan in de cultuuroverdracht vanuit het ouderlijk milieu en in het relatieve belang van nieuwe sociale groepen. Wellicht was het vroeger zo dat cultuurparticipatie al vroeg in het ouderlijk milieu was uitgekristalliseerd, maar is dat in recente cohorten veranderd. Om dit uit te zoeken zijn gegevens over ouders en (loopbanen van) volwassen kinderen uit recentere geboortecohorten noodzakelijk en ook die zijn vooralsnog niet beschikbaar.

HOOFDSTUK 7

CONCLUSIES

Er bestaat in Nederland een lange onderzoekstraditie waarin cultuurparticipatie is onderzocht als onderdeel van het ongelijkheids-probleem binnen de sociologie. Het vele onderzoek dat binnen deze traditie is verricht en ook daarbuiten, heeft herhaaldelijk laten zien dat het milieu van herkomst en het opleidingsniveau de belangrijkste determinanten zijn van de latere cultuurparticipatie: met name degenen uit cultureel actieve milieus en hoger opgeleiden nemen aan deze activiteiten deel. De traditionele indicator van sociale status, het beroep, oefent daarentegen slechts een marginale invloed uit, evenals inkomen en kenmerken die te maken hebben met de gelegenheid tot deelname, zoals de positie op de arbeidsmarkt en de stadia in relatie- en gezinsvorming. Een vorm van sociale status die later in het leven tot stand komt en wel een sterke samenhang vertoont met de deelname aan culturele activiteiten is de sociale achtergrond van de partner. Voor vrouwen is de opleiding van de partner bijna net zo belangrijk als hun eigen opleiding.

Deze onderzoeksuitslagen suggereren enerzijds dat de cultuurparticipatie voor een belangrijk deel tot stand komt in de (vroege) jeugd, met name in het ouderlijk milieu, en daarna niet veel meer verandert. Anderzijds zijn er bevindingen die wijzen op een dynamischer verloop van de cultuurparticipatie onder invloed van factoren buiten het ouderlijk milieu. Dat zich ook onafhankelijk van het ouderlijk milieu verschillen voordoen naar opleidingsniveau en er effecten zijn aangetoond van culturele instructie in het onderwijs wekt de indruk dat cultuurparticipatie ook in het onderwijs kan ontstaan. Bovendien wijst het belang van de sociale achtergrond van de partner, een kenmerk dat pas in de volwassenheid tot stand komt, erop dat partners zich in hun culturele gedrag aan de ander aanpassen.

Deze bevindingen, die gebaseerd zijn op eenmalige metingen onder volwassenen, roepen vragen op over de dynamiek in culturele loopbanen. Onduidelijk is in hoeverre patronen van cultuurparticipatie al vroeg ontstaan, in het ouderlijk milieu, en zich vervolgens stabiliseren, en in hoeverre later verworven statuskenmerken, zoals in de eerste plaats de school, maar later ook beroep en de partner, de cultuurparticipatie

kunnen beïnvloeden. Deze vragen zijn dynamisch van aard en kunnen niet beantwoord worden aan de hand van de cross-sectionele gegevens die tot nu toe in het onderzoek naar cultuurparticipatie zijn gebruikt.

In deze studie zijn de bovengenoemde onderzoeksbevindingen tot uitgangspunt genomen en is via een longitudinaal onderzoeksdesign nagegaan hoe de cultuurparticipatie zich ontwikkelt over de levensloop onder invloed van het ouderlijk milieu enerzijds en onder invloed van later verworven statuskenmerken anderzijds. De centrale vraagstelling luidt: *hoe ontwikkelt de participatie in culturele activiteiten zich gedurende de eerste 35 jaar van de levensloop onder invloed van ouderlijk milieu en later verworven sociale statuskenmerken?* In hoofdstuk 1 is deze vraag onderverdeeld in vier onderzoeksvragen die in grote lijnen de levensloop volgen. Wat zijn daarvan de uitkomsten?

Beginfase: op welke leeftijden begint deze participatie en welke rol spelen school en ouderlijk milieu daarin?

Volgens de uitkomsten in hoofdstuk 2 begint de participatie in cultuur in de bioscoop, en als de kennismaking met cultuur zich doorzet dan volgen daarna museum en theater, en veel later pas het eerste bezoek aan een klassiek concert. Als we kijken naar de leeftijd waarop de helft van de onderzochte steekproef voor het eerst cultuur heeft bezocht, dan is dat voor de bioscoop de leeftijd van tien jaar, voor museum en theater veertien á vijftien jaar, en voor een uitvoering van klassieke muziek negenentwintig jaar. De meeste mensen komen in contact met cultuur via hun ouders of via school. Bij degenen die vóór hun achttiende kennismaken met deze cultuurvormen vindt het eerste bezoek in ruim de helft van de gevallen plaats in gezelschap van de ouders, terwijl de school in ongeveer een derde van de gevallen de introductie heeft verzorgd (tabel 3.1).

Niet iedereen maakt kennis met alle vormen van cultuur of doet dat in hetzelfde tempo. Sommigen hebben op hun tiende al aan verschillende culturele activiteiten deelgenomen; anderen beginnen weliswaar met de bioscoop, maar komen er vervolgens niet toe om meer vormen van cultuur te bezoeken of doen dat pas op latere leeftijd. De leeftijd waarop het eerste bezoek plaatsvindt is sterk afhankelijk van het milieu waarin mensen zijn opgegroeid. Kinderen uit cultureel actieve gezinnen komen eerder in de bioscoop, in een museum of theater en wonen op jongere

leeftijd hun eerste uitvoering van klassieke muziek bij dan kinderen uit minder cultureel actieve gezinnen.

Voor degenen die niet via hun ouders in contact komen met cultuur biedt de school de mogelijkheid dat alsnog te doen. In de leeftijd van twaalf tot achttien jaar zijn het weliswaar nog steeds kinderen van cultureel actieve ouders die de grootste kans hebben om kennis te maken met cultuur, maar in deze leeftijdsfase komen ook leerlingen in het voortgezet onderwijs met cultuur in aanraking. Met name voor leerlingen die een hoger niveau van voortgezet onderwijs volgen en deelnemers aan kunstzinnige vakken doet zich de gelegenheid voor om alsnog met een cultuurvorm in contact te komen die zij nog niet eerder hadden bezocht.

Beginfase: In welke mate biedt een vroege start van culturele loopbanen, in het ouderlijk milieu, een blijvende voorsprong bij culturele participatie in de verdere levensloop?

Degenen die in de jeugd hebben kennisgemaakt met cultuur blijven ook op latere leeftijd cultureel actief. In hoofdstuk 5 is aangetoond dat culturele loopbanen van veertien- tot dertigjarige leeftijd een grote stabiliteit vertonen. Bij degenen die vóór of op hun achttiende voor het eerst in bioscoop, museum of theater komen, doet het er voor de latere culturele participatie niet zoveel toe met wíe het eerste bezoek plaatsvindt, met ouders, met school of op een andere manier, maar wel wannéér dat gebeurt (hoofdstuk 3). Hoe eerder het eerste bezoek heeft plaatsgevonden, des te groter de cultuurparticipatie later in het leven is. De bewering van De Jager dat een vroege start in het ouderlijk milieu een voorsprong oplevert bij culturele participatie in de latere levensloop gaat dus gedeeltelijk op: alleen een vroege start bevordert de latere cultuurparticipatie. Frappant is wel dat dit juist niet geldt voor de cultuurvorm die De Jager bestudeerde: klassieke muziek. Hier maakt het niet uit of het eerste bezoek nu op acht-, twaalf- of pas op achttienjarige leeftijd plaatsvindt, maar maakt het wel uit met wie dat gebeurt: degenen die via hun ouders hebben kennisgemaakt bezoeken later vaker concerten.

Onder degenen die vóór hun achttiende hebben kennisgemaakt met cultuur verhoogt deelname aan een kunstzinnig vak in het examenprogramma van het voortgezet onderwijs bovendien de latere culturele activiteit, maar alleen binnen dezelfde kunstdiscipline als waarin

het vak gevolgd werd. Daarentegen maakt het onder degenen die vóór hun achttiende hebben kennisgemaakt met cultuur voor hun latere bezoek niet meer zoveel uit hoe cultureel actief de ouders waren. Kortom, een vroege start levert dus een voorsprong op bij culturele participatie in de latere levensloop. Of die vroege start in het ouderlijk milieu plaatsvindt en hoe cultureel actief de ouders zijn, maakt niet zoveel uit, maar feit is wel dat het startpunt van de culturele loopbaan nu eenmaal meestal in het ouderlijk milieu plaatsvindt.

Adolescentie: hoe ontwikkelt de cultuurparticipatie zich in de adolescentie onder invloed van het ouderlijk milieu?

Tot het begin van de adolescentie lijken ouders en kinderen sterk op elkaar wat betreft de mate van culturele activiteit (hoofdstuk 4). Bij podiumbezoek is er tot twaalfjarige leeftijd sprake van een stijgende gelijkenis tussen ouders en kinderen; bij museum- en monumentenbezoek is de gelijkenis al vanaf zesjarige leeftijd sterk en bereikt op tienjarige leeftijd een maximum. Vanaf deze leeftijden daalt de gelijkenis. Bij museum- en monumentenbezoek zet de daling door tot achttienjarige leeftijd; bij podiumkunsten is de gelijkenis tussen ouders en kinderen vanaf zestienjarige leeftijd weer stabiel.

De dalende gelijkenis tussen de cultuurparticipatie tussen ouders en kinderen betekent dat de cultuurparticipatie van jongeren uit cultureel actieve gezinnen een ander verloop kent dan de culturele loopbaan van jongeren uit minder cultureel actieve gezinnen (figuur 4.3a en 4.3b). De cultuurparticipatie van jongeren uit cultureel actieve gezinnen daalt vanaf twaalfjarige leeftijd licht, terwijl de cultuurparticipatie van degenen uit minder cultureel actieve gezinnen vanaf twaalfjarige leeftijd juist een lichte stijging vertoont.

Ondanks de dalende gelijkenis blijven er sterke verschillen bestaan in de cultuurparticipatie tussen jongeren uit cultureel actieve gezinnen en jongeren uit gezinnen die minder cultureel actief zijn. Jongeren uit cultureel actieve gezinnen blijven in de adolescentie veel vaker participeren dan kinderen van minder cultureel actieve ouders.

Jong volwassenheid: hoe verloopt de invloed van ouders en school in de periode van adolescentie tot jong volwassenheid? Verandert het relatieve belang van ouderlijk milieu en opleiding in deze periode?

In hoofdstuk 5 zijn de relatieve invloeden van ouderlijk milieu en school voor voortgezet onderwijs met elkaar vergeleken in een dubbel longitudinaal contextueel model. Vergelijking van de variantie-componenten van beide contexten leert dat de totale invloed van het ouderlijk milieu ongeveer drie keer zo groot is als de totale invloed van de school voor voortgezet onderwijs. In de periode van adolescentie tot jong volwassenheid is de invloed van het ouderlijk milieu tamelijk stabiel en neemt de invloed van school toe. Een toevoeging aan de conclusies uit hoofdstuk 5 is dat op veertienjarige leeftijd de invloed van ouderlijk milieu ongeveer vier keer zo groot is als die van school; rond dertigjarige leeftijd is het ouderlijk milieu ongeveer twee keer zo belangrijk.

De invloed van het ouderlijk milieu is voor een deel het gevolg van de culturele activiteiten van de ouders (hoofdstuk 5). Degenen van wie de ouders belangstelling hebben voor cultuur, participeren zelf later ook vaker in culturele activiteiten. De hoofdstukken 4 en 6 laten zien dat de cultuuroverdracht bij museumbezoek sterk binnen deze kunstdiscipline plaatsvindt: alleen de belangstelling voor beeldende kunst van de ouders beïnvloedt het latere museumbezoek. Bij podiumkunsten is de cultuuroverdracht diffuser en vindt ook buiten dezelfde cultuurvorm plaats: zowel belangstelling voor podiumkunst van de ouders als hun belangstelling voor beeldende kunst beïnvloeden het latere podiumbezoek.

Hoofdstuk 5 maakt duidelijk dat de invloed van het ouderlijk milieu voor een deel via de opleiding verloopt. Kinderen uit cultureel actieve milieus komen terecht op hogere niveaus van voortgezet onderwijs en bereiken ook daarna hogere niveaus van opleiding. Daarnaast doen zich ook onafhankelijk van het ouderlijk milieu opleidingsverschillen voor in de culturele participatie. Deels berusten deze op selectie, namelijk op reeds bestaande voorkeuren, en zijn dus niet ontstaan in het onderwijs. De verschillen naar het niveau van voortgezet onderwijs zijn op 30-jarige leeftijd even groot als op veertienjarige leeftijd en bestonden dus al vóórdat het voortgezet onderwijs afgerond was. Voor een deel heeft het onderwijs echter wél een toegevoegde invloed. De extra opleidingen die gevolgd worden ná het voortgezet onderwijs leiden op 30-jarige leeftijd

wel tot verschillen in cultuurparticipatie die op veertienjarige leeftijd nog niet bestonden.

Ook doen zich verschillen voor in cultuurparticipatie op grond van culturele instructie in het voortgezet onderwijs in de vorm van deelname aan een eindexamen in één van de kunstzinnige vakken. Deze zijn echter deels het gevolg van selectieprocessen. Hoofdstuk 5 laat zien dat de verschillen zich namelijk al voordoen op veertienjarige leeftijd, wanneer deze vakken nog niet zijn afgerond. Hoofdstuk 6 maakt duidelijk dat deelname aan de kunstzinnige vakken de cultuurparticipatie echter ook stimuleert, zij het kortstondig. Vlak na het eindexamen (rond twintigjarige leeftijd) zijn er verschillen in de culturele participatie, maar deze zijn vijftien jaar later weer verdwenen. Overigens zijn de effecten van culturele instructie in het voortgezet onderwijs op alle leeftijden kleiner dan die van het ouderlijk milieu en doen zich alleen voor binnen kunstdisciplines.

Jong volwassenheid: hoe ontwikkelt participatie in culturele activiteiten zich onder invloed van de onderwijs- en beroepscarrière, verhuizingen en opeenvolgende stadia in relatie- en gezinsvorming?

In hoofdstuk 6 is nagegaan in welke mate reeds gevormde patronen van cultuurparticipatie onder invloed van later verworven statuskenmerken veranderen. Hierbij is aan de hand van retrospectief gevraagde loopbanen geprobeerd de mechanismen van selectie en beïnvloeding uit elkaar te houden. Hoewel het in de beschikbare gegevens moeilijk was de beide mechanismen te onderscheiden, vielen de resultaten grosso modo in het voordeel uit van selectie.

Dit houdt in dat verschillen in cultuurparticipatie tussen jong volwassenen naar sociale achtergrond al grotendeels aanwezig zijn vóórdat zij in deze omstandigheden terecht komen. Een hoge opleiding, een kunstzinnige vervolgopleiding en een beroep met culturele beroepsstatus leiden niet of nauwelijks tot een verhoging van de reeds bestaande culturele activiteit. Hoger opgeleiden, degenen met een kunstzinnige vervolgopleiding en degenen met een hoge culturele beroepsstatus nemen al vaker deel aan culturele activiteiten vóór zij de betreffende opleiding volgen en vóór zij het betreffende beroep uitoefenen. Bij de sociale achtergrond van de partner houden selectie en beïnvloeding elkaar ongeveer in evenwicht. Een duidelijke invloed gaat alleen uit van een kunstzinnige

vervolgopleiding: tijdens een dergelijke opleiding neemt het museumbezoek toe.

De positie op de arbeidsmarkt en de fase in de relatievorming, omstandigheden die te maken hebben met de gelegenheid tot deelname, hebben volgens de uitkomsten van hoofdstuk 6 niet of nauwelijks effect op de al bestaande patronen van cultuurdeelname. Alleen het ouderschap heeft een duidelijke negatieve invloed op de culturele loopbaan: zodra zich kinderen aandienen daalt de deelname aan culturele activiteiten.

Hoe ontwikkelt de participatie in culturele activiteiten zich gedurende de eerste 35 jaar van de levensloop onder invloed van ouderlijk milieu en later verworven sociale statuskenmerken?

De participatie in culturele activiteiten komt in deze studie naar voren als een stabiel gedragspatroon dat vroeg in het leven ontstaat, in het ouderlijk milieu, en zich verder in de levensloop niet meer zo sterk ontwikkelt. De invloed van later verworven statuskenmerken, in het bijzonder de opleiding, zijn kleiner dan in eerder cross-sectioneel onderzoek is vastgesteld. Door de longitudinale onderzoeksopzet en doordat we in staat waren totale invloeden van ouders en school te berekenen is gebleken dat veel van de ogenschijnlijke effecten van later verworven statuskenmerken berusten op selectie: de samenhang tussen cultuurparticipatie en verworven kenmerken zoals opleiding en beroep, zijn grotendeels al van tevoren aanwezig en zijn voor een belangrijk deel ontstaan in het ouderlijk milieu.

Discussie

De gegevens uit het project 'Effecten van kunsteducatie binnen het voortgezet onderwijs' ([KUNST94] Nagel e.a., 1997a) vormen het hoofdbestanddeel van deze studie. De gegevens hebben betrekking op ruim 1000 oud-leerlingen die tien tot twintig jaar eerder op 31 scholen voor voortgezet onderwijs examen hadden gedaan. Bovendien zijn 840 ouders en 654 siblings (broers/zussen) van de oud-leerlingen ondervraagd.

Uniek aan dit steekproefontwerp is dat de respondenten geclusterd zijn binnen twee contexten: oud-leerlingen binnen scholen en siblings binnen gezinnen. Deze dubbele clustering maakt het mogelijk de invloed van

school en ouderlijk milieu te modelleren zonder over een directe meting van beide contexten te beschikken. De invloed van de beide contexten is op deze manier goed vergelijkbaar, waardoor het relatieve belang van ouderlijk milieu en school voor voortgezet onderwijs op een adequate manier vastgesteld kan worden. In hoofdstuk 5 is dit gebeurd via een dubbel contextueel model

Een ander voordeel van dit steekproefontwerp is dat de gegevens over ouderlijk milieu en school voor voortgezet onderwijs via onafhankelijke bronnen verzameld zijn. De informatie over het ouderlijk milieu is afkomstig van één van de ouders zelf; de informatie over het voortgezet onderwijs, met name die over deelname aan kunstzinnige vakken en het niveau waarop examen is gedaan, is verkregen van de administraties van de scholen. De metingen zijn daardoor onafhankelijk van vertekeningen die optreden wanneer respondenten wordt gevraagd te rapporteren over hun ouderlijk gezin en over deelname aan kunstvakken in het onderwijs.

Bijzonder aan deze gegevens is ten slotte dat via retrospectieve ondervraging ontwikkelingen in de cultuurparticipatie zijn vastgesteld. Aan respondenten is gevraagd te rapporteren hoe het vroeger met hun culturele activiteit was en hoe die zich heeft ontwikkeld. Ook zijn retrospectief loopbanen in onderwijs, beroep en relatie- en gezinsvorming vastgesteld. Deze manier van ondervraging resulteert in continue carrièredata zonder selectieve uitval. Een belangrijk voordeel van deze longitudinale onderzoeksopzet is dat het mogelijk is effecten van selectie en beïnvloeding te onderscheiden.

Bij de gegevens zijn echter ook enkele kanttekeningen op hun plaats. Een nadeel van deze gegevens is dat ze niet representatief zijn voor de Nederlandse bevolking. Dit is het gevolg van het doel waarvoor ze verzameld zijn, namelijk een evaluatie van de eindexamens in de kunstzinnige vakken in het voortgezet onderwijs. Effecten van kunstzinnige examenvakken kunnen alleen op een betrouwbare manier vastgesteld worden met voldoende deelnemers aan een kunstzinnig examenvak in de steekproef. Om dit te bereiken zijn ten eerste alleen scholen geselecteerd op grond van hun aanbod van kunstzinnige examenvakken in (een deel van) de periode van 1976 tot 1985 en is in de tweede plaats het aantal deelnemers aan een kunstzinnig examenvak kunstmatig opgehoogd. De beschrijvende gegevens, zoals die over de beginleeftijden en met wie het eerste cultuurbezoek plaatsvond, zijn

hierdoor niet goed generaliseerbaar, zelfs niet naar de populatie van leerlingen die tussen 1976 en 1985 examen hebben gedaan in het voortgezet onderwijs. De steekproef bevat bovendien geen personen die voortijdig het onderwijs verlaten hebben en weliswaar zijn alle vier hoofdtypen in het voortgezet onderwijs vertegenwoordigd (namelijk vbo, mavo, havo, vwo), maar is er een oververtegenwoordiging in de richting van de hogere vormen van voortgezet onderwijs.

In de selectie van scholen met een aanbod aan eindexamens in de kunstzinnige vakken schuilt het gevaar dat deze scholen een positiever cultureel schoolklimaat bieden dan gemiddeld in het voortgezet onderwijs. Met name kan dit het geval zijn in de periode 1976-1985, toen de eindexamens in de kunstvakken geleidelijk werden ingevoerd en nog slechts een klein deel van de scholen hieraan deelnam. Dit bezwaar kan echter gedeeltelijk worden weggenomen. Indertijd waren er namelijk hevige discussies tussen voor- en tegenstanders van de invoering van examens in de kunstvakken (Van der Kamp, 1980). Vooral aanhangers van de vrije expressie waren tegen de invoering van de eindexamens in de kunstzinnige vakken (Van der Kamp, 1976; Van Lakerveld, Massee & Van Vonderen, 1995). Er bestaat dus geen één op één relatie tussen de keuze van een school om een kunstvak aan te bieden en het cultureel klimaat van de school. Verder is het denkbaar dat scholen door hun aanbod aan eindexamens in de kunstzinnige vakken ouders en leerlingen hebben aangetrokken die geïnteresseerd zijn in kunst en cultuur. Ervan uitgaande dat dezelfde culturele interesse ook leidt tot deelname van de leerling aan een kunstzinnig vak, is dit bezwaar ondervangen door in de analyses steeds rekening te houden met deelname aan een kunstzinnig vak.

Verder is de conclusie dat culturele loopbanen ontstaan in het ouderlijk milieu en dat latere sociale statusgroepen daar slechts een geringe invloed op kunnen uitoefenen gebaseerd op gegevens van geboortecohorten vanaf 1955 (dit geldt niet alleen voor de gegevens uit het project KUNST94, maar ook voor de gebruikte gegevens uit het Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek). Het is mogelijk dat de relatie tussen ouderlijk milieu en cultuurparticipatie ook onderhevig is (geweest) aan historische verschuivingen. Of de gevonden samenhang zich ook in andere cohorten voordoet is de vraag. Gegeven de trends naar groeiende openheid die op andere gebieden geconstateerd zijn (Dronkers & Ultee, 1995) is de verwachting dat de relatie in vroegere cohorten nog

sterker was en dat deze onder huidige generaties aan het afnemen is. Volgens De Haan en Knulst (De Haan & Knulst, 2000; Knulst, 1995) was het vroeger wel zo dat jongeren uit cultureel actieve gezinnen het ouderlijk voorbeeld zelf voortzetten, maar is dat veranderd onder recentere generaties jongeren. Jongeren uit recente geboortecohorten zijn volgens deze auteurs anders gesocialiseerd dan vroeger waardoor zij minder dan voorheen tot cultuurparticipatie geneigd zijn, ook al zijn ze afkomstig uit cultureel actieve gezinnen. Dit wordt volgens de onderzoekers deels veroorzaakt doordat de cultuuroverdracht van ouders op hun kinderen steeds minder effectief verloopt. De Haan en Knulst (2000) vinden empirische ondersteuning voor het feit dat de belangstelling voor cultuur onder jongeren van 16 tot 25 jaar de laatste jaren is achtergebleven bij de rest van de bevolking, maar tonen niet aan of dat komt doordat de invloed van ouders is veranderd. Onderzoek op het gebied van leesgedrag laat zien dat ouders steeds meer socialiserende activiteiten ondernemen en dat dit dus geen verklaring kan vormen voor de afname in het leesgedrag onder jongeren (Kraaykamp, 2002; Verboord, 2003).

De gegevens over culturele loopbanen in het project 'Effecten van kunsteducatie binnen het voortgezet onderwijs' zijn verzameld via retrospectieve ondervraging. Respondenten rapporteren achteraf over (veranderingen in) hun culturele levensloop, alsmede over de ontwikkelingen in omstandigheden die daarop van invloed kunnen zijn geweest. Een mogelijk nadeel van deze gegevens is dat ze geen geldige en betrouwbare meting van gedrag op eerdere leeftijd vormen. Retrospectief gevraagde gegevens worden niet altijd accuraat herinnerd en een veel voorkomende fout is om het gedrag in het verleden te vertekenen in de richting van het huidige gedrag (Van der Vaart, 1996). Dit laatste is het meest problematisch en kan leiden tot een overschatting van de stabiliteit en selectieprocessen in de culturele loopbaan en tot een onderschatting van veranderingen onder invloed van later verworven statuskenmerken. Met name bij de conclusies over stabiliteit en verandering in de retrospectief gevraagde culturele loopbanen moeten we daarom enige voorzichtigheid betrachten.

De belangrijkste informatie over de jeugdperiode, namelijk die over het ouderlijk milieu en het voortgezet onderwijs is daarentegen op een zeer betrouwbare manier vastgesteld. Deze is niet afkomstig van de respondenten zelf, maar van onafhankelijke bronnen: de informatie over

culturele socialisatie in het ouderlijk milieu is verkregen door ondervraging van de ouders van de respondenten zelf; de gegevens over culturele socialisatie op school zijn verkregen via de administraties van de deelnemende scholen. De totale invloed van het ouderlijk milieu is bovendien berekend aan de hand van de overeenkomst tussen broers en zussen, en deze zijn ook onafhankelijk van elkaar ondervraagd.

Vooropgesteld moet echter worden dat, gegeven de beschikbare data, retrospectieve ondervraging op dit moment de enige manier is om culturele loopbanen van deze lengte te bestuderen. Gegevens over culturele loopbanen via de panelmethode, waarbij personen over de tijd gevolgd worden en waarbij geen retrospectieve vertekening optreedt, zijn vooralsnog niet voorhanden. Een open vraag blijft daarom in hoeverre dezelfde bevindingen naar voren komen wanneer jongeren over de tijd gevolgd worden in de belangrijke periode van adolescentie tot jong volwassenheid.

Wellicht laat het antwoord op deze vraag niet meer zo lang op zich wachten. Inmiddels is een start gemaakt met de verzameling van panelgegevens over cultuurparticipatie (Ganzeboom & Nagel, 2003). In dit steekproefontwerp worden jongeren van uiteenlopende cohorten voor het eerst ondervraagd in de adolescentie en wordt hun cultuurparticipatie vervolgens iedere twee jaar opnieuw vastgesteld. Van het oudste cohort bestrijken de gegevens over culturele loopbanen ondertussen al vier jaar van de periode van adolescentie tot jong volwassenheid.

BIJLAGE BIJ HOOFDSTUK 1

RETROSPECTIEVE LOOPBAANGEGEVENS: KUNST94[1]

Het primaire doel van het project 'Effecten van kunsteducatie binnen het voortgezet onderwijs' ([KUNST94] Nagel e.a., 1997a) was te onderzoeken in hoeverre deelname aan eindexamens in de kunstzinnige vakken in het voortgezet onderwijs op lange termijn leidt tot een verhoogde deelname aan culturele activiteiten. Het startpunt voor de dataverzameling vormden scholen voor voortgezet onderwijs, waar namen en adressen van leerlingen verzameld zijn die in het verleden wel of niet hadden deelgenomen aan de eindexamens in de kunstzinnige vakken. De oud-leerlingen die op deze scholen onderwijs hadden gevolgd zijn vervolgens opgespoord en ondervraagd over hun cultuurparticipatie. In deze prospectieve onderzoeksopzet zijn de gegevens ingezameld bij vier onafhankelijke databronnen: scholen, ouders, oud-leerlingen en broers en zussen van deze oud-leerlingen.

Scholen

Uitgangspunt van de dataverzameling in haar geheel wordt gevormd door een bestand van 31 scholen voor voortgezet onderwijs die in (een deel van) de jaren 1976-1985 eindexamens in ten minste één van de kunstzinnige vakken aanboden en gegevens over oud-leerlingen ter beschikking stelden. De steekproef van scholen is getrokken uit een bestand van scholen voor mavo, havo en vwo, die in het schooljaar 91/92 eindexamens aanboden voor de vakken tekenen, handvaardigheid 1, handvaardigheid 2, en/of muziek (Oud, Ganzeboom & Haanstra, 1992). De steekproefgrootte bedroeg per schoolniveau een derde van het totaal aantal scholen. Na opschoning van het bestand is aan 332 scholen een vragenlijst verstuurd met de vraag of zij in de periode 1976-1985 ook al eindexamens in de kunstzinnige vakken aanboden, en zo ja, of zij mee wilden werken aan het hoofdonderzoek. Voor de werving van scholen voor het vbo is gebruik gemaakt van een namenlijst van scholen die in 1985 betrokken waren bij de ontwikkeling van toetsen voor het vak textiele werkvormen in samenwerking met het CITO. Later is aanvullend geworven via Cultuurnetwerk Nederland, het CITO, de inspectie van het

[1] Deze tekst is een verkorte weergave van de beschrijving van de gegevens in Nagel e.a. (1996b). Voor een uitgebreidere beschrijving van de gegevens verwijs ik naar Nagel e.a. (1996b; 1997a).

vbo en vaktijdschriften. Uiteindelijk hebben 31 scholen gegevens over oud-leerlingen verstrekt. Dit zijn scholen die èn in de periode 1976-1985 eindexamens in de kunstzinnige vakken aanboden èn die bereid waren om mee te werken aan het onderzoek (zie ook Oud e.a., 1992, 63-64). Onder de 31 deelnemende scholen zijn 24 scholengemeenschappen en twee Montessorischolen; ruim de helft van de scholen is van katholieke signatuur. De deelnemende scholen liggen verspreid over Nederland (zie figuur 1.1).

In de administraties van deze scholen werden naam en adres verzameld van (een steekproef van) geëxamineerde leerlingen uit de betreffende periode (1976-1985). Van deze leerlingen werd ook vastgesteld of ze hadden deelgenomen aan een examen voor een kunstzinnig vak, het schoolniveau waarop examen was gedaan en het examenjaar. De steekproef bevat zowel deelnemers aan de examens kunstzinnige vakken als hun schoolgenoten die niet deelnamen. Per school werden uit beide groepen 26 namen van oud-leerlingen random geselecteerd, dan wel alle relevante oud-leerlingen benaderd als het er in de betreffende periode minder dan 26 waren. In een later stadium van het veldwerk is het aantal te benaderen oud-leerlingen iets verhoogd, omdat gevreesd werd dat de beoogde steekproefomvang (N = 1000) niet gehaald zou worden.

Figuur 1.1: Geografische spreiding scholen (N = 31)

Bron: KUNST94 (Nagel e.a. 1997a)

Oud-leerlingen
De oud-leerlingen werden telefonisch benaderd voor een interview. De adressen van de oud-leerlingen uit het examenjaar, tussen 1976 en 1985, waren in de meeste gevallen de adressen van de ouders. De gangbare procedure was dan ook dat eerst de ouders geïnterviewd werden en dat van hen tegelijk het actuele adres van hun zoon of dochter werd verkregen. Indien de ouders niet meer op het toenmalige adres woonden of het adres van de oud-leerling niet via de ouders achterhaald kon worden, zijn telefoonboeken en bevolkingsregisters geraadpleegd.

Van de oorspronkelijke steekproef van 2089 zijn uiteindelijk 1034 oud-leerlingen (49%) telefonisch geïnterviewd. De overige oud-leerlingen hebben hun medewerking geweigerd (18%), zijn niet bereikt (31%) of zaten dubbel in de steekproef (2 %). Overigens is met de opsporing van oud-leerlingen en hun ouders gestopt toen de beoogde respons van 1000 oud-leerlingen in zicht kwam. Vergelijking van de oorspronkelijke steekproef van oud-leerlingen met de groep die meegewerkt heeft aan het onderzoek, leert dat er nauwelijks of geen selectiviteit is opgetreden wat betreft deelname aan een kunstzinnig examenvak, examenjaar, geboortejaar en sekse (Nagel e.a. 1996). Selectiviteit is wel opgetreden wat betreft het niveau waarop examen is gedaan in het voortgezet onderwijs: waar de responspercentages rond het gemiddelde (49%) liggen bij mavo-, havo-, en vwo-leerlingen (resp. 45%, 56%, 58%) heeft van de vbo-leerlingen slechts een kwart (24%) aan het onderzoek meegedaan.

De oud-leerlingen variëren in leeftijd van 25 tot 38 jaar en hebben in de periode van 1976 tot en met 1985 in het voortgezet onderwijs examen gedaan. Bij de helft van hen maakte een kunstzinnig vak deel uit van het examenpakket. Het vak tekenen komt in de steekproef het meest voor, gevolgd door handenarbeid, en daarna muziek. Textiele werkvormen is sterk ondervertegenwoordigd. In deze studie worden de beeldende vakken tekenen, handenarbeid en textiele werkvormen samengevoegd. Onder de oud-leerlingen bevinden zich meer vrouwen dan mannen (64 procent), hetgeen gedeeltelijk veroorzaakt wordt door de aanwezigheid van een aantal vbo-scholen met bijna alleen meisjes. Wat betreft het niveau van voortgezet onderwijs waarop examen is gedaan, zijn havo-leerlingen sterk oververtegenwoordigd.

Het telefonisch vraaggesprek met de oud-leerlingen duurde ongeveer 45 minuten. In het interview is het verloop van deelname aan vijf receptieve cultuurvormen zeer uitvoerig vastgelegd. Hierbij is niet alleen gevraagd naar de huidige situatie maar ook naar de situatie in de gehele periode tussen het jaar waarin het ouderlijk huis verlaten was en de situatie op het moment van onderzoek. De culturele activiteiten waarnaar gevraagd is zijn: museum voor beeldende kunst, cultuurhistorisch museum, schouwburg, bioscoop en uitvoeringen van klassieke muziek. Per cultuurvorm is bovendien gevraagd in welk jaar het eerste bezoek plaatsvond, in wiens gezelschap dit gebeurde en hoe vaak men de cultuurvorm bezocht toen men 14 jaar oud was. Verder werd de levensloop geïnventariseerd wat betreft opleiding en beroep, partnerkeuze, gezinsvorming en verhuizingen.

Ouders

De ouders van de oud-leerlingen zijn benaderd voor een afzonderlijk telefonisch vraaggesprek van ca. 15 minuten. Hierbij werd de vader of moeder van de oud-leerling, degene die de telefoon opnam, uitgenodigd voor het gesprek. In een later stadium is nadrukkelijk naar de vader gevraagd, omdat vaders ondervertegenwoordigd dreigden te raken. In totaal hebben 840 ouders hun medewerking verleend, van wie ook gegevens van hun zoon of dochter bekend zijn (in feite hebben meer ouders meegedaan, maar bij hen is het niet gelukt om een bijbehorende oud-leerling (bereid) te vinden).

Uiteindelijk stonden de moeders ons iets vaker te woord dan de vaders (59%). De leeftijden van de ouders varieerden op het moment van onderzoek tussen de 40 en 83 jaar. Het is niet zo dat ouders van jongere leerlingen vaker meegewerkt hebben. Wel is er een relatie met het examenniveau van de oud-leerling in het voortgezet onderwijs: ouders van wie de zoon of dochter op een hoger niveau van voortgezet onderwijs examen heeft gedaan zijn oververtegenwoordigd. Ouders zijn met name ondervraagd over hun eigen culturele activiteiten toen de oud-leerling nog thuis woonde, alsmede hun demografische achtergrond.

Broers/zussen

Teneinde een contextueel model te kunnen schatten, waarin naast de schoolopleiding ook het ouderlijk gezin als context fungeert, is ook een broer/zus (sibling) van de betreffende oud-leerling ondervraagd, ditmaal via een schriftelijke vragenlijst. Van de 989 oud-leerlingen die een broer

of zus hadden is in totaal van 880 een adres verkregen. Van de siblings heeft ongeveer driekwart (654) de vragenlijst ingevuld en teruggestuurd. Ongeveer evenveel broers als zussen hebben gereageerd. Een kwart van hen (25%) heeft examen gedaan in één van de kunstzinnige vakken. De leeftijden van de broers en zussen lopen logischerwijs iets verder uiteen dan die van de oud-leerlingen, maar de grootste groep zit in dezelfde leeftijdsspanne, waarbij in ongeveer de helft van de gevallen de broer of zus ouder is dan de respondent. Aan de broer/zus zijn grotendeels dezelfde vragen gesteld als aan de oud-leerling, maar er is minder uitvoerig geïnformeerd naar de ontwikkeling van de cultuurparticipatie over de levensloop.

Bijlage bij hoofdstuk 2: Bezoekpatronen naar leeftijd voor de volgorde bioscoop, cultuurhistorisch museum, museum voor beeldende kunst, theater, klassiek concert: 0 = niet bezocht, 1 = bezocht. Bijvoorbeeld: 11000 betekent bioscoop en cultuurhistorisch museum bezocht, museum voor beeldende kunst, theater en klassiek concert niet bezocht

leeftijd: patroon	fouten	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**	**11**	**12**	**13**	**14**	**15**	**16**	**17**	**18**
00000	0	999	994	979	940	875	739	649	514	473	298	261	170	122	80	55	29	20	17
00001	4				1	2	3	3	3	4	5	5	4	3	2	1	1	1	1
00010	3		1	1	6	5	9	11	14	17	13	14	7	5	6	3	2	3	1
00011	6						1	1	2	2	1	1							
00100	2		2	7	13	15	20	18	21	20	21	18	16	14	10	6	4	3	2
00101	5								1	2	3	4	2	2	3	1	1	1	1
00110	4					2	1	1	2	2	5	4	3	5	5	3	2	3	4
00111	6										1	1	2	2	1	3			
01000	1	1	1	1	3	9	10	11	24	26	45	47	28	26	16	8	4	4	4
01001	4					1	1	1	1	1	1	1		2					
01010	3					1			1	2	4	5	6	3	1	4	1		
01011	5								1	1	2	2	1	1					
01100	2	2	2	5	7	7	7	7	6	8	15	14	13	14	9	8	3	2	1
01101	4				1	1	1	3	2	2	4	4	4	2	2	1			
01110	3		1			1	2	3	2	2	6	7	4	5	3	3	5	3	3
01111	4					1	2		2	1		2	5	1	1	1	4	4	3
10000	0	3	4	10	27	65	153	204	262	267	266	269	265	262	228	191	160	136	120
10001	3							1	5	6	8	9	13	10	13	11	6	7	10
10010	2				1	2	7	14	19	22	32	35	40	45	53	47	54	52	57
10011	4							2	2	2	5	6	9	12	11	8	9	5	3
10100	1			1	2	6	20	23	35	38	52	55	56	62	62	62	58	63	53
10101	3									1	6	6	7	5	8	13	8	7	10
10110	2							2	3	2	7	11	17	22	30	48	63	67	59
10111	3						1			2	5	5	10	11	16	17	31	32	33
11000	0				1	2	11	20	32	41	57	61	91	93	97	81	67	55	50
11001	2							2	2	3	3	3	9	10	8	10	8	7	5
11010	1							1	4	5	14	15	23	29	33	43	49	56	57
11011	2					1	1	1			4	6	9	11	14	19	17	18	14
11100	0				1	6	8	14	22	25	60	67	83	87	110	111	91	93	91
11101	1						1	1	4	5	8	8	17	22	23	30	28	31	27
11110	0			1	1	2	4	6	9	10	30	33	51	65	80	107	156	170	184
11111	0				1	1	3	6	10	13	24	26	40	52	80	110	144	162	195
N		1005	1005	1005	1005	1005	1005	1005	1005	1005	1005	1005	1005	1005	1005	1005	1005	1005	1005
H					**.29**	**.37**	**.41**	**.44**	**.42**	**.42**	**.42**	**.41**	**.43**	**.43**	**.44**	**.43**	**.42**	**.40**	**.42**

Bijlage bij hoofdstuk 2 (vervolg): Bezoekpatronen naar leeftijd voor de volgorde bioscoop, cultuurhistorisch museum, museum voor beeldende kunst, theater, klassiek concert: 0 = niet bezocht, 1 = bezocht.

leeftijd:		**19**	**20**	**21**	**22**	**23**	**24**	**25**	**26**	**27**	**28**	**29**	**30**	**31**	**32**	**33**	**34**	**35**
patroon	fouten																	
00000	0	14	9	9	9	5	5	5	4	4	2	2	2	2	1	1	1	1
00001	4	1	1			1												
00010	3		1	1	1	1	1	1	1									
00011	6																	
00100	2	2																
00101	5																	
00110	4	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1							
00111	6																	
01000	1	4	4	4	4	3	3	3	2	2	3	3	2	2	2	2	1	
01001	4																	
01010	3																	
01011	5																	
01100	2	1	2	2	2	1												
01101	4																	
01110	3	2	2	1	1	1	1	1	1									
01111	4	3	1															
10000	0	110	98	90	74	66	61	48	41	36	31	21	18	10	7	4	2	1
10001	3	9	7	6	3	4	4	4	3	2	1	2	3	1	1			
10010	2	54	54	51	51	49	50	55	48	45	39	31	25	19	14	9	6	3
10011	4	4	6	6	8	9	10	9	9	10	11	9	9	4	2	2	1	
10100	1	49	46	41	40	37	32	28	22	17	14	10	9	6	4	2	1	
10101	3	10	11	13	12	12	9	6	5	6	6	4	3	3	1			
10110	2	60	60	60	55	53	49	54	57	48	37	30	17	6	4	3	2	1
10111	3	30	30	34	39	38	40	38	37	37	35	30	26	19	11	9	5	1
11000	0	48	48	48	44	44	37	33	29	21	11	9	7	6	3	2	1	1
11001	2	5	3	5	5	5	7	7	8	7	7	6	4	2	2	2		
11010	1	58	55	54	56	58	54	53	54	49	48	40	30	21	15	7	4	1
11011	2	16	15	15	15	16	15	19	21	16	11	9	7	4	3	2	3	3
11100	0	88	77	76	73	72	65	56	45	39	34	32	21	10	7	3	1	
11101	1	24	20	20	21	20	16	17	20	19	18	14	13	6	3	2	2	1
11110	0	188	206	202	213	214	228	229	224	214	188	156	113	75	50	30	18	12
11111	0	222	248	266	278	295	317	338	348	347	324	270	217	158	99	62	45	24
N		1005	1005	1005	1005	1005	1005	1005	980	920	821	678	526	354	229	142	93	49
H		**.43**	**.43**	**.43**	**.41**	**.39**	**.40**	**.38**	**.36**	**.36**	**.35**	**.34**	**.35**	**.38**	**.40**	**.38**	**.40**	**.48**

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)

Bijlage bij hoofdstuk 3: Correlaties tussen verschillende operationalisaties van primaire en secundaire socialisatie

BIOSCOOP N = 793	met ouders	met school	met vrienden anders	leeftijd eerste bezoek	ouders totale cultuur	beeldend vak	vak muziek
leeftijd eerste bezoek	-.49	.07	.48				
ouders totale cultuur	.21	-.04	-.20	-.25			
beeldend vak	.02	-.02	-.01	-.03	.15		
vak muziek	-.04	.06	.02	.08	.03	-.23	
CULTUURHISTORISCH MUSEUM N = 526	**met ouders**	**met school**	**met vrienden anders**	**leeftijd eerste bezoek**	**ouders totale cultuur**	**beeldend vak**	**vak muziek**
leeftijd eerste bezoek	-.42	.31	.24				
ouders totale cultuur	.15	-.09	-.12	-.16			
beeldend vak	.03	.01	-.07	-.00	.16		
vak muziek	-.02	-.01	.06	-.00	.06	-.24	
MUSEUM VOOR BEELDENDE KUNST N = 546	**met ouders**	**met school**	**met vrienden anders**	**leeftijd eerste bezoek**	**ouders totale cultuur**	**beeldend vak**	**vak muziek**
leeftijd eerste bezoek	-.54	.43	.22				
ouders totale cultuur	.40	-.31	-.17	-.35			
beeldend vak	-.02	.06	-.06	-.03	.03		
vak muziek	-.05	.01	.10	.04	.05	-.27	
THEATER N = 509	**met ouders**	**met school**	**met vrienden anders**	**leeftijd eerste bezoek**	**ouders totale cultuur**	**beeldend vak**	**vak muziek**
leeftijd eerste bezoek	-.35	.17	.23				
ouders totale cultuur	.34	-.21	-.17	-.22			
beeldend vak	.07	-.04	-.05	-.06	.11		
vak muziek	-.03	.02	.02	.02	-.01	-.27	
KLASSIEK CONCERT N = 265	**met ouders**	**met school**	**met vrienden anders**	**leeftijd eerste bezoek**	**ouders totale cultuur**	**beeldend vak**	**vak muziek**
leeftijd eerste bezoek	-.35	.12	.32				
ouders totale cultuur	.28	-.27	-.06	-.27			
beeldend vak	-.07	.07	.02	-.05	.04		
vak muziek	.05	.01	-.08	.04	-.00	-.36	

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a)

Bijlage bij hoofdstuk 4: Determinanten van uit huis wonen onder jongeren tot en met 25 jaar

	percentage uitwonenden	logistische regressiecoëfficiënt	standaardfout
tot 15 jaar	≤.5	0	
16 jaar (0-1)	.8	.55	(.35)
17 jaar (0-1)	1.2	.98	(.29)
18 jaar (0-1)	5.4	2.54	(.19)
19 jaar (0-1)	12.9	3.51	(.17)
20 jaar (0-1)	24.2	4.30	(.17)
21 jaar (0-1)	35.9	4.93	(.17)
22 jaar (0-1)	50.5	5.49	(.17)
23 jaar (0-1)	61.3	6.02	(.17)
24 jaar (0-1)	71.7	6.56	(.17)
25 jaar (0-1)	80.8	7.03	(.17)
geboortecohort (54-93)		-.02	(.00)
meisje (0-1)		1.26	(.05)
opleidingsniveau (0-1)		.58	(.08)
constante		-5.21	(.31)
N			28.514

Bron: Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1999 (SCP)

Bijlage bij hoofdstuk 4: Clustering van culturele activiteiten onder jongeren van zes tot achttien jaar en hun ouders. Factorladingen (PAF, rotation oblimin)

	kinderen		vaders		moeders	
toneel	.45	.14	.70	-.04	.67	-.03
cabaret	.43	-.05	.63	-.06	.62	-.07
klassiek concert	.31	.14	.30	.24	.36	.20
ballet	.36	-.00	.22	.09	.35	.04
mime	.31	-.03	.25	.00	.24	.01
monumenten	.00	.65	-.02	.66	-.04	.68
museum	.01	.73	-.06	.80	-.03	.79
galerie			.13	.47	.15	.44
correlatie tussen factoren		.45		.55		.60

Bron: Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1999 (SCP)

Bijlage bij hoofdstuk 6: Leeftijd van verlaten ouderlijk huis. Odds ratios en robuuste standaardfouten

leeftijd	**121.718**	*19.633*
leeftijd2	**.045**	*.017*
geboortejaar	**1.692**	*.265*
vrouw	**2.228**	*.195*
niveau voortgezet onderwijs	**1.449**	*.261*
interview met ouders	1.140	*.117*
opleiding ouders	**1.692**	*.334*
cultuurdeelname ouders	**1.802**	*.344*
beeldend vak	1.163	*.099*
vak muziek	.804	*.124*
N personen * jaren		21991
N personen		980

Bron: KUNST94 (Nagel e.a., 1997a); vet = t > 1.9

SUMMARY

A large number of empirical studies, inside and outside the Netherlands, has consistently shown that the family of origin and the educational level are the main determinants of cultural participation later in life. By contrast, the influence of the indicator of current social position traditionally used, occupational status, turns out to be only marginal. Income and different stages in the life cycle, such as marital status and labor market position, often associated with the restrictions they impose upon the money and time budget available for cultural participation, also appear to make only minor differences to cultural participation. The only indicator of social background acquired later in life, that is strongly related to cultural behavior, is the social status of the spouse.

These findings, in particular the strong and often confirmed effects of family of origin and educational level, suggest that cultural participation originates in (early) childhood, and remains rather stable thereafter. However, other results, like the effects of (secondary and tertiary) education and in-school art education, and the importance of the spouse, point to a more dynamic development of cultural participation, as a result of social conditions outside the family of origin.

The above findings are based on cross-sectional data. They give only indirect indications, to what extent cultural participation indeed originates early in life, in the parental family, and then stabilizes, and to what extent social conditions later in life, first educational level and in-school art education, and later on occupational status and the social background of the spouse, affect cultural participation. These are questions of a dynamic nature, which cannot be answered conclusively using the cross-sectional data thus far applied in the research on cultural participation. Therefore, taking the results based on cross-sectional data as a starting point, this study analyzes mainly longitudinal (life-history) data to investigate the development of cultural participation over the life course.

The longitudinal data used in chapters 2, 3, 5 and 6 refer to 1028 Dutch respondents, who were interviewed about their cultural careers from the moment they left their parental homes until the moment of the survey in 1994 when they were aged between 25 and 38 (Nagel e.a., 1997a). The original purpose of the data collection was an evaluation of the arts

examinations in Dutch secondary education, reported in Nagel e.a. (1996, 1997b). The respondents are former secondary school students, who graduated between 1976 and 1985 from 31 secondary schools that offered optional art examinations. Half of the respondents graduated in one of four art subjects (drawing, handicrafts, textiles, music). The other half did not pass an art exam but graduated from the same school. After having located the former students, they were interviewed by telephone about their current cultural activities, and also, retrospectively, on their cultural behavior between leaving the parental home and the moment of the interview. In addition, information was collected on their educational and occupational careers, places of residence, spouses and children. Furthermore, in 840 cases one of the parents was interviewed to obtain extensive and independent information on cultural activities in the parental home. Finally, for 654 respondents we have located the siblings nearest in age and collected information on their cultural participation (at age 14 and currently), using a postal survey.

In chapter 4, an additional dataset is used, from the combined AVO household surveys (SCP, 1979-1999), containing information on both parents and children living with their parents. These data offer the opportunity to study the relation between the cultural participation of parents and their children aged between 6 and 18 years. By pooling data from several years we are able to distinguish between the effects of aging and birth year.

The general question of this study is: *how does the participation in cultural activities develop during the first 35 years of the life course, in consequence of the family of origin and later acquired social status?* This question is broken down in five research questions, roughly following five different episodes in the life course:

Beginning: at which ages does cultural participation start and how do these starting ages depend on family and school?

According to the findings in chapter 2 cultural participation most often starts with cinema attendance. Next in line are museums and theatre, followed by classical concerts. The moment in the life course at which half of the sample ever has been to the particular form of culture, is for the cinema at the age of ten; for museum and theatre between the ages of 14 and 15 years, for a classical concert it is at the age of 29. When

participation starts before the age of 19, half of the first visits takes place in the company of the parents and a third of them in the company of school (table 3.1).

Variations in age of the first visit to the cinema, museum, theatre and classical concert depend strongly on the family of origin. Children from cultured backgrounds start their cultural career at a younger age than others. If aged between 12 and 18, children are brought into contact with the arts by the school. Still, also at these ages children from cultured backgrounds have the greatest opportunities to be introduced to culture.

Beginning: to what extent does an early start of the cultural career, in the family of origin, leads to a persistently higher cultural participation in the remaining life course?

Those who participated in culture in (early) childhood continue to do so. Chapter 5 shows that cultural careers from adolescence to adulthood are fairly stable. Chapter 3 demonstrates that, when participation starts before the age of 19, it is very important at which age the first visit takes place. The earlier the age of the introduction to culture, the stronger the cultural participation later in life. By contrast, the company of the first visit to culture does not affect the cultural participation later in life. De Jager's (1967) hypothesis on the effectiveness of an early start in the company of the parents is therefore only partly supported. It is particularly striking that the relationship does not hold for classical concerts, the cultural discipline studied by De Jager (1967). When participation starts before the age of 19, attending classical concerts in adulthood is not affected by the age of the first visit. However, those who have attended their first concert in the company of their parents or other relatives/friends visit concerts more frequently in later life than those who have been brought into contact with classical concerts by the school.

Adolescence: how does the cultural participation develop in adolescence, under the influence of the family of origin?

Chapter 4 shows that during childhood patterns of cultural participation by parents and their children are strongly correlated. The results show a maximum association between parents and their offspring when the children are between ten and twelve years old. After the age of ten

(museum) or twelve (stage arts) the resemblance in cultural participation between parents and children decreases.

The diminishing similarity of cultural participation by parents and children means that cultural participation by adolescents of culturally oriented families and less culturally oriented families develops differently (figure 4.3a, 4.3b). Cultural participation by adolescents of cultured backgrounds rises a bit; cultural participation by adolescents of less cultured backgrounds goes slightly down. Despite the decreasing resemblance between adolescents and their parents, at age eighteen there still is a strong positive association between parents' and children's cultural participation.

Early adulthood: how do influences of family and school vary from adolescence to adulthood? Do the relative effects of family and school change in that period?

Chapter 5 compares the relative effects of family and school by using a longitudinal double context model. The model estimates the total family and school effects by comparing the cultural behavior of siblings and schoolmates at early adolescence (age 14) and at early adulthood (around age 30). Expressed as variance components, family influences are about three times as strong as effects of secondary school. From age 14 until young adulthood the family influence is relatively stable; the influence of school grows. At age 14 total family effects are about four times as strong as total school effects; around age 30 total family influences are about twice as large as total school effects.

Although they are smaller than family background effects, there are independent effects of school on cultural participation. Cultural participation increases with the level of post-secondary school education, over and above the effects of secondary school education. Only small effects of arts instruction programs at secondary school are found. As becomes clear in chapter 5, these effects are present as early as at age 14, *prior* to enrolment in these programs, and should consequently be attributed to self-selection mechanisms. Chapter 6 makes clear that arts education promotes cultural participation only briefly: right after finishing the arts education programs, arts education leads to differences in cultural participation. About 15 years later, these differences have disappeared. Anyway, the effects of arts education are at all ages smaller

than the effects of family background and appear only within art disciplines.

Early adulthood: how does cultural participation develop as a result of the educational and occupational career, migration, and successive stages of family formation?

Chapter 6 examines to what extent patterns of cultural participation change under the influence of social conditions occurring later in life. By means of retrospective information on careers in cultural participation, an attempt is made to unfold the mechanisms of selection and influence. Although it was difficult to distinguish both mechanisms, the results appear to be most in line with selection arguments. Differences in cultural participation according to social conditions occurring in adult life are present before these social conditions actually occur. A high attained level of education, enrolling in tertiary art education, and choosing a cultural occupation do not appear to increase cultural activity. Instead, highly educated students, arts education students and those having a cultural occupation, already show a higher level of cultural participation beforehand. Concerning the social background of the spouse, both mechanisms seem to be more or less balanced. Finally, potential budget restrictions to cultural participation, such as the position at the labor market and the stage in family formation, do hardly cause any differences in cultural participation. One clear exception is having (young) children: parenthood affects cultural participation negatively.

In sum, the main findings of this study are:
* Cultural participation emerges as a rather stable kind of behavior, originating early in life, most often in the parental family.
* Among those who have started their cultural careers before the age of eighteen, the age of initial attendance turns out to be most effective. A person's starting age matters more to cultural participation in early adulthood than the company of the first visit, the cultural behavior by the parents or art education at school.
* The association between the cultural behavior by parents and their offspring is at its maximum when the children are between ten and twelve years old. After the age of ten (museum) or twelve (stage arts) the resemblance in cultural participation between parents and children decreases.

* As a result of the longitudinal research design and the opportunity to estimate total family and school effects, is has become clear that a number of apparent effects of social conditions occurring later in life are to a large extent the result of selection mechanisms. Differences in cultural participation according to later acquired status characteristics are largely present before these conditions turn up.
* The additional influence of social conditions, occurring later in life, especially level of education and arts instruction, is found to be smaller than in studies using cross-sectional data.

LITERATUUR

Allison, P.D. (1984). *Event History Analysis. Regression for Longitudinal Event Data.* Sage University Paper series on Quantitative Applications in the Social Sciences, 07-046. Beverly Hills and London: Sage Pubns.

Aschaffenburg, K. & Maas, I. (1997). Cultural and Educational Careers: the Dynamics of Social Reproduction. *American Sociological Review 62(August),* 573-587.

Asselbergs-Neessen, V. (Red.) (1998). *Is dit kunst? Kunstzinnigheid en Familie.* Utrecht: LOKV Nederlands Instituut voor Kunsteducatie. [Katernen Kunsteducatie, ISSN 0927-1686; 17].

Bengtson, V.L. (1975). Generation and Family Effects in Value Socialization. *American Sociological Review 40(June)*, 358-371.

Bergonzi, L. & Smith, J. (1996). *Effects of Arts Education on Participation in the Arts.* Santa Ana, California: Seven Locks press. [National Endowment for the Arts, Research Division Report #36].

Berkel, M. van (1997). *Who Dominates When? Asymmetrical Patterns of Influence among Dutch Husbands and Wives.* Nijmegen: Mediagroep. [dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen].

Berndt, T.J. (1982). The Features and Effects of Friendship in Early Adolescence. *Child Development*, *53,* 1447-1460.

Bihagen, E. & Katz-Gerro, T. (2000). Culture Consumption in Sweden: the Stability of Gender Differences. *Poetics, 27,* 327-349.

Bourdieu, P. (1977 [1970]). *Reproduction in Education, Society and Culture.* London: Sage.

Bourdieu, P. (1984[1979]]). *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste.* London: Routledge.

Bourdieu, P. & Darbel, A. (with Schnapper, D.) (1991[1969]). *The Love of Art. European Art Museums and their Public.* Stanford, California: Stanford University Press.

Brim, O.G. (jr.) & Kagan, J. (1980). Constancy and Change: a View of the Issues. In Brim, O.G. (jr.) & Kagan, J. (Eds.). *Constancy and change in human development*, 1-25. Cambridge, Massachusetts / London, England: Harvard University Press.

Brittain, C.V. (1963). Adolescent Choices and Parent-Peer Cross-pressures. *American Sociological Review, 28(3)*, 385-391.

Coleman, J.S. (1961). *The Adolescent Society. The Social Life of the Teenager and its Impact on Education.* New York: The Free Press of Glencoe.

Collins, R. (1979). *The Credential Society: An Historical Sociology of Education.* New York: Academic Press.

Clogg, C.C., Petkova, E. & Haritou, A. (1995). Statistical Methods for Comparing Regression Coefficients between Models. *American Journal of Sociology 100(5,March)*, 1261-1293.

Damen, M. (2000). *Cultuurdeelname en school; een onderzoek naar de effecten van de school op de cultuurdeelname van leerlingen.* Utrecht: doctoraalscriptie Universiteit Utrecht.

Davies, M. & Kandel, D.B. (1981). Parental and Peer Influences on Adolescents' Educational Plans: Some Further Evidence. *American Journal of Sociology, 87(2)*, 363-387.

De Volkskrant (1989, 21 april). *Scholieren hebben lage dunk van kunst.*

Dimaggio, P. (1982). Cultural Capital and School Success. The Impact of Status Culture Participation in the Grades of U.S. High School Students. *American Sociological Review, 47*, 189-201.

Dimaggio, P. & Mohr, J. (1985). Cultural Capital, Educational Attainment, and Marital Selection. *American Journal of Sociology, 90(6, May),* 1231-1261.

Dimaggio, P. & Useem, M. (1978). Social Class and Arts Consumption: the Origins and Consequences of Class Differences in Exposure to the Arts in America. *Theory and Society 5(2, March),* 141-161.

Dornbusch, S.M. (1989). The Sociology of Adolescence. *Annual Review of Sociology, 15*, 233-259.

Dronkers, J.; Ultee, W.C. (1995). *Verschuivende ongelijkheid in Nederland.* Assen: Van Gorcum.

Eijck, K. van (1996). *Family and Opportunity. A Sibling Analysis of the Impact of Family Background on Education, Occupation and Consumption.* Tilburg: Tilburg University Press [dissertatie].

Elkin, F. & Handel, G. (1978[1960]). *The Child and Society: the Process of Socialization.* New York: Random House.

Erkelens, P. & Schönau, D. (1985). *Momentopnamen van kunstzinnige vorming in Nederland. Bulletin.* CITO/LOKV i.s.m. O&W en WVC.

Ganzeboom, H. (1982a). Cultuurdeelname als verwerking van informatie of verwerving van status. Een confrontatie van twee alternatieve verklarende theorieën aan de hand van reeds verricht onderzoek. *Mens en Maatschappij 57(4),* 341-372.

Ganzeboom, H. (1982b). Explaining Differential Participation in High-cultural Activities - A Confrontation of Information Processing and Status Seeking Theories. In Raub, W. (Ed.). *Theoretical Models and Empirical Analyses*, 186-205. Utrecht: E.S.-Publications.

Ganzeboom, H. (1982c). *Beleving van Monumenten 1.* Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht, Vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie.

Ganzeboom, H. (1983). *Beleving van Monumenten 2.* Utrecht: Sociologisch Instituut, Vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie van de Rijksuniversiteit Utrecht.

Ganzeboom, H.B.G. (1984). *Cultuur en informatieverwerking*. Utrecht: Universiteit Utrecht [dissertatie].

Ganzeboom, H. (1989). *Cultuurdeelname in Nederland*. Assen: Van Gorcum.

Ganzeboom, H.B.G. (1996). Effects of Arts Education in Primary and Secondary Education on Cultural Consumption and Socio-economic Careers in Later Life, 146-156. In: *Art&Fact. Learning Effects of Arts Education.* Utrecht: LOKV [Netherlands Institute for Arts Education].

Ganzeboom, H.B.G. & Graaf P.M. de (1991). Culturele socialisatie en culturele participatie. Over de invloed van het ouderlijk milieu. In Verhoeff, R.; Ganzeboom, H.B.G. (Red.). *Cultuur en publiek. Multidisciplinaire opstellen over de publieke belangstelling voor kunst en cultuur in Nederland*, 133-157. Amsterdam: Siswo.

Ganzeboom, H., Graaf, P. de & Kalmijn, M. (1987). De culturele en economische dimensie van beroepsstatus. *Mens en Maatschappij, 62(2),* 153-175.

Ganzeboom, H. & Haanstra, F. (1989). *Museum en publiek. Een onderzoek naar ontwikkelingen in publiek en publieksbenadering in de Nederlandse musea door middel van heranalyse van bestaande publieksgegevens en herondervraging van educatieve medewerkers*. Rijswijk: Ministerie van WVC.

Ganzeboom, H.B.G., Haanstra, F., Hoorn, M. van, Nagel, I. & Vingerhoets, C. (2001a). Momentopname 2000 CKV1-Volgproject. *Cultuur + Educatie, 2.* Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland.

Ganzeboom, H.B.G., Haanstra, F., Damen, M., Nagel, I. (2002). Momentopname 2001 CKV1-Volgproject. *Cultuur + Educatie, 3.* Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland.

Ganzeboom, H.B.G. & Nagel, I. (1995). *Culturele loopbanen.* NWO-Onderzoeksvoorstel.

Ganzeboom, H. & Nagel, I. (2003) [Projectleiders]. *School en cultuur. Onderzoek naar culturele activiteiten in het Nederlands voortgezet onderwijs*. [machine readable datafiles] Utrecht: Onderzoekscentrum ICS/Utrecht [producer]. Te deponeren in het Steinmetz Archief.

Ganzeboom, H.B.G., Nagel, I. & Damen, M. (2001b). Onderzoeksdesigns en de muze. Nieuwe gegevens over effecten van kunsteducatie in het voortgezet onderwijs. In Ganzeboom, H.B.G. & Henrichs, H. (Red.). De Moede Muze. Opstellen voor Wim Knulst, 94-109. *Cultuur + Educatie (1).* Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland.

Glass, J., Bengtson, V.L. & Chorn Dunham, C. (1986). Attitude Similarity in Three-Generation Families: Socialization, Status Inheritance, or Reciprocal Influence? *American Sociological Review, 51(October)*, 685-698.

Glenn, N.D. (1980). Values, Attitudes, and Beliefs. In Brim, O.G. (jr.) & Kagan, J. (Eds.). *Constancy and Change in Human Development*, 596-640. Cambridge, Massachusetts / London, England: Harvard University Press.

Graaf, N.D. de & Ganzeboom, H. (1990). Cultuurdeelname en opleiding: een analyse van statusgroep-effecten met diagonale referentiemodellen. *Mens en Maatschappij 65(3, augustus),* 219-244.

Graaf, P. de (1986). The Impact of Financial and Cultural Resources on Educational Attainment in the Netherlands. *Sociology of Education, 59,* 237-246.

Graaf, P.M. de (1987). *De invloed van financiële en culturele hulpbronnen in onderwijsloopbanen.* Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen. [dissertatie Universiteit Utrecht].

Graaf, P. de (1989). Cultural Reproduction and Educational Stratification. In Bakker, B.F.M., Dronkers, J. & Meijen, G.W. (Eds.). *Educational Opportunities in the Welfare State. Longitudinal Studies in Educational and Occupational Attainment in the Netherlands*, 39-57*.* Nijmegen: ITS.

Grinsven, V. van & Kommer, H. (2000). *Rapportage culturele activiteiten. Eindrapportage basisonderwijs.* Utrecht: DUO Market Research.

Haan, J. de (1997). *Het gedeelde erfgoed. Een onderzoek naar veranderingen in de cultuurhistorische belangstelling sinds het einde van de jaren zeventig.* Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau

Haan, J. de & Knulst, W. (2000). *Het bereik van de kunsten. Een onderzoek naar veranderingen in de belangstelling voor beeldende kunst en podiumkunst sinds de jaren zeventig.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Hart, J. de (1992). Jongenswereld – meisjeswereld? Jongeren over de relatie met hun ouders en leeftijdgenoten. *Comenius, 48(winter)*,430-449.

Hauser, R. M. & Mossel, P.A. (1985). Fraternal Resemblance in Educational Attainment and Occupational status. *American Journal of Sociology, 91*, 650-675.

Hoorn, M. van, Haanstra, F. & Groot, B. de (1998). *Inventarisatieonderzoek 'Cultuur en school'. Deel2: Cultuureducatie op basisscholen en scholen voor voortgezet onderwijs.* Utrecht: LOKV.

Huber, P.J. (1967). The Behaviour of Maximum Likelihood Estimates under Non-Standard Conditions. In *Proceedings of the Fifth Berkeley Symposium on Mathematical Statistics Probability, 1*, 221-233*.* Berkeley CA: University of California Press.

Jager, H. de (1967). *Cultuuroverdracht en concertbezoek.* Leiden: Stenfert Kroese [dissertatie Universiteit Utrecht].

Jager, H. de & Zweers, W. (1962). *Het gehoor gehoord.* Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht.

Jennings, M.K. & Niemi, R.G. (1968). The Transmission of Political Values from Parent to Child. *The American Political Science Review, 62(1),* 169-184.

Jennings, M.K. & Niemi, R.G. (1981). *Generations and Politics. A Panel Study of Young Adults and their Parents.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Jennings, M.K., Stoker, L. & Bowers, J. (2001). *Politics across Generations: Family Transmission Reexamined.* Paper for the 1999 American Political Science Association Convention, Atlanta, Georgia, September 1999.

Working paper 2001-15 published by the Institute of Governmental Studies.

Kagan, J. & Moss, H.A. (1962). *Birth to Maturity. A Study in Psychological Development.* New York and London: John Wiley and Sons, Inc.

Kamp, M. van der (1976). *Meningen over het experiment eindexamens handenarbeid, muziek, tekenen en textiele werkvormen.* Amsterdam: Kohnstamm Instituut.

Kamp, M. van der (1980). *Wat neemt de leerling mee van kunstzinnige vorming?* SVO-reeks 29. Den Haag: Staatsuitgeverij.

Kamphorst, T.J. & Spruijt, A.P. (1983). *Vrijetijdsgedrag in het perspectief van socialisatie. Een empirisch onderzoek naar samenhang tussen aspecten van socialisatieprocessen op de leeftijd van 5 tot en met 10 jaar en vrijetijdsgedrag op de leeftijd van 25 tot en met 30 jaar.* Utrecht: Universiteit Utrecht [dissertatie].

Katz, E.; Gurevitch, M. (1976). *The Secularization of Leisure: Culture and Communication in Israel.* London: Faber & Faber.

Katz-Gerro, T. (2002). Highbrow Cultural Consumption and Class Distinction in Italy, Israel, West Germany, Sweden, and the United States. *Social Forces, 81(1, September),* 207-229.

Knulst, W. (1989). *Van vaudeville tot video: een empirisch-theoretische studie naar verschuivingen in het uitgaan en het gebruik van media sinds de jaren vijftig.* Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Knulst, W.P. (1995). *Podiumkunsten in een tijdperk van afstandsbediening: onderzoek naar achtergronden van veranderingen in de omvang en samenstelling van het podiumpubliek sinds de jaren vijftig.* Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau; Den Haag : VUGA

Kraaykamp, G. (1993). *Over lezen gesproken. Een studie naar sociale differentiatie in leesgedrag.* Amsterdam: Thela Thesis [dissertatie Universiteit Utrecht].

Kraaykamp, G. & Dijkstra, K. (1999). *Preferences in Leisure Time Book Reading: a Study on the Social Differentiation in Book Reading for the Netherlands.* Poetics, 26, 203-234.

Kraaykamp, G. (2002). Leesbevordering en leesniveau. De effecten van ouders, bibliotheek en school, 209-231. In: Raukema, A.; Schram, D.; Stalpers, C. (Red.). *Lezen en leesgedrag van adolescenten en jongvolwassenen.* Stichting Lezen reek 5. Verslag van het congres van 23 en 24 mei 2002, georganiseerd door Stichting Lezen en Provinciale Bibliotheek Centrale Noord-Brabant.

Kraaykamp, G. & Graaf, N.D. de (1995). Sociale differentiatie in materiële en cultuurconsumptie: een kwestie van leefstijl. In Dronkers, J.; Ultee, W.C. (Red.). *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit,* 223-246. Assen: Van Gorcum.

Kracman, K. (1996). The Effect of School-Based Arts Instruction on Attendance at Museums and the Performing Arts. *Poetics, 24,* 203-218.

Lakerveld, C. van, Massee, H. & Vonderen, M. van (Red.) (1995). *De Werkschuit. Een geschiedenis van de kunstzinnige vorming.* Amsterdam: Stichting Vrienden van de Werkschuit.

Lau, R.R., Jacobs Quadrel M.; Hartman, K.A. (1990). Development and Change of Young Adults' Preventive Health Beliefs and Behavior: Influence from Parents and Peers. *Journal of Health and Social Behavior, 31(3, September)*, 240-259.

Little, R.J.A. & Rubin, D.B. (1987). Statistical Analysis with Missing Data. New York: John Wiley & Sons.

Maas, I., Verhoeff, R., Ganzeboom, H. (1990). *Podiumkunsten & Publiek. Een empirisch-theoretisch onderzoek naar omvang en samenstelling van het publiek van de podiumkunsten.* Rijswijk: Ministerie van WVC.

Maas, I. (1990). *Deelname aan podiumkunsten via de podia, de media en actieve beoefening. Substitutie of leereffecten?* Amsterdam: Thela Thesis [dissertatie Universiteit Utrecht].

Maas, I. (1991). Sociale omgeving en cultuurdeelname; de rol van de sociale omgeving bij podiumbezoek en mediagebruik. In Verhoeff, R.; Ganzeboom, H.B.G. (Red.). *Cultuur en publiek. Multidisciplinaire opstellen over de publieke belangstelling voor kunst en cultuur in Nederland*, 105-132. Amsterdam: Siswo.

Meeus, W. (1990). Ouders en leeftijdgenoten in het persoonlijke netwerk van jongeren. *Pedagogisch Tijdschrift, 15(1)*, 25-37.

Miller, R.B. & Glass, J. (1989). Parent-Child Attitude Similarity across the Life Course. *Journal of marriage and the family, 51(November),* 991-997.

Miller, S.D. & Sears, D.O. (1986). Stability and Change in Social Tolerance: a Test of the Persistence Hypothesis. *American Journal of Political Science, 30(1, February),* 214-236.

MlWin (2002). *MlWin Development. Version 1.2.* [statistical software] Http://multilevel.ioc.ac.uk/dev.

Mohr, J. & DiMaggio, P. (1995). The Intergenerational Transmission of Cultural Capital. *Research on Social Stratification and Social Mobility (14),* 169-200.

Mokken, R.J. & Lewis, C. (1982). A Non-Parametric Approach to the Analysis of Dichotomous Item Responses. *Applied Psychological Measurement, 6,* 417-430.

Musgrove, F. (1971[1966]). *The Family, Education and Society.* London: Routledge & Kegan Paul.

Myers, S.M. (1996). An Interactive Model of Religiosity Inheritance: the Importance of Family Context. *American Sociological Review 61(October),* 858-866.

Nagel, I. (2001). De kennismaking met cultuur: het eerste bezoek aan bioscoop, musea, theater en concert. In Bronner, E.A.; Dekker, P.; Hoekstra, J.C.; Leeuw, E. de; Raaij, W.F. van; Ruyter, K. de; Smidts, A. *Ontwikkelingen in het marktonderzoek. Jaarboek 2001 Marktonderzoekassociatie*, 169-183. Haarlem: De Vrieseborch.

Nagel, I. (2002). Paplepel of lessenaar? Een vroege start bevordert latere cultuurdeelname. *Boekmancahier 54 (14, december)*, 398-407.

Nagel, I. (2002). Op welke leeftijd lijken kinderen het meest op hun ouders? Cultuurparticipatie tussen zes en achttien jaar. *Mens & Maatschappij 77(3)*, 207-230.

Nagel, I. & Ganzeboom, H. (1996). De invloed van ouders, school en buitenschoolse kunsteducatie. In Nagel, I., Ganzeboom, H. & Haanstra, F. *Cultuurdeelname in de levensloop: de invloed van ouders, school en buitenschoolse kunsteducatie*, 7–42. Utrecht: LOKV [Katernen Kunsteducatie].

Nagel, I. & Ganzeboom, H. (2002). Participation in Legitimate Culture: the Effects of Family and School from Adolescence to Adulthood. *The Netherlands Journal of Social Sciences, 38(2)*, 102-120 [Special issue on Bourdieu's sociology of culture, edited by Paul M. de Graaf & Gerbert Kraaykamp].

Nagel, I., Ganzeboom, H. & Haanstra, F. (1996) *Cultuurdeelname in de levensloop: de invloed van ouders, school en buitenschoolse kunsteducatie.* Utrecht: LOKV [Katernen Kunsteducatie].

Nagel, I., Ganzeboom, H., Haanstra, F. & Oud, W. (1996). *Effecten van kunsteducatie in het voortgezet onderwijs.* Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut [SCO Rapport nr. 452].

Nagel, I., Ganzeboom, H., Haanstra, F. & Oud, W. [p.i.] (1997). KUNST94: *Effecten van kunsteducatie in het voortgezet onderwijs 1994* [machine readable datafile]. Years of data collection: October 1993 – April 1995. Producer: ICS Data Archive. [ICS Code books - 31]. NIWI, Steinmetz Archives, P1362 [distributor]

Nagel, I.; Ganzeboom, H.; Haanstra, F.; Oud, W. (1997). Effects of Art Education in Secondary Schools on Cultural Participation in Later Life. *Journal of Art & Design Education, 16 (3),* 325-331.

Niehof, J. (1997). *Resources and Social Reproduction. The Effects of Cultural and Material Resources on Educational and Occupational Careers in Industrial Nations at the End of the Twentieth Century.* Amsterdam: Thela Thesis [dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen].

Niemi, R.G. & Hepburn, M.A. (1995). The Rebirth of Political Socialization. *Perspectives on Political Science, 24(1),* 7-16.

Niemi, R.G. & Jennings, M.K. (1991). Issues and Inheritance in the Formation of Party Identification. *American Journal of Political Science, 35(4, November),* 970-988.

Niemi, R.G., Ross, R.D. & Alexander, J. (1978). The Similarity of Political Values of Parents and College-Age Youths. *Public Opinion Quarterly, 42(4, Winter),* 503-520.

Oosterbaan, W. (1989, 20 april). *Jongeren vinden kunst iets voor mietjes en meisjes.* NRC Handelsblad.

Oud, W., Ganzeboom, H. & Haanstra, F. (1992). *Effecten van kunstzinnige vorming in het voortgezet onderwijs.* Verslag van het vooronderzoek. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut [SCO rapport 320].

Ranshuysen, L. & Ganzeboom, H. (1993). *Cultuureducatie en cultuurparticipatie. Opzet en effecten van de Kunstkijkuren en Muziekluisterlessen in het Amsterdams primair onderwijs.* Rijswijk: Ministerie van WVC.

Ritchie, O.W. & Koller, M.R. (1964). *Sociology of Childhood.* New Jersey: Prentice hall, Inc., Englewood Cliffs.

Roe, K. (1994). Reproducing Cultural Capital. Generation Gap or Education Gap? *Boekmancahier, 19,* 26-36.

SCP [Sociaal en Cultureel Planbureau] (1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1999). *Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek (AVO)* [machine readable datafiles]. NIWI, Steinmetz Archives, p0389, p0722, p0966, p1131, p1304, p1513 [distributor].

Sebald, H. (1986). Adolescents' Shifting Orientation toward Parents and Peers: a Curvilinear Trend over Recent Decades. *Journal of Marriage and the Family, 48(February),* 5-13.

Smithuijsen, C. (1997). *Het luisterpeloton: twee generaties concertgangers vergeleken aan de hand van onderzoek naar Utrechtse abonnementhouders in 1961 en 1993.* Amsterdam: Boekmanstudies

Snijders, T. & Bosker, R. (1999). *Multilevel Analysis. An Introduction to Basic and Advanced Multilevel Modelling.* London: Sage.

Spierings, M. (1994). *Cultuurdeelname en levensloop: een statische en dynamische analyse.* Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen [doctoraalscriptie].

StataCorp. (1984-2000). *Stata Statistical Software: Release 6.0.* College Station, TX: Stata Corporation.

StataCorp. (2001). *Stata Statistical Software: Release 7.0.* College Station, TX: Stata Corporation.

Stoker, L. & Jennings, M.K. (1995). Life-cycle Transitions and Political Participation: the Case of Marriage. *The American Political Science Review, 89(2),* 421-433.

Ultee, W., Arts, W. & Flap, H. (1992). *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen.* Groningen: Wolters-Noordhoff.

Uunk, W. & Ultee, W. (1996). Kennis of cultuur? Het belang van opleiding en deelname aan schone kunsten bij partnerkeuze in Nederland tussen 1948 en 1992. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift 23(2, oktober),* 331-365.

Vaart, W. van der (1996). *Inquiring into the Past: Data Quality of Responses to Retrospective Questions.* Amsterdam: Vrije Universiteit [dissertatie].

Veenstra, R. (1999). *Leerlingen - klassen - scholen. Prestaties en vorderingen van leerlingen in het voortgezet onderwijs.* Amsterdam: Thela Thesis [dissertatie Rijksuniversiteit Groningen].

Verboord, M. (2003). Do Changes in Socialization Lead to Decline in Reading Level? How Parents, Literary Education, and Popular Culture Affect the Level of Books Read. *Poetics, 31,* 283-300.

Verhoeff, R. (1993). *De weg naar de podia. Ruimtelijke aspecten van het bezoek aan podiumkunsten in Nederland.* Utrecht: Elinkwijk b.v. [dissertatie Universiteit Utrecht].

Voorpostel, M. & Lippe, T. van der (2001). Jongeren en cultuur. Een verklaring voor verschillen in deelname aan elitaire en populaire cultuur. *Mens & Maatschappij, 76*(3), 202-220.

Waal, M. de (1989). *Daar ga je toch niet heen? Een oriënterende studie over jongeren en de gevestigde kunst.* Amsterdam: Boekman Stichting / Raad voor het Jeugdbeleid.

Weesie, J. (1999). Two-stage Linear Constrained Estimation. *Stata Technical Bulletin, 47,* 34-47.

Wel, F. van (1993). Een cultuurkloof tussen de generaties? Cultuurstijlen onder jongeren en hun persoonlijke netwerk. *Boekmancahier, 17,* 306-327.

Wel, F. van (1994). 'Mijn ouders reken ik tot mijn beste vrienden'. Onderzoeken naar de band van jongeren met hun ouders en met hun beste vriend(in). *Jeugd en Samenleving, 1994(1),* 3-13.

Wippler, R. (1968). *Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag.* Assen: Van Gorcum en Comp. [dissertatie Rijksuniversiteit Groningen].

CURRICULUM VITAE

Ineke Nagel is geboren op 29 september 1966 in Nieuwleusen (Ov.). In 1985 behaalde zij het diploma gymnasium B aan het Gymnasium Celeanum in Zwolle. Vanaf 1985 studeerde zij psychologie aan de Universiteit Utrecht. Deze studie rondde zij in 1992 af met een scriptie over veranderingen in werkbeleving in de levensloop. Van 1989 tot 1993 volgde zij de studierichting sociologie, die zij afsloot met een afstudeeronderzoek naar leefstijlen. Van 1993 tot 2003 is zij verbonden geweest aan de capaciteitsgroep Sociologie van de Universiteit Utrecht. Van 1993 tot 1996 deed zij in opdracht van de overheid onderzoek naar de effecten van eindexamens in de kunstzinnige vakken kunsteducatie in het voortgezet onderwijs. Van 1996 tot 1998 werkte zij als Assistent in Opleiding bij de onderzoekschool ICS (Interuniversitair Centrum voor Sociaal-Wetenschappelijke Theorievorming en Methodenontwikkeling) aan het hier gerapporteerde onderzoek. Vanaf 1998 werkte zij als junior onderzoeker binnen het meerjarige project School en Cultuur, een combinatie van diverse onderzoeken op het gebied van cultureel gedrag van jongeren. Hierbinnen was zij verantwoordelijk voor de dataverzameling en werkte zij mee aan rapportages over de effecten van het vak CKV1 op de cultuurparticipatie van leerlingen tijdens het na het voortgezet onderwijs. Sinds 2004 is zij werkzaam bij de vakgroep Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek van de Vrije Universiteit Amsterdam.

ICS DISSERTATION SERIES

The ICS-series presents dissertations of the Interuniversity Center for Social Science Theory and Methodology. Each of these studies aims at integrating explicit theory formation with state-of-the-art empirical research or at the development of advanced methods for empirical research. The ICS was founded in 1986 as a cooperative effort of the universities of Groningen and Utrecht. Since 1992, the ICS expanded to the University of Nijmegen. Most of the projects are financed by the participating universities or by the Netherlands Organization for Scientific Research (NWO). The international composition of the ICS graduate students is mirrored in the increasing international orientation of the projects and thus of the ICS-series itself.

1) C. van Liere, (1990), *Lastige Leerlingen. Een empirisch onderzoek naar sociale oorzaken van probleemgedrag op basisscholen.* Amsterdam: Thesis Publishers.
2) Marco H.D. van Leeuwen, (1990), *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800 - 1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie.* ICS dissertation, Utrecht.
3) I. Maas, (1990), *Deelname aan podiumkunsten via de podia, de media en actieve beoefening. Substitutie of leereffecten?* Amsterdam: Thesis Publishers.
4) M.I. Broese van Groenou, (1991), *Gescheiden Netwerken. De relaties met vrienden en verwanten na echtscheiding.* Amsterdam: Thesis Publishers.
5) Jan M.M. van den Bos, (1991), *Dutch EC Policy Making. A Model-Guided Approach to Coordination and Negotiation.* Amsterdam: Thesis Publishers.
6) Karin Sanders, (1991), *Vrouwelijke Pioniers. Vrouwen en mannen met een 'mannelijke' hogere beroepsopleiding aan het begin van hun loopbaan.* Amsterdam: Thesis Publishers.
7) Sjerp de Vries, (1991), *Egoism, Altruism, and Social Justice. Theory and Experiments on Cooperation in Social Dilemmas.* Amsterdam: Thesis Publishers.
8) Ronald S. Batenburg, (1991), *Automatisering in bedrijf.* Amsterdam: Thesis Publishers.
9) Rudi Wielers, (1991), *Selectie en allocatie op de arbeidsmarkt. Een uitwerking voor de informele en geïnstitutionaliseerde kinderopvang.* Amsterdam: Thesis Publishers.
10) Gert P. Westert, (1991), *Verschillen in ziekenhuisgebruik.* ICS dissertation, Groningen.

11) Hanneke Hermsen, (1992), *Votes and Policy Preferences. Equilibria in Party Systems.* Amsterdam: Thesis Publishers.
12) Cora J.M. Maas, (1992), *Probleemleerlingen in het basisonderwijs.* Amsterdam: Thesis Publishers.
13) Ed A.W. Boxman, (1992), *Contacten en carrière. Een empirisch-theoretisch onderzoek naar de relatie tussen sociale netwerken en arbeidsmarktposities.* Amsterdam: Thesis Publishers.
14) Conny G.J. Taes, (1992), *Kijken naar banen. Een onderzoek naar de inschatting van arbeidsmarktkansen bij schoolverlaters uit het middelbaar beroepsonderwijs.* Amsterdam: Thesis Publishers.
15) Peter van Roozendaal, (1992), *Cabinets in Multi-Party Democracies. The Effect of Dominant and Central Parties on Cabinet Composition and Durability.* Amsterdam: Thesis Publishers.
16) Marcel van Dam, (1992), *Regio zonder regie. Verschillen in en effectiviteit van gemeentelijk arbeidsmarktbeleid.* Amsterdam: Thesis Publishers.
17) Tanja van der Lippe, (1993), *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen.* Amsterdam: Thesis Publishers.
18) Marc A. Jacobs, (1993), *Software: Kopen of Kopiëren? Een sociaal-wetenschappelijk onderzoek onder PC-gebruikers.* Amsterdam: Thesis Publishers.
19) Peter van der Meer, (1993), *Verdringing op de Nederlandse arbeidsmarkt. sector- en sekseverschillen.* Amsterdam: Thesis Publishers.
20) Gerbert Kraaykamp, (1993), *Over lezen gesproken. Een studie naar sociale differentiatie in leesgedrag.* Amsterdam: Thesis Publishers.
21) Evelien Zeggelink, (1993), *Strangers into Friends. The Evolution of Friendship Networks Using an Individual Oriented Modeling Approach.* Amsterdam: Thesis Publishers.
22) Jaco Berveling, (1994), *Het stempel op de besluitvorming. Macht, invloed en besluitvorming op twee Amsterdamse beleidsterreinen.* Amsterdam: Thesis Publishers.
23) Wim Bernasco, (1994), *Coupled Careers. The Effects of Spouse's Resources on Success at Work.* Amsterdam: Thesis Publishers.
24) Liset van Dijk, (1994), *Choices in Child Care. The Distribution of Child Care Among Mothers, Fathers and Non-Parental Care Providers.* Amsterdam: Thesis Publishers.
25) Jos de Haan, (1994), *Research Groups in Dutch Sociology.* Amsterdam: Thesis Publishers.
26) K. Boahene, (1995), *Innovation Adoption as a Socio-Economic Process. The Case of the Ghanaian Cocoa Industry.* Amsterdam: Thesis Publishers.

27) Paul E.M. Ligthart, (1995), *Solidarity in Economic Transactions. An Experimental Study of Framing Effects in Bargaining and Contracting.* Amsterdam: Thesis Publishers.
28) Roger Th. A.J. Leenders, (1995), *Structure and Influence. Statistical Models for the Dynamics of Actor Attributes, Network Structure, and their Interdependence.* Amsterdam: Thesis Publishers.
29) Beate Völker, (1995), *Should Auld Acquaintance Be Forgot...? Institutions of Communism, the Transition to Capitalism and Personal Networks: the Case of East Germany.* Amsterdam: Thesis Publishers.
30) A. Cancrinus-Matthijsse, (1995), *Tussen hulpverlening en ondernemerschap. Beroepsuitoefening en taakopvattingen van openbare apothekers in een aantal West-Europese landen.* Amsterdam: Thesis Publishers.
31) Nardi Steverink, (1996), *Zo lang mogelijk zelfstandig. Naar een verklaring van verschillen in oriëntatie ten aanzien van opname in een verzorgingstehuis onder fysiek kwetsbare ouderen.* Amsterdam: Thesis Publishers.
32) Ellen Lindeman, (1996), *Participatie in vrijwilligerswerk.* Amsterdam: Thesis Publishers.
33) Chris Snijders, (1996), *Trust and Commitments.* Amsterdam: Thesis Publishers.
34) Koos Postma, (1996), *Changing Prejudice in Hungary. A Study on the Collapse of State Socialism and Its Impact on Prejudice Against Gypsies and Jews.* Amsterdam: Thesis Publishers.
35) Jooske T. van Busschbach, (1996), *Uit het oog, uit het hart? Stabiliteit en verandering in persoonlijke relaties.* Amsterdam: Thesis Publishers.
36) René Torenvlied, (1996), *Besluiten in uitvoering. Theorieën over beleidsuitvoering modelmatig getoetst op sociale vernieuwing in drie gemeenten.* Amsterdam: Thesis Publishers.
37) Andreas Flache, (1996), *The Double Edge of Networks. An Analysis of the Effect of Informal Networks on Cooperation in Social Dilemmas.* Amsterdam: Thesis Publishers.
38) Kees van Veen, (1997), *Inside an Internal Labor Market: Formal Rules, Flexibility and Career Lines in a Dutch Manufacturing Company.* Amsterdam: Thesis Publishers.
39) Lucienne van Eijk, (1997), *Activity and Well-being in the Elderly.* Amsterdam: Thesis Publishers.
40) Róbert Gál, (1997), *Unreliability. Contract Discipline and Contract Governance under Economic Transition.* Amsterdam: Thesis Publishers.
41) Anne-Geerte van de Goor, (1997), *Effects of Regulation on Disability Duration.* ICS dissertation, Utrecht.

42) Boris Blumberg, (1997), *Das Management von Technologiekooperationen. Partnersuche und Verhandlungen mit dem Partner aus Empirisch-Theoretischer Perspektive.* ICS dissertation, Utrecht.
43) Marijke von Bergh, (1997), *Loopbanen van oudere werknemers.* Amsterdam: Thesis Publishers.
44) Anna Petra Nieboer, (1997), *Life-Events and Well-Being: A Prospective Study on Changes in Well-Being of Elderly People Due to a Serious Illness Event or Death of the Spouse.* Amsterdam: Thesis Publishers.
45) Jacques Niehof, (1997), *Resources and Social Reproduction: The Effects of Cultural and Material Resources on Educational and Occupational Careers in Industrial Nations at the End of the Twentieth Century.* ICS dissertation, Nijmegen.
46) Ariana Need, (1997), *The Kindred Vote. Individual and Family Effects of Social Class and Religion on Electoral Change in the Netherlands, 1956-1994.* ICS dissertation, Nijmegen.
47) Jim Allen, (1997), *Sector Composition and the Effect of Education on Wages: an International Comparison.* Amsterdam: Thesis Publishers.
48) Jack B.F. Hutten, (1998), *Workload and Provision of Care in General Practice. An Empirical Study of the Relation Between Workload of Dutch General Practitioners and the Content and Quality of their Care.* ICS dissertation, Utrecht.
49) Per B. Kropp, (1998), *Berufserfolg im Transformationsprozeß. Eine theoretisch-empirische Studie über die Gewinner und Verlierer der Wende in Ostdeutschland.* ICS dissertation, Utrecht.
50) Maarten H.J. Wolbers, (1998), *Diploma-inflatie en verdringing op de arbeidsmarkt. Een studie naar ontwikkelingen in de opbrengsten van diploma's in Nederland.* ICS dissertation, Nijmegen.
51) Wilma Smeenk, (1998), *Opportunity and Marriage. The Impact of Individual Resources and Marriage Market Structure on First Marriage Timing and Partner Choice in the Netherlands.* ICS dissertation, Nijmegen.
52) Marinus Spreen, (1999), *Sampling Personal Network Structures: Statistical Inference in Ego-Graphs.* ICS dissertation, Groningen.
53) Vincent Buskens, (1999), *Social Networks and Trust.* ICS dissertation, Utrecht.
54) Susanne Rijken, (1999), *Educational Expansion and Status Attainment. A Cross-National and Over-Time Comparison.* ICS dissertation, Utrecht.
55) Mérove Gijsberts, (1999), *The Legitimation of Inequality in State-Socialist and Market Societies, 1987-1996*. ICS dissertation, Utrecht.

56) Gerhard G. Van de Bunt, (1999), *Friends by Choice. An Actor-Oriented Statistical Network Model for Friendship Networks Through* Time. ICS dissertation, Groningen.
57) Robert Thomson, (1999), *The Party Mandate: Election Pledges and Government Actions in the Netherlands, 1986-1998.* Amsterdam: Thela Thesis.
58) Corine Baarda, (1999), *Politieke besluiten en boeren beslissingen. Het draagvlak van het mestbeleid tot 2000.* ICS dissertation, Groningen.
59) Rafael Wittek, (1999), *Interdependence and Informal Control in Organizations.* ICS dissertation, Groningen.
60) Diane Payne, (1999), *Policy Making in the European Union: an Analysis of the Impact of the Reform of the Structural Funds in Ireland.* ICS dissertation, Groningen.
61) René Veenstra, (1999), *Leerlingen - Klassen - Scholen. Prestaties en vorderingen van leerlingen in het voortgezet onderwijs*. Amsterdam, Thela Thesis.
62) Marjolein Achterkamp, (1999), *Influence Strategies in Collective Decision Making. A Comparison of Two Models.* ICS dissertation, Groningen.
63) Peter Mühlau, (2000), *The Governance of the Employment Relation. A Relational Signaling Perspective.* ICS dissertation, Groningen.
64) Agnes Akkerman, (2000), *Verdeelde vakbeweging en stakingen. Concurrentie om leden*. ICS dissertation, Groningen.
65) Sandra van Thiel, (2000), *Quangocratization: Trends, Causes and Consequences.* ICS dissertation, Utrecht.
66) Rudi Turksema, (2000), *Supply of Day Care*. ICS dissertation, Utrecht.
67) Sylvia E. Korupp (2000), *Mothers and the Process of Social Stratification*. ICS dissertation, Utrecht.
68) Bernard A. Nijstad (2000), *How the Group Affects the Mind: Effects of Communication in Idea Generating Groups*. ICS dissertation, Utrecht.
69) Inge F. de Wolf (2000), *Opleidingsspecialisatie en arbeidsmarktsucces van sociale wetenschappers*. ICS dissertation, Utrecht.
70) Jan Kratzer (2001), *Communication and Performance: An Empirical Study in Innovation Teams*. ICS-dissertation, Groningen.
71) Madelon Kroneman (2001), *Healthcare Systems and Hospital Bed Use*. ICS/NIVEL-dissertation, Utrecht.
72) Herman van de Werfhorst (2001), *Field of Study and Social Inequality. Four Types of Educational Resources in the Process of Stratification in the Netherlands.* ICS-dissertation, Nijmegen.
73) Tamás Bartus (2001), *Social Capital and Earnings Inequalities. The Role of Informal Job Search in Hungary*. ICS-dissertation Groningen.

74) Hester Moerbeek (2001), *Friends and Foes in the Occupational Career. The Influence of Sweet and Sour Social Capital on the Labour Market*. ICS-dissertation, Nijmegen.
75) Marcel van Assen (2001), *Essays on Actor Perspectives in Exchange Networks and Social Dilemmas.* ICS-dissertation, Groningen.
76) Inge Sieben (2001), *Sibling Similarities and Social Stratification. The Impact of Family Background across Countries and Cohorts*. ICS-dissertation, Nijmegen.
77) Alinda van Bruggen (2001), *Individual Production of Social Well-Being. An Exploratory Study.* ICS-dissertation, Groningen.
78) Marcel Coenders (2001), *Nationalistic Attitudes and Ethnic Exclusionism in a Comparative Perspective: An Empirical Study of Attitudes Toward the Country and Ethnic Immigrants in 22 Countries*. ICS-dissertation, Nijmegen.
79) Marcel Lubbers (2001), *Exclusionistic Electorates. Extreme Right-Wing Voting in Western Europe*, ICS-dissertation, Nijmegen.
80) Uwe Matzat (2001), *Social Networks and Cooperation in Electronic Communities. A theoretical-empirical Analysis of Academic Communication and Internet Discussion Groups*, ICS-dissertation, Groningen.
81) Jacques P.G. Janssen (2002), *Do Opposites Attract Divorce? Dimensions of Mixed Marriage and the Risk of Divorce in the Netherlands*, ICS-dissertation, Nijmegen.
82) Miranda Jansen (2002), *Waardenoriëntaties en partnerrelaties. Een panelstudie naar wederzijdse invloeden*, ICS-dissertation, Utrecht.
83) Anne Rigt Poortman (2002), *Socioeconomic Causes and Consequences of Divorce*. ICS-dissertation, Utrecht.
84) Alexander Gattig (2002), *Intertemporal Decision Making*, ICS-dissertation, Groningen.
85) Gerrit Rooks (2002), *Contract en Conflict: Strategisch Management van Inkooptransacties,* ICS-dissertation, Utrecht.
86) Károly Takács (2002), Social *Networks and Intergroup Conflict.* ICS-dissertation, Groningen.
87) Thomas Gautschi (2002), *Trust and Exchange, Effects of Temporal Embeddedness and* Network Embeddedness on Providing and Dividing a Surplus. ICS-dissertation, Utrecht.
88) Hilde Bras (2002), *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, ca. 1850 – 1950.* Aksant Academic Publishers, Amsterdam.
89) Merijn Rengers (2002), *Economic Lives of Artists. Studies into Careers and the Labour Market in the Cultural Sector*, ICS-dissertation, Utrecht.
90) Annelies Kassenberg (2002), *Wat scholieren bindt. Sociale gemeenschap in scholen*, ICS-dissertation, Groningen

91) Marc Verboord (2003), *Moet de meester dalen of de leerling klimmen? De invloed van literatuuronderwijs en ouders op het lezen van boeken tussen 1975 en 2000*. ICS-dissertation, Utrecht.
92) Marcel van Egmond (2003), *Rain Falls on All of Us (but Some Manage to Get More Wet than Others): Political Context and Electoral Participation*. ICS-dissertation, Nijmegen.
93) Justine Horgan (2003), *High Performance Human Resource Management in Ireland and the Netherlands: Adoption and Effectiveness.* ICS-dissertation, Groningen.
94) Corine Hoeben (2003), *LETS' Be a Community. Community in Local Exchange Trading Systems.* ICS-dissertation, Groningen.
95) Christian Steglich (2003), *The Framing of Decision Situations. Automatic Goal Selection and Rational Goal Pursuit*. ICS-dissertation, Groningen.
96) Johan van Wilsem (2003), *Crime and Context. The Impact of Individual, Neighborhood, City and Country Characteristics on Victimization*. ICS-dissertation, Nijmegen.
97) Christiaan Monden (2003), *Education, Inequality and Health. The Impact of Partners and Life Course*. ICS-dissertation, Nijmegen.
98) Evelyn Hello (2003), *Educational Attainment and Ethnic Attitudes. How to Explain their Relationship.* ICS-dissertation, Nijmegen.
99) Marnix Croes en Peter Tammes (2004), *Gif laten wij niet voortbestaan. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*. Aksant Academic Publishers, Amsterdam